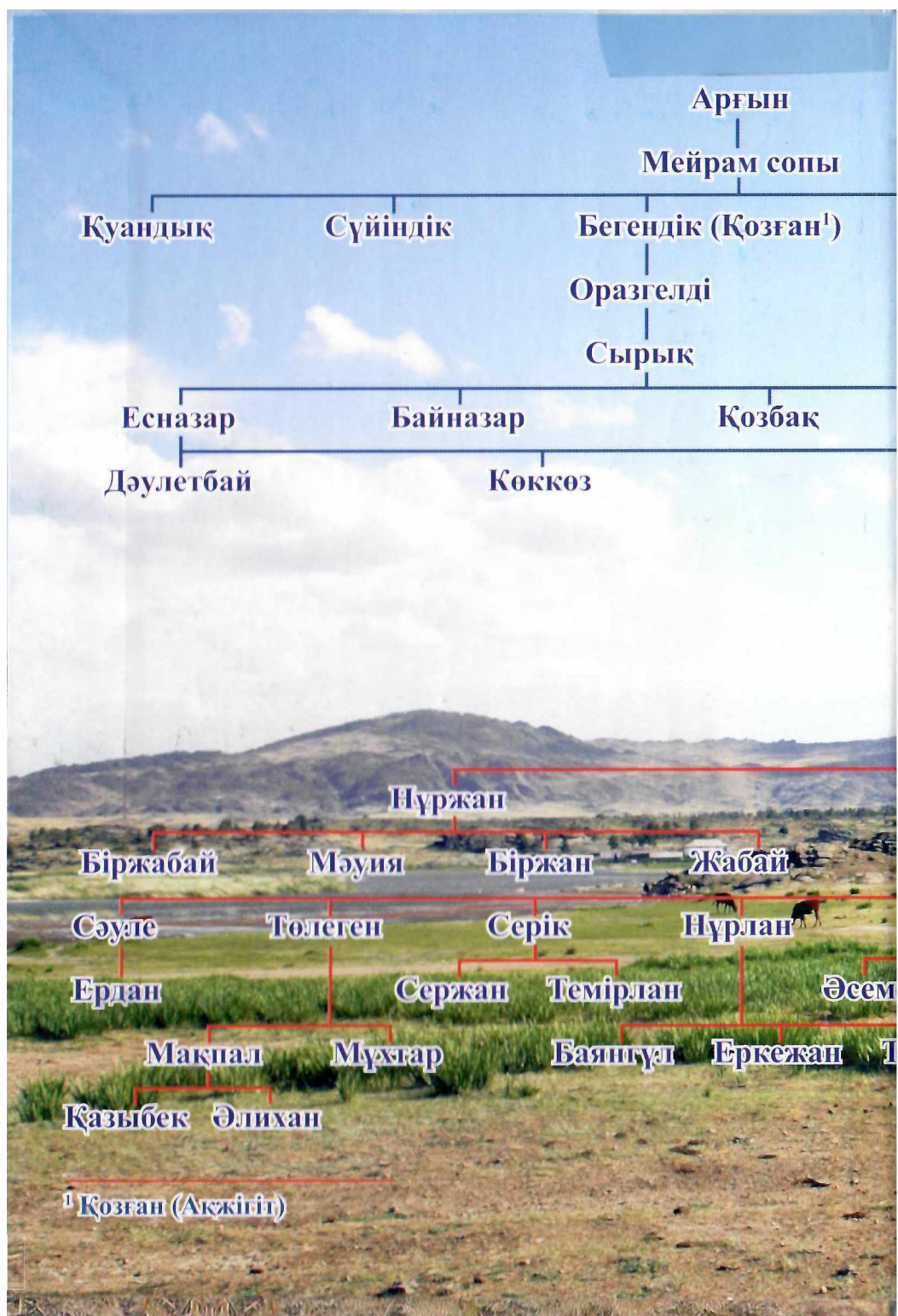

Күлжанов Мұқатай

Ғұмыр – Белең

*Асыл анам Әділқызы Баянға
аяулы жарым Әденқызы Тұрмысқа
арнаймын*

Күлжанов Мұқатай

ҒҰМЫР— БЕЛЕҢ

Павлодар, 2015

ӘОЖ 821.512.122-3
КБЖ 84 (5 Қаз) 7-44
М 83

Кұлжанов Мұқатай
М 83 **Ғұмыр – Белең.** – Павлодар: – Сытин баспаханасы, 2015. –
246 б.

ISBN 978-601-7539-38-2

Кұлжанов Мұқатай Алла берген ғұмырында тіршіліктің талай тар жол, тайғақ кешуінен өгіп, бақытқа бастар белестерге де көтеріле білді. Ақ пен қара секілді алмакезек түсіп отырған тағдыр талайы жайлы көңілге түйгені де, көркемдеп жеткізе білген оқиғалары да мол. Автор өз өмірінің сұрлеуін саралай отырып кішіге ғибрат, ұрпаққа ұлағат болар естелік әңгімелерін, көңіл толқыны-жырларын тартымды да талғаулы ұсына білген. Көпшілік оқырман назар аударып, оқыр деген дегейден танылған.

ӘОЖ 821.512.122-3
КБЖ 84 (5 Қаз) 7-44

ISBN 978-601-7539-38-2

© Кұлжанов Мұқатай. 2015

ҚҰРЫШ ТҰЛҒА

Алғы сөз орнына

Қозған елі – Есназарда Жауғашты,
Жаманаула тұрғыны екен алғашқы.
Тоғандықтан Күлжанұлы Мұқатай,
Ұрпақтары бұл дәуірмен жалғасты.

Өркен жайған өнегелі мол сыйы,
Ақар-шақар, алғашқы емес, соңғы үйі.
Ағай алда озып келеді бір мүшел,
Көріп келем баяғы бой, сол күйі.

О, керемет, о, керемет ғажайып,
Сіздей жандар бара жатыр азайып.
Тәуба, құдай, өзіңізге қуанам,
Сіздей айтып, сіздей жазсақ, жазайық.

Нұржан, Күлжан – бір Тоғандық баласы,
Біз – Басшілік, Сіз – Күржікөл арасы.
Ойын-сауық үзілмеген, бибаурым,
Тіпті, жоқ қой онда ағайын аласы.

Інісіндей болған әкем Біржанның,
Асырысып алапатын бұл жанның.
Қайда жиын, еріп жүріп ән салған,
Бір туысы болмай ма енді Күлжанның?

«Әже» демей, «Апа» – дедік анаңды,
Әлпештедік, сүйіп әрбір балаңды.
Ұл мен қызы болсыншы деп елінің,
Ұстатқыздық қолына алғаш қаламды.

Әлхамдилла, өсті, жетті тірегің,
Үмітжандай апаңызды білемін.
«Мұқажандай жалғызым» – деп боталап,
Сіз бен бізден аяған жоқ тілегін.

Қабыл болды, аман келдің алыстан,
Ауыр жолдан – ажалменен алысқан.
Сақтады Алла, берді қуат бойыңа,
Жалғыз жортқан қайратындай арыстан.

Ақбет шыңдай көзім қанған – асқарым,
Болды бүгін жермен-жексен қастарың.
Қаламыңды қолына алып, ағажан,
Сәл ұзартшы мына өмірді қас-қағым.

Көргенің көп, жоқ қой Сізге сын бүгін,
Айту қалды бұл күндердің шындығын.
Көзбен көріп, қолмен ұстап өткердің,
Талай-талай дүниенің сұмдығын.

Үш дәуірдің татып дәмін таныдың,
Бекіп қалған көңілінде бар тағлым,
Тезге салып, сұраса да – сыр ашпау,
Бір қасірет, бір қуаныш, тағы мұң.

Келді кезің шайхыфәни сәбидей,
Халқын сүйген хақ пайғамбар-нәбидей.
Не салады ауызыңызға құдірет,
Өсиет ет, ақылшы дос, әбидей!

Ұлттық ғұмыр бара жатыр қожырап,
Көгенде жоқ баяғыдай қозы-лақ.
Ауызбірлік, ағайындық қалды өшіп,
Жаппай алдау, жаппай қулық созылмақ.

Қатар екі үй бір-біріне кірмейді,
Әділдікті құлағына ілмейді.
Туып қалған шараналы нәресте,
Өз әкесін өле-өлгенше білмейді.

Абысындар татулығы құрыған,
Ағайын-жұрт зардап шекті ұрыдан.
Кәмелетке толмаған жас-қаншелек,
Ұйқың қашады мына заман сұрынан.

Мен бір сорлы көкірекке шер жиған,
Ағатай-ау, болса жақсы ерде иман,
Ұлтымызды бірақ сорып жұтуға,
Қанын тартып тұр ішіне жер-жиһан.

Біздің қазақ неден болды сормандай,
Тұп-тұғиян ата-бабам зор қандай!?
Қонақжайлы, аңқаулығым-шаян боп,
Бара жатыр біз түспеген ор қалмай.

Тәуелсіздік келеді деп ырымдап,
Ел дәулетін тас-талқан қып жырымдап,
Бөліп алған – «алпауыт» боп атанды,
Қарапайым халық барад қырын қап.

Бұл, әншейін, Сізге айтқан шын зарым,
Мен байғұстың жырым сондай бір сарын,
Елбасына ақыл берсін, ес берсін,
Бағындырар тосқауылдың шыңдарын!

Ойхой, Мұқа, жанға батса, зар шығар,
Небір қиын жазғандарың бар шығар,
«Жаны күйген Тәңірісін қарғапты» ,
Қиянатқа қандай жүрек, жан шыдар?

Ұшқыр ойлы асыл жансыз сезімді,
Бұлтартпайтын, түйіп тастап сөзінді.
Тасқа біткен тамырындай қарағай,
Алла берген шыдамдылық төзімді.

Жұрт қырылған жақсылардың асында,
Талмай түстің додаларға жасыңда.
Алданбайтын, сөзін ұққан зәршөп ең,
Біржан ағаң бәйге атының басында.

Бәйге әпердің елге, аруақ шақырып,
Ақылыңды, қан жауса да, шатыр қып.
Темір торды бұзып шықтың ақыры,
Дұшпандарың ит боп үрді шатылып.

Мың айрылып, мың жиса да ел есін,
Қуған жоқсын бұл жалғанның елесін,
Көктей өтіп, белден басып өткелін,
Бұқар жасын жалғастырып келесін.

Асыл аға, аяулы аға, Мұқа аға!
Сорлы басым айтқаныңды ұға ма! (әзіл)
Шербиіңнің королі мен дамасын,
Айыра алмай әлі келгем, «нұқ» – баға.

Қартқа деген ықыласың тынбасын,
Маған берген лепесіңіз тым басым (әзіл)
Не десем де, не десей де, Мұқа аға-ау,
Әрқашанда көрем Сізден шың басын!

Ақыл-ойың арғымақтай арқырап,
Көңіл-күйің ақбұлақ боп сарқырап,
Ұрпағыңның түссін елге сәулесі,
Жоғарласын жұлдыздары жарқырап.

Бұл адамзат жаралған ғой ақысыз,
Арзан-қымбат өмір көрген сақысыз.
Шарапатың көпке тиіп, ағажан,
Берсін Құдай тілегіңді қапысыз.

Асыл аға, ғасыр аға, жан аға!
Жаның құмар жақсылыққа, жаңаға.
Жеңіс Күнін өзіңізбен тойлаймыз,
Ортамызда қалған алтын бағана.

Анаң Баян өтті тоқсан жетіде.
Қайырымды еді, мейрімді еді жетімге.
Тілегінің қарқарасы – Мұқа, Сіз,
Біз де жүрдік жүрегіңнің шетінде!

Ауыстырмай ақыл-есін сақтады,
«Қозғансыз ғой» – деп қалып ем, жақпады.
– Қозған емес – деді – қаракесекпін,
Тоқсан жылда өз сүйегін сатпады.

Шыны сүйек сол анадан тудыңыз,
Ұлттық дәстүр, ата жолын қудыңыз.
Туыстастар, қағыстырса үзеңгі.
Бір-ақ сөзбен тілін байлап, будыңыз.

Тұрмыс марқұм ерте кетті – өкініш,
Алла әмірі санаспайтын – өкім іс!
Мұқа, Сізге мән айтудан аулақпын,
Сабырлысыз, танба содан – өтініш.

Балаларың жамандықтан болса аман,
Енді қалған бар керегі сол саған.
Тілегіңді берсін Алла ақ жолмен,
Ағайынның ортасында қоршаған.

Ескерткіштің жетіп жатыр соғылған,
Гитлердің сақтады Алла оғынан.
Жасыңнан-ақ көрсетпепсіз жасықтық,
Деген бар ғой «Болар бала боғынан».

Бізден гөрі тірі тарих өзіңіз,
Ақтан тиіп жататұғын сөзіңіз.
Іште кетпей, сыртта қалсын сырларын,
Қолтаңбаңыз емес пе ол – көзіңіз!?

Әлхамдулла, біраз жерге таяппыз,
Әр жерде бар, қадау-қадау саяқпыз.
Үш дәуірдің куәгері болған соң,
Жазғандарың қалмасыншы аяқсыз.

Оқып білсін кейінгі жас балдырған,
Күндерінде жүрегінді жандырған.
Әңгіме айту алқа-қотан, топ қайда,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған!?

Құрыш тұлға, ардақты аға, тынбайық,
Уақыт жүйрік, болмайды сәт мұндайлық.
Ойларыңды ортаға сал – кітап қып,
Өміріңді өз ауызыңнан тыңдайық.

Біржанкөлдей елдің ұлы іргелі,
Тоқсан жеті мүшел жасың бір келді.
Жағадағы қос «Бабалы» секілді,
Өз қолыңмен болсын қойған бір белгі!
Әлқисса, Мұқа, Әлқисса!

Зекебай СОЛТАНБАЕВ,
Баянауыл ауданының құрметті азаматы

БӘЙГЕГЕ ШАПҚАН БАЛАЛЫҚ

Бабамыз ат байлаған қара ағашым,
Жанында келші деген Тесіктасым.
Әкем де ау кептіріп, қайық ойған,
Бабалым, маған қымбат сенің басың!

Балалық деген тұлпар мінезді. Қолды-аяққа тұрмасы бар. Ат жалын тартып мінерге жасы жетпей жатса да сәби жүрегі алып-ұшқан сәйгүліктей құйындатып тұрады. Құба-жонды көлбей өтіп, бір-бірімен құйрық тістесе жарысып бара жатқан жылқы үйірін көрсе бесіктегінің өзі талпынып, үлдеп қоя беретін ауылда өскен едік. Менің балалық шағым қазан төңкерісі әлемді дүрліктіріп жатқан жылдарда байтақ далада қаймағы бұзылмаған қазақы тірліктен бастау алған еді. Қақаған қысқа мандайын төсеп аман шыққан ауыл жайлауға жайқала көшіп, тайлактары тайрандап, құлындары құлдырап бар тіршілік думанды күйге енетін. Осылай малсақтық тынысымен тыныстаған ауылда туған мен – Мұхамедия-Мұқатай дүниеге келген 1919 жыл ақ қашып, қызыл қуған дүрмекті кезең. Жайлаулы ауылдардың іргесінде салт ат мініп, қарына сабау қамшы ілген суыт жүрістілер де көбейген еді. Заманның тосын ағын, төңкеріс дүмпуі бірте-бірте сол Баян тауын бөктерлей жатқан Жаманаула өңіріне де жеткен. Айналадағының бәрін аңғара бермейтін аңғал-саңғал балғын балалық кез осы Жаманаула бойындағы Күржі көлді (кейінірек Біржанкөл) жиектей қонған ауылда өткен. Кең даланы көріп өскен бала бойына кеңдік пен еркіндік ұялайды деседі, тау баласы тауға қарап биіктіктерге ұмтылады деседі. Ал Баян өлкесінде көсілген кең дала да, ұшар басын ақ қырау шалған таулар да, айнадай жарқыраған сансыз көлдер де

баршылық. Баянтаудың үш тағандай болып, үш бағытта көсілген Ақбет, Жақсыаула, Жаманаула жоталарының табиғаты талай елді тамсандырып, таңдайы тақылдаған талай ақын-жыраулардың өлеңіне өзек болған. Қазақтың дүлдiл ақыны Иса Байзақов 1925 жылы жазған «Қойшының ертегісі» дастанында Баян табиғатын өрнектей келіп:

*Көгеріп бұлт секілді көк түс берген,
Көміліп көкшіл бұға дірілдеген,
Алыста Баянауыл таулары тұр,
Жамылып шымылдығын неше түрмен...*

*Жақсыаула, Жаманаула, Баянаула,
Өзара елдеріне аты даулы.
Қыз-Шілік, Қызыл-Шілік сол жағында,
Бұл жылдар ел қонысы соған ауды..., –*
деп өңірдің еңселі тауларын суреттеуді бастайды. Ақын тау байрағында жатқан тананың көзіндей мөлдіреген көлдерге де тамсанбай тұра алмайды.

*Көрініп көк теңбілді сүйір тас та,
Көрінер су астында барлық аспан.
Ғажайып жеті көлдің кереметі,
Тәкәппар аспан түсіп ақылдасқан.*

*Төгілген сай-сайында жібек гүлдер,
Бас изеп мұны бәрі мақұлдасқан,
Тастар да тәжім қылып, еңкейісіп,
Үйдей боп иіліп тұр құламастан..., –*
дейді. Сол жыр сүлейінің дастанына арқау болған жеті көлдің бірі – Біржанкөл.

Бұл көлдің алғашқы аты – Күржі. «Неге солай аталған?» дегенге айтылар аңыздар әртүрлі. Бірінде осы өңірде аты мәлім болған Күржі деген ерен күш иесі өтіпті деседі. Қалай болғанда да көл қыстаудан жайлауға, жайлаудан күзеуге өтіп, әрлі-берлі

көшіп жүрген қазақ ауылдарының көңілін бірден аударып қоймаған көрінеді. Баян өлкесінде аты аталмаған ұсақ көлдер жетерлік. Көктемде тау бөктерлерінен жылғалап аққан қар суы арнасына жиналып, біраз толықсып, жаздың аптап ыстық кездерінде қайта тартылып қалатындары назарға іліге қоймаған. Жаманауланьң ішкері тұсында жарқырап жатқан Күржіге көзі түсіп, көшін бұрып, тіктеп келген Қозғанның Есназар тармағынан тараған Тоғандықтың ұрпақтары Нұржан мен біздің әкей – Күлжан екен. Ағайындылар жағалаудың жайлаулы тұсына кереге керіп, түтін түтете бастағаннан-ақ тіршілік дөңгеленіп жүре берген. Табиғат жарықтық та адамның жан-дүниесі секілді. Суы молықпай, арнасы толықпай жағалауы сортаңданған Күржі көлі маңында қозы-лақ жамырап ауыл қонған сәтте бұйығы жатысынан оянғандай тасқындап, арнасы көтеріле бастапты. Жыл сайын жағасы кеңге көсіліп, тереңдей түсіпті. Айналасына жабырқау рең танытқан қылтанақсыз жалаң тұстар да топырағына су жеткен соң жасыл желекке бөленді. Ежелде ат шалдырып қана тоқтайтын көл арнасы толықси келе дарияға айналыпты. Көлдің жалпы аумағы төрт жарым шақырымдай да, орта тұсындағы тереңдігі бес метрге жуықтаған. Сулы жер – нулы жер. Жағалауында жұрт қысты шығарып салып, көктемді қарсы алып, қыс панасын жазда дайындап абыр-сабыр болып жатса, жер бусанып, күн көтерілген шақта құс екеш құс та құт айналған мекенге алыс-алыс қиырдан арып-ашып жетіп, көл бетін қиқулаған базарға айналдырып жібереді екен.

1905 жылдың көктемі. Жаманаулада аңшылықтан аты шыққан ағайынды Күлжан мен Нұржанның баласы Біржан бір күні ақылдасады.

– Көл маңына аң да үйір, мамырлай жүзген құс та бар. Дегенмен, кең дарияның келбетіне тағы бір қажеті жетіспей тұрған секілді, аға, – дейді Біржан. Ой төркінін ә – дегеннен ұққан ағасы бірден келіскен соң екеуі бірлесіп екі өгізарбамен Сабындыкөл мен Жасыбайдан тай қазандай үлкен кеспектермен балық таси-

ды. Енді-енді қыбырлай бастаған шабақтар жолда өліп қалмас үшін кеспектерге суды молырақ құйып, күні-түні тасымалдайды. Баян суларының бір-бірімен үйлесімінен де болар, шабақтар кеспектерден құйған сәтте шоршып, секіріп тереңге жүзіп кете барады. Тау суы көктемде ерекше салқын. Бірақ салқын суға үйренген балықтардың шабақтары да нағашыларының үйіне келген баладай еркінсіп, бірте-бірте өсе бастады. Жаманаула төңірегін алақанға салғандай зерделеген, барынша қастерлей білген ағайындылар осылай елеусіз көлді қайнаған тіршілік ортасына айналдырды. Ақ сазанының бүйірі күмістей жарқырап, шортаны балдырында тығылмақ ойнаған айдын суды жұртшылық алғаш «Біржанның көлі» дей жүріп, кейін «Біржан көл» атанып кетті.

Бір-бірімен иық тіресе тіршілік жасап үйренген ағайын арасында әкеміздің де кәсібінің қайнары – аңшылық еді. Ағайынды аңшылардың ерекшелігі де сол – өз істерін кәсіп ретінде бағыттап, қыр-сырын тереңнен таныған. «Өңірдің қасқыры қайда, түлкісі қай кезде жортады?» дегендерге жауап іздегендер айшылық жерден ат сабылтып келетін. Мұндайда жұрттың меселін қайтарып таршылық танытқан емес. Тек Жаманауланың аңқұсын аңшылық мезгілін білмей бей-берекет аулауға әсте жол бермейтін. Ол кезде де біреулер байлықтың арқасында қызық іздеп, қызыл қуып, ермек ретінде ит жүгіртіп, құс салатын болса, тіршілігі жұқалау келгендер аңшылықпен бала-шағасына нәпақа үшін айналысатын. Байлар аң құса топ болып, үйір иттерді жұмылдыра жүгіртіп, бір қоянды он мылтықпен атып, зорға жығатын болса, нағыз аңшылардың жөні басқа. Жеке із кезетін мергендерге жамырата ататын мылтық қайдан келсін. Бір шиті мылтықтың өзін қолға түсіру оңай емес. Жорға беріп, зорға алатын дүние ол заманда. Десе де әкеміздің екі мылтығы, 30—40 қақпаны, 10 аң қоймас иті болған. Кәсіби аңшы ретінде аң аулау, құс ату маусымы басталған кезеңдерде қабылдау мекемелеріне 300—400 аң терісін тапсырған кездері болған.

«Ер азығы мен бөрі азығы – жолда», «Таңдағы тамақ тәңірден» деген қанатты сөздер де дала кезген, тау өрлеген аңшылар өмірімен астаса туған-ау. «Қанды басың бері тарт» – дейді кейде қаз-үйрекке тұзақ құрғандар да. Бұл сөздің тор құрып, қармақ салған қан шығармас кездерінде айтылатыны да сол ежелгі замандардан бергі аңшылық ырымдардан қалғандығынан. Кейде жаяу, кейде аттылы жүріп қарда құлпырған талай қызыл түлкіні, әккілігінен алдына жан салмас даланың көкжалдарын, қоян мен қарсақты үйірлеп қанжығасына байлаған. Әкейдің аңға шығарға баптаған атының жалына жармасып жүріп мен де Қамбар ата түлігінің құлағында ойнадым демесем де шабандоздықты ерте меңгердім. Алты жасымнан бастап бәйгеге қосқан тұлпарларды мінетін болдық. Той-думан болып, бәйге жарияланса тау бөктерлеген ауылдардан атбегілер келіп:

– Күлжан, байқап жүрміз. Жас та болса балаңның тақымы берік. Бесіктен белі шыққаннан-ақ аламанға қатысып жүргендей тізгіні қолына тиген жүйріктердің қай-қайсысын да құстай ұшыртып, қанаттандырып жібереді. Осы жолы өзгелерден бұрынырақ келіп, Мұқажанды қолқалап отырмыз, – десіп жатады.

– Қалай, дайынсың ба? – дейді әкей.

– Дайынмын, – деймін. Ат жарысының бірінен қалып қойсам, желмен жағаласып желпініп жөнелген тіршіліктен кенже қалғандай сезінетінмін. Арнайы келіп ұсыныс жасағанды естісем бәйгеге қазір қосылып жөнелетіндей екпіндеп тоқтай алмайтыным бар. Біржан аға атқа нық отырудың неше тәсілін үйретті. Тәтем (Біржанды тәте дейтін балалар) тай жарыс ұйымдастырып, көкпар тартқызып, теңге алып үйрететіні бір қызық дәурен. Беске де толмаған кезім...

– Мұқаш, сен бүгін көкпарға қатысасың, – деді.

Тайдың өзіне секіріп минуте бойым жетпейтін кезім ғой, қорқыңқырап шегіншектей бастаған едім.

– Қорықпа. Қолың жерге жетпей құлап қалатын болсаң, аяғыңды үзеңгіге байлап беремін.

Тәтемнің жастай баулыған бірінші тәрбиесі осы еді. Қыстай қолда тұрған тайға мінгізіп, көрші ауыл Жамболдыға жетектеп алып барды. Біраз «көкпаршы» балалар жиналып қалған. Көбі маған қарағанда ересектеу көрінеді. Қалай болғанда да енді шегінерге жер жоқ. Ағам айтқанындай аяғымды үзеңгіге байлады да, «Ал, батыл бол. Көкпармен орал» деп, тайдың басын қоя берді. Алас-күлес таласқа кіріп кеткенде қорқыныш та жайына қалды. Бір уақытта қолыма іліккен «көкпарды» (Ол кезде «тай көкпар» орамалға түйінделген 10 тиын) жұлқи тартып, додадан суырылып шыға жөнелдім. Ә дегенде кімнің қолында кеткенін аңдамай қалған балалар ес жинап, ұмтылғанша біраз жерге тепендеп жөнелген тайға жете алмай қалды. «Кертай» сол желмен жарысқан күйі үйге келіп бірақ тоқтады. «Балаң көкпар әкелді» – деп, Біржан әкеме той жасатты.

Содан тәтем неше ат жаратып бәйгеге қосса, соның бәріне мен шаптым. Шұбар айғыр, сатып әкелген салпаң құлақ көк ат жүйрік еді. Шаяхметтің «Көкшағырына» екі рет шауып бірінші бәйгені алдым. Соңғыда Сағынов Рахымжанның жалы жерге түскен, қарыны буаз биенің қарынындай жер сызған қара айғырына мініп шапқаным есімде қалыпты.

Бірде Баянауылда Мойылды паткалынан әрі көсіліп жүре беретін кең жазықта аламан бәйге болды. Сол ат жарысты ести сала Біржан тәтем келді.

– Аға, Мұқатай жас та болса бәйге атын мініп ысылып қалды. Өзіңіз баптап жүрген «Бүкіркөктің» бабын, балаңыздың бағын сынар тағы бір кез келген секілді. Аламанда ат көп болады дейді. Болса болсын. Біздің де бір атаның баласы екенімізді танытар тұстан тежеліп қалмайық.

Содан ағайындылар «Бүкіркөкті» ерекше баптауға кірісті. Тұлпарға шыбын қонған судың өзін ішкізбейді. Мен де балаң ұйқыны шектеп таңмен таласа тұрып, тымық ауада көл мөлдіреп жатқан кезде атты белуардан келгенше суға жетектеп барып тұнықтан суарамын. Жылқы салқын судың өзін тісі ара-

сынан сорып, бір шайқап аузын шайып алады да тереңге қарай тағы бір-екі аттап барып, шөлін қандырады. Кешке ауылға мал келіп, шаң-тозаң көтерілген кезде «Бүкіркөк» тозаң жұтпасын деп, биіктеу төбеге жеке байланады. Ауылда көтерілген шаң ол тұсқа жетпей тарап кетеді.

Қарбалас тірлікпен жарыс өтетін «Мойылды» шатқалының бөктеріне жол тартар кез де келді. Ағам Біржанмен бірге күні бойы айналдыратындарымыз бәйге аты. «Бүкіркөк» те баптаған сайын құлпырып келеді. Жарыс өтер жерде әркімнің тұлпарын бөлектей жүретін тұс шамалы. Сондықтан атбегілер бір-бірімен жиі жолығысады. Атқа мінер балалар да қол босаған сәттерде басы қосыла қалып ойынға кірісіп кетеді.

— Анау торы қасқа алысқа шабады.

— Шұбардың жүрісі ерекше екен. Бір орнында тұра алмай, тыпыршуын қарашы.

— Оны бүгін артық жемдеп жіберген. Қызуына шыдамағасын ойнақшығаны ғой.

— Ой, білгішім-ай. Біздің ортамызда да бір Күреңбай сыншы бар десейші.

— Күреңбай сыншы бізге аталас, — деймін мақтаныш сезіммен.

— Өй-дөйт дегенің.

— Ол барлық Арғынға аталас.

— Қозған атамыздан тарайды. Күрекеңнің сыны:

Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ,

Тасындай шұбар ала Көкшетаудың.

Тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,

Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқынишақ,

Қоян жон, жазық жая, жауырынды,

Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ, —

дегендей болып келеді. Әңгіменің төркіні жыр-қиса, халық аузындағы аңыз-әңгімелерге келгенде өзге балалар тосылып,

үндемей қалады. Бұл тұста өзгелерге дес бермеуге тырысамын. Басқа әңгімелері таусылғандай балалар:

– Сенің «Бүкірің» ше? – деп өзіме қадала түсті.

Құлын кезінен жалы ерекше қалың болып, басын төмен салып жүргенде тікірейген жалы жонарқасын бүкірейтіп көрсететін. «Анау құлынның ойнақшуын қара. Денесі де өзгеден бөлек. Бүкір ме өзі?» – десетін тосыннан көргендер.

Содан «Бүкір» атанып кетті.

– Мұқаш, сенің бүкір құлыншағың келе жатыр, – дегенге жатта ашуланатын едім. Көз жасын көлдетіп жылаған кезде-рім де аз емес.

– Әй, баламысың деген-ай. Осы құлыншағың өскенде бәйгенің басын бермейтін тұлпар болады, – десетін жылқы тани-тын қариялар. Кейін есейе келе жалын төгілдірген көк ат болып шыға келді. Бүкірлік қайда, денесіне, келбетіне қараған адам-ның көзі тояды. Десе де, құлын кезіндегі жұртшылық атаған аттан арыла алмады. Сәл-пәл ғана өзгертіп, енді ауылдағылар «Бүкіркөк» деп атайтын болды. Оған да үйреніп алғанбыз.

Сол тұлпар бәйгенің алдыңғы қатарында ғана емес, бас жүлдені жеңіп алады деп үміттеніп жүрміз, Біржан ағам екеуміз. Тек, ол туралы әлі ешкімге тіс жарған жоқпын. Балалардың алдында бір мақтануға талай оқталған едім. «Қашпаған қашырдың уызы» дегендей бәйге болмай жатып бөспе» дегеннен тайқып үндемей қалғам.

Көп ұзамай жарыс күні де жетті. Тұлпарларын таң асырған атбегілер шабандоз балаларға да ескерту жасап қояды.

– Байқандар, тамақты құнығып көп жеп қоймаңдар. Бәйге-ге шапқан кезде іштерің солқылдап, жүректерің айнып, аттан қалай аунап қалғандарыңды білмей қалмаңдар.

Бәйгеге қатысатындар қарақшы қадалған сөрелі тұсқа жиналды. Отыз қаралы сәйгүлік қатар түзей бастады. «Балалар, жүрексіңбей өз-өздеріңе келіп алыңдар. Қатарласа шапқан-

да аттарыңның қақтығысып қалмауына сақ болыңдар» деп, қараушылар соңғы ескертулерін жасап жүр. Мен басыма сұр түсті шыт таңып алғанмын. Бұл да бір Біржан аға ұсынысы. «Қызыл байлама. Ондай әсіре қызыл неге керек. Кигеніңмен емес, баптағанымызбен танылармыз. Болмаса ә дегеннен алыстан көзге түсіп, соңында салбырап артында қалғанның несі жақсы. Небір сұқтанғыш шегірлер бар ғой. Тіл-көзден де сақтанайық. Тым бөлек танылмайық» деп, өзгеше бір шешім жасаған...

– Дала төсін дүбірлеткен ат жарысы да басталды. Бірден байқағаным «Бүкіркөгім» тізгінді езулете тартқанды талай көрген жырынды аттар секілді ә дегеннен барына салып шаба жөнелген жоқ. Қайта баптап жүргенде, шыдамсыздық танытып, құйындатып ала жөнелгісі келіп тұратын. Жарысты баппен бастағаны өзіме де ұнап қалды. Біржан ағамның айтқаны да сол. Ырқына жіберсе де тақымды қағып алға ұмтылдырмай орта тұсты төңіректеп, жан-жағындағыларға барлай көз тастап келемін. Ендігі бір мақсат кейіндеймін деп қалың шаңның астында қалмау. Сәл кешіксе сансыз тұяқтардан аспанға көтерілген тозақ тынысқа кептелері хақ. Байқаймын, шабандоздардың барлығы шамалары келгенше жел жаққа ұмтылып бағуда. Ол тәсілді де барлығының қолдана алмасы анық. Жел өтін таңдағанша шын жүйріктер алға озып, тіпті шаңына ілестірмей кетері де ғажап емес. Осының бәрін ескертулерден емес, өзімнің бірнеше жарысқа қатысқанымнан да білетін едім. Шын шабысты танытар уақыт жетті-ау дегенде атты еркіне жіберген күйі сипай қамшылап өттім. Әбден үйретіп тастаған тұлпар ойды бірден ұққандай төрт аяғын кең тастап көсіле түсті. Құйындата жөнелген ағысты екпіні бірден байқалды. Айналасындағылар бірте-бірте керіде қалып барады. Көрермен жақтағы қиқулардың бәрі «Бүкіркөктің» сурылып шығып, бәйгенің алдын бермей кететіндігін сезгендіктен өзіме бағытталып жатқан секілді. Бір

уақытта көздің алдын жас кіреукелей бастады. Су-су еткен жел екпіні. Кең шабыстың екпініне елігіп, тұлпар айналасындағыны ұмыттым. Бір сәтте «Тізгінді тарта ұста!» – деген ағамның дауысы өзгелерден бөлек саңқ етті. Тізгінді жайлап тартып, өзім де тынысымды түзеп, сабама түстім. «Жүйрік екенсің ғой, жануарым», – деп беліме қыстырылған орамалмен аттың көзін сүрттім. «Ат қатты шабысқа салғанда көзінен жас парлайды. Үнемі сүртіп отыру керек. Болмаса ат жолды көрмей жарыс шеңберінен шығып кетуі мүмкін. Байқа, бір бағыт алған жылқының шабысын тежеп, басын бұру қиынға түседі» деген ескертулерді де талай естігенмін. «Мәре алыс. Алғашқы айналымдарда асықпайық. Біз көсілер кезге де жетеміз» – деп, аттың құлағына ұмтылып сөйлеп қоямын. Енді бірер айналымдардан кейін байқағаным «Әй, түбінде бәрінің алдында осы келеді» деп, біраз жұрт сәуегейлік айтқан сұржекей бәрінен көш қайырым озық кетіп барады. «Ал енді, дара шабар тұсымыз осы болар. Озар екпін саған серт, ақ жол тілек маған серт, ал босаттым, жануарым тізгініңді. Ұш, сұңқардай қанаттанып. «Ей-хей!» – деп, айқайлап та жібергенімді өзім де байқамай қалдым.

Бір сәтте өзгеден озық келе жатқан тұлпарлар мәреге бастар тіке жолға түсті. Айналамдағылардың бәрі тағы да тізбектеліп кейінге ысырылып бара жатқандай. Өзімнің де көзімнен төгілген жас ып-ыстық болып тиіп, бетімді жуып барады. Жасты да сүртуге енді уақыт жоқ. Жануарым да ұшқан құсқа айналғандай, тұяғының жерді ілгені тіпті сезілмейді. Төрт аяғын әуеде сермеп, аспанға өрлеп кеткендей. Айнала у-шу, кikuға толып кетті.

– Сен оздың! Тізгінді тарт, – деген әкейдің дауысы естілді. Ол да мәрелі тұсқа жүгіріп жеткен екен.

Алдыңғы келген ат жарыс жолынан шыға бере жан-жағынан жұрт қаумалап кетті. Бірі тізгінді қолына алып жатса, екіншілері шабандозға ұмтылуда. Көп адамнан бойшаң, денелі әкей

мені көтеріп алып мойнына отырғызды. Дуылдасқан жұрттың ортасын қақ жарып, думанды алаңның шығар тұсына беттеді.

– Балаңның бәйгенің алдынан келгеніне той жаса.

– Сенің балаң жеңіске жетеді – деп, мен кеше айтқанмын. Сүйінші жол менікі.

– Жарайды. Сүйіншіңе бір тоғызды атадым.

– Ол атағаныңды мен қашан аламын?

– Енді сен қадалған жеріңнен қан алмай қоймассың. Жеңгеңе барып айт, кебежеден тоғыз түлкінің иленген терісін алып берсін.

Менің қуанышым ерекше, басқадан бөлек, өзімше мәзбін. Олай дейтінім, әкем бір айтты ма, бітті, сөзін тастай қатырып орындайды. Бір айтқанын орындайтын мәрттігіне басқанына қуанып келемін. Бүгін «Бір тоғыз» дегені табылмай қалса, түнделетіп барып тауды кезіп жүріп тоғыз түлкіні қанжығасына байлап келуге бар. Осындай бір сөзді мәрттігін білетіндер аңнан олжалы қайтқан кездерінде «Сауғалап» алдынан шығады. Мұндайда қандай қымбат аң аулап келе жатса да, сұрағанға шешіп бере салатын еді. Тағы бір ерекше қуанғаным сол – әкемнің мойнында отырғаным. Баланы еркелетіп мойнына мінгізгенін әсте де көрген емеспін. Кейде тау-тасты ұзақ кезіп, қамыс аралап, шүрегей де таппай келген қапалы кездерінде есік алдында біраз отырып қалатын. Бір уақытта:

– Мұқаш, құманды әкеліп, қолыма су құйшы, – дейді. Осы сөз «Келші айналайын, маңдайыңнан иіскейін» деп, кекілінен сипағанмен пара-пар. Ақырын ғана «Балам» деп алып, артынан бұйыра сөйлегенінің өзі тіпті «айналайын» дегеннен әлде қайда артық сезілетін. Ал енді көпшілік ортасында иығына мінгізіп алғаны, бүгінгі бәйгесін ерлікке бағалағаны.

БҰРАЛАҢДЫ ЖЫЛДАР

Сағындым алыстағы ауылымды,
Қаз қонған қарағайлы бауырымды.
Басына Текетастың ақ бұлт орнап,
Жанға жайлы өткінші жаңбырыңды.

Ұлы қазан төңкерісінің дүмпуі қазақ ауылдарына жете қоймаған кез. Дегенмен артель құрамыз, колхозға бірігіміз деген әңгімелер байтақ даланы еркін жайлап жатқан ауылдарда естіле бастады. Ауылдың маңын ғана төңіректеп қоймай елді-елді аралап жүретін Біржан ағамның хат танитындығы да бар еді. Даладан тыс өңірдегі жаңалықтарды да алдымен сол еститін.

– Мынау уақыт алға озған сайын екпіні қатты сезіліп келе жатқан заман ағымында тіршілік тұтқасын нық ұстаймын деген адам оқу керек, – деп мені, Үмітжан әпкем секілді ағайын-туыстардың балаларын «Сарықамыс» аулындағы моллаға оқуға берді. «Әліп «би». Би астында төбесінде бір ноқат, «ти», тидің төбесінде екі ноқат» деп, ежіктеп жүріп, төте жазуды үйреніп алдық. «Жүрген аяққа жөргем ілінеді» дегендей хат танып, оқи бастағаннан-ақ халық арасында тым жиі айтыла бермейтін қисажырлар, ертегілер алдымнан шығып, көңілімді аулап, қызықтырып әкетті. Осылай маржандай төгілген сөздерге құмартып жүргенімде Мәшһүр Жүсіп Көпеевпен жолығар сәт түсті. Қазақ даласының ғұламасы атанған әйгілі адамды алғаш көргенде жасым бестен енді асқан кезі еді. Мәшһүр Жүсіп Біржан тәтемнің үйіне түсіпті. Баянтау бөктерінде жолаушылап өткен адамдар Жаманаулаға соқпай кетпейтін. Өзге қызығы бір басқа, бұл өлкенің еркін жайылған биелерінің қымызы да балдай. Алыстан ат шалдырып, қаталап жеткен жолаушы Жаманаула қымызы

құйылған зеренді шараяқты қолына алған бойда-ақ маңдайынан шып-шып тер шығатын. Қонақ келсе іргені жағалай қона қалатын балалардың бірі босаған ыдысты ала салып, тағы бір құйғызуға жүгіре басып алып кететін. Осындай қарапайым қазақы сыйға масаттанған қонақ:

– Айналайын, ана бір орамалды алып берші, – дейтінін де талай естіген балардың бірі, сол сөздің қашан ауыздан шығарын аңдып отыратын. Күткен сөздері құлаққа жетісімен біразы шиқылдаса күлісіп, далаға зытатын.

Содан не керек, Мәшһүр атаның келуін балалар да ерекше күтті. Балғын кезімнен ширақ, ерке де еркін өскендіктен де мұқым Баянға аты әйгілі адам келіп жатыр дегенді ести сала өзім де байыз таппадым. Сол жайды ұққан апам да маған елге келген үлкен қонақтың алдын көрсетуге асығыс қимылдап, жаздың шуақты кезінде, жұмсақ топырақты борпылдата кезіп ойнап жүргенімде шақырып алып, бұлтағыма жібермей, жақсылап жуындырып, кешкісін тәтемінің үйіне алып барды. Біржан ағамның үйі Күржі көлді жағалай орналасқан ауылдың шығыс жақ бетінде бөлек тұратын. Асты-үсті тақтайланған үлкен ағаш үй өзгелерден еңселі көрінетін. Қолымды қатты қысып алған апам шегіншектеген мені жетектеген күйі үйге кіргізді. Кіре бере байқағаным төрт бөлмелі үйдің төргі бөлмесінде пештің жанында қадырлі қонаққа төселетін көрпенің үстінде бірнеше жастықты қолтықтап, басына үкілі тақия киген, көрікті, ақсары адам отыр. Мәшһүр атаның отырысы қымыз қуып келетін ауыл қазақтарынан бөлек, даусын естігеннен-ақ қадамың тежеледі екен. Апам саусақтарымды сықырлата қысып, өзінен қалдырмай қонақтан төрт-бес қадамдай жерге келіп, ақырын жайғасты. Мәшһүр төмен қарап, қолындағы таспихтың тастарын ақырын жылжытып қойып, әңгіме айтып отыр. Сырттан келгендерді бірден байқаған жоқ.

Әңгімелерді рет-ретімен, баппен жеткізіп отырған Мәшһүр ата бір уақытта басын көтерді. Апам лып етіп тұрып, сәлем етіп амандасты. Мен де, атамды көптен күтіп, сағынған адамдай жүгіре басып барып, қонақтың жалпақ алақанына кішкене қолымды сұғып, «Ассалаумағалейкөм» деп, сәлем бердім.

— Біржан, мынау сәлемі үлкен жігітті жетелеген адамды танымадық, — деді, сұрағынан бұрын ризашылығы танылған ата.

— Бұл кісі жеңгем, аңшы ағам Күлжанның бәйбішесі. Оның қасындағы ағамның жалғыз ұлы, арқа сүйері. Сіздің келгеніңізді естіп, Сіздің ақ батаңызды алғалы келді.

— Ал балам аузыңды аш, — деді Мәшһүр. Тағы да нөқтаға үйретілмеген тайдай тартқыншақтап, кібіртіктей жылжып атаның қасына барып, ауызымды аштым. Атаны сыйлап ауызыма не түсірсе де шыдайын деп тұрмын. Көзім тарс жұмулы, ауызым ашулы. Мәшһүр ата тырс-тырс еткізіп бір-екі мейіз тастады да:

— Ал енді қолыңды жай, — деді. Бір тылсым күш өзіне тартқандай қолымды жайған күйі атама тағы да бір-екі аттап жақындай түстім.

— Ғұмырың ұзақ болсын! — деп, бата берді де бас жағындағы кішкене сандықты ашып, бір уыс мейіз берді. Апыр-ай десеңізші. Сол бір қысқа ғана кездесу, қысқа ғана әңгіме мәңгілік есімде қалды. Мәшһүр атамен кейін де бірнеше кездесудің жолы түскен. Ал алғашқы кездесу әлі есімде. Тіпті, тоқсанды түгендер шаққа жеткенде де сол ақ бата, сол көрініс көз алдымда күні кеше ғана болғандай тұрады да қалады.

Мәшһүр Жүсіптің батаны қысқа ғана қайырғанымен, шапағаты сан адамға осылай тиіп жатады екен. Бірде ғұлама жол жүріп келе жатып бір үйге түсіпті. Ауқатты адам болса керек, қадірменді қонағына малын сойып, алдына бас тартып, бар жора-жоралғысымен күтіпті.

— Онсыз да Сізге жолығып сәлем берсем, батасын алсам деп жолын іздеп жүрген қыр қазағының бірі едім, енді міне дастар-

қанымнан дәм татып, аса құрметтеген мейманым болдыңыз. Төбем көкке екі елі жетпей отыр. Батаңызды беріп кетіңіз, әулие, – дейді.

– Екі дүниенің абыройын берсін, – деп, Мәшһүр бетін сипайды.

– «Қап. Қай жерден мүлт кеттім екен. Сый-сияпатым толымды болмады ма? Батасын неге тым қысқа қайырды» деп көңілі күпті болған үй иесі мазасызданып:

– Қысқа қайырдыңыз ғой, – дейді. Мәшһүр іштей «Екі дүниенің абыройын місе тұтпайтын қандай адам» – деп, ойлап, қолын қайта жайып:

– Нысап берсін! – дейді. Сөздің мәнін кештеу ұққан үй иесі үнсіз бармағын тістеп қалса керек.

Мәшһүр атаға байланысты есте қалған бір оқиға, ұмытпасам 1927 жылы болған еді. Ұмытпасам дейтін емес, ол есте қаларлық үлкен оқиға болатын біздің ауыл үшін. «Сарыбура» атанған көлдің жағасына қонған үш ауыл жаздың аптап ыстығында қуаңшылыққа тап болды. Төбеден төнген күн тіліп түсердей күйдіріп, айналаны қуырып тұр. Көл суы да тартылып кеткен. Тұздыққа айнала бастаған су мал ішуге де жарамайды. Аптапты көтере алмаған төлдер де шетіней бастайды. Шілденің ыстығында қураған шөп кенеттен лап етіп жанып, айналаны өрт қаптайды. Күн сайын түс ауа өрт сөндірумен әлек болатын жұртшылықтың өзге әрекеттерге уақыты да жетпей титықтайды. Жайлауын өрт шалған бір ауылдың малын екіншісіне көшіріп, онсыз да қуарып құнарсыз қалған жер желегі көп малға жетпей, дала тозаңға айнала бастайды.

Ел басына түскен күйзеліс біздің ауылға да жетеді. Бұл ауылдың жұрты қай істе де жұмыла кіріскен бірлік танытқанымен үлкен бір шешім табар тұста көпшілік арқа сүйері немере ағам – Біржан болатын еді. Қандай қиындықта да болсын мойымайтын қайсар адам, ауылдың бір шыққан өртті сөндіріп,

екіншісіне шамалары жетпей аласұрғанымен істің оңға баспасын ұғып, хат жазып, бір жігітті Мәшһүр атаға жібереді.

Ауыл тасаттық беруге жиналып, көл жағасына мал сояды. Ауылдың бар халқы көл жағасына келеді. Ақсақалдар сап түзеп, Нұрғазы молла алға шығып тасаттық намазын оқи бастайды.

*Ат басындай ақ бұлт Аллаһ сенен тілейміз,
Қой басындай көк бұлт Аллаһ сенен тілейміз.
О тәңірім, талқыға салма,
Сая бол өзің тарыққан жанға!
Көгіңнен тамдыр тамшыңды,
Үмітті үзбей, арасын жалға!
Жерге қаулап шөп енсін,
Егін солмай, көп өнсін!
Бере гөр, тәңір, тілеуді,
Мейіріңді төгерсің!
Тілеуді қабыл ете гөр,
Күнәлі болсақ, кеше гөр!., – деп тілек тілейді.*

Ауылдың бар балалары қайталап шулап тұрады. Намаз оқылып, дастарқан жайылып, табақ-табақ ет тартылып жатыр. Біржанның әкесі Нұржанды үлкен әке дейтінмін. Ол кісінің әкемізден үлкендігінен ғана емес, ел алдында да айтар әңгімелері үнемі орынды, ұлағатты келетін. Мен ғана емес ағайындылардың балаларының барлығының «Үлкен әке» дегені ел ағасы болғандықтан да жарасымды естіліп тұратын. Үлкен әкем «Мұқаш» деп шақырып алып, қолыма тасаттыққа сойылған өгіздің жілігін ұстатты.

Атандай өгіздің жілігі де үлкен. Көпшіліктің үлкен тілегінің бір белгісіндей болған жілікті алып апама қарай құстай ұша жөнелгенмін. Еттен бұрын жұрт тілегі – жауын. Мен ғана емес ауылдың үлкен-кішісінің бірі да қалыс қалмаған аста-төк дастарқан жайылған тасаттықтың ақ ниеті орындалса екен деп тілеп келемін. Мен жүгіріп келе жатып үлкендердің Мәшһүр

атаны жиі ауызға алып жатқаны есіме түсіп, «Атамыз қолдаса Алланың рақымы түскен бір ырзығы болар» деймін іштей. Шалғынды тұсты сусылдатып келе жатып бір байқап қалғаным, төбемнен ұлпадай ғана шөкім бұлт пайда болған секілді еді. Оған бір қарағам да қойғанмын. Бір уақытта тысыр-тысыр дыбыс естілді. Тасаттық айналасында не өзгеріс болғанын аңдап үлгергем де жоқ, қас-қағым сәтте жаңбыр шелектеп құйып берді. Жұрт мәз-майрам. Алға тартылған табақтан дәм татып үлгергені бар, үлгермегені бар, Аллаға мың алғысын айтып шуылдасып кетті.

Жұртшылық тіпті бұрын-соңды мұндай ағыл да тегіл жауын көрмегендей. Жабдыққа жайылған дастарқанды жинап, ауылға бет бұрғанша да біраз уақыт болды. «Апыр-ай, біз мұнда жүргенде ауылымызды от жалмап кетпесе игі еді» деген мұнды ойлар тарс естен шығып кетіпті. «Сарыбура» өзенін жағалағандар ауылға жеткенде дариядай көлкіп ағып жатқан суды көрді. Үйдегі ағаш аяқтарды да су көтеріп, далаға қалқытып жіберіпті.

– «Су береке. Бергеніңе шүкір, Алла» – десіп, жұрт ыдыс-аяқ, өзге де шаруаларын жинастырып жүр.

Ертеңінде Мәшһүр Жүсіп аталарына хат әкеткен жігіт келді.

– Ата не деді? – деп сұрастырып жатыр бәрі.

– Мәшһүр ауылына жетіп, аттан түсе сала бар жағдайды айттым.

– Айналайын, бар жағдайды сен келместен бұрын ұғып отыр едім. Уақытыңда келдің. Ал енді демінді басып, сусын іш. Мен мына бір қағазды жазып, орап берейін, – деді. Сусын ішіп болғанша қағаз да дайын болды.

– Ал, тарт аулыңа. Мынау шіріткі-тұмар қағаз, бір еңселі босағаға мықтап бекітіп қоярсыңдар. Енді өрттен қорықпаңдар.

Мәшһүр атаның сөзін естігендер қайта-қайта лап-лап жанатын өртті еске алды. Аңдап қараса кеше өрт ауыл шетіне 15—20 кездей жерге жетіп қалған екен. Кешегі жауған нөсер жауын

тоқтатыпты. «Сол сендер айтқандай, біздің ауылда көптен күткен жауын басталған кезде ата өз ауылында бізге арнап жазғанын қолыма ұстатқан. Тап солай. Уақыты сәйкес келіп тұрғанын қара. Ғажап! Атаның қолынан тұмар жазуды алған сәтте «Сарыбурада» нөсер басталған екен ғой. Қасиетіңнен айналайын, әулие ата» – деп бір тебіреніп, бір таңданды сапарлап келген жігіт. Тыңдап тұрған жұртшылық та тәубесін айтып жатыр.

Содан бері талай жылдар көші өтті. Біржанкөл төңірегінде ел жүйкесін қуырған сұрапыл қуаңшылық қайталанған жоқ. Жайлау басы жасыл желекке бөленіп, мал өрісі ұлғайып ел жайлауынан күзеуіне, күзеуінен қыстағына қонды, көшетін болды.

АЛҒАШҚЫ ТЕРГЕУ

**Өмір жолы тұрады екен күрестен,
Өте шығар қыр асу мен белестен.
Адал еңбек, қайырымдылық, қанағат
Азық болар Аллаһ жазған үлестен.**

Бір кезеңдегі табиғат апатынан қауымдаса аман шыққан ауыл қазақ даласын тұтас жайлаған зұлматтың жыландай жылжып келе жатқанын білген жоқ еді. Ол ұлы төңкерістің алғашқы жылдарынан бастап қазақ даласына толқындап ене бастаған. Байтақ елге алдымен жалаң ұранды сөз болып жетті. Қазақ даласының етегіне іліккені сол — «шаш ал десе, бас алатындар» халықтың тұрмыс ерекшелігін ескермей күштеп қолхоздастыруды бастады. Одан кейін байлар мен кулактарды іздегендер жұртшылықтың қолындағы барын тартып алып, «конфискация» деп, көпшілікті тақырға отырғызды. 1921—1922 жылдары қазақ даласы алғашқы алапат апштықты бастан кешті. Бұл кезде қырылған миллион халық көп деректерде тіпті ескеріле де бермейді. Шарасыз жұртшылық туған жерден безіп, тау асып, бас ауған жакқа үдіре көшуіне мәжбүр болды. Әрі қарай мемлекеттік міндеттеме, Голощекиннің тапсырмасын орындау жолында атқамінерлер «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деп ұрандап, малға ғана қарап отырғандардың бар түлігін айдап әкетіп, ауызын аққа тигізбей сорлатты. Содан зұлмат қайта үйіріліп келіп, қайта соқты. Адамшылықтан жүрдай болған шолақ белсенділер «жоғарыдан түскен нұсқау» деп 1931 жылдағы қыстағы жұтқа, 1932 жылғы қуаңшылыққа ұшыраған елдің ең соңғы малын, бір уыс бидайын тартып алып, қырғынға ұшыратты. «Қайта шапқан жау жаман» дегендейін

екінші аштық тағы да миллиондардың өмірін жалмап, елді мүлде титықтатып кетті.

Қозы-лағы ортекедей орғыш, балығы тайдай тулаған Бір-жанкөлдей қасиетті мекен де қазыққа байлар қара қалмай, тігерге тұяғы жоқ жұртқа пана болмай, халық азық іздеп жан-жаққа босып кетті. Ауыл-ауыл арасында ат-арба, өгіз мініп жүру жоқ. Қай жақта да жаяулап-жалпылап шұбырған аштық қысқан адамдар. Бас көтеруге жараған адамдар туыстарын, бала-шағаларын жинап түйір тамақ табылар жаққа әкетіп жатыр. Жездем Арынтай бастаған 20 шақты адам жиналып, екі арбаға отырып, Баяннан Қарағандыға қарай жолға шықтық. Ақылдасып, бекініп шыққан соң орталарымызда жолда талға-жау етер азын-аулақ тамақ та бар. Кәрісі, жасы, шұбырған балалары бірде арбаға мініп, бірде жаяулап жүріп ауылдан біраз ұзап кеттік. Әйелдер жағы ата-мекенімен мәңгі қоштасқандай ақырын сыңсып та қояды. Түс әлеті болғанда бір сәт жаппай демалып алғанды жөн көріп, тоқтап шөптесіндеу деген тұсқа жиналып, енді отыра бергенде, суыт жүрісті бес-алты адам сау ете түсті. Аттарының жүріске шыдамды, өздерінің де қимылдарының ширақтығына қарағанда белсенділер екені танылып тұр. Иықтарында мылтық, қалталарында уәкілдіктерін танытар әлдебір қағаздар. Кәмпітке мақтанған баладай алыстан көрсетіп, шошаңдатып қояды. «Қаңғыған ауылдың қазақтарының мысын бір бастық-ау» дегендей көтеріле сөйлеп, әрекеттерінен өктемдік танытуға тырысқаны көзге ұрып тұр. Айдалада жолыққандарға аттарын көлденеңдетіп, әкесінің үйіне келгендей одыраң-одыраң етеді.

— Так, үкіметке тапсыратын екі бірдей атты жегіп алып, қашып бара жатырсыңдар. Контра.

— Ат-арбаны тастаңдар! Өздерің қайда кетсеңдер, онда кетіңдер!

– Тамақтары бар екен. Тамақтарын тартып алайық, – деп бірі атынан түсе сала арбаға қарай жүгірді.

– Кейін шегін, кәні! Енді бір қадам бассаң, атамыз, – деді Арынтай мылтығын кезеп. Сол кезде арбаның қасында тұрған әкем де ауырып, денесінің ауырлап жүргеніне қарамай ширақ қимылдап, көрпемен жабулы жатқан екінші мылтықты суырып алып, шүріппесін ашты.

– Мыналар қайтеді-ей, үкіметтің адамына. Түрмеде шірі-теміз сендерді! Өңкей жалаңаяқ, қайыршы!

– Қамшымен тартып жіберші. Қарумен қорқытқан әуселе-сін көрейін, – деп бірі атын тебіндеп ұмтыла түскен еді, гүрс еткен мылтықтың үні жұрттың бәрін селк еткізді. Атқан Сәрсенбай екен.

– Айтпады демендер. Біз жаяу қалсақ, мына бала-шағамен алысқа кете алмаймыз. Қарағандыға жетпей аштан қырыламыз. Шегінерге жер жоқ. Айтқаным айтқан, атыспай берілмейміз.

Үкіметтің уәкілі атын жамылып талай босқындарды тонап, аш-жалаңаш қалдырып үйренгендер тап мұндай қарсылық болады деп күтпеген секілді. Ауыздарына сөз түспей, абдырап тұрып қалды. Олар енді бір қимыл жасаса ашынғандардың тайынбай атып салатыны кәміл еді.

– Кете берсін. Алысқа бара алмас. Жолын аңдып қойдай қырып салу керек, әкеңнің!.. Біздің қолымыздан ешкім алмайды, – деп бірі алыстан тұрып, өзінше сес көрсетті.

– Онсыз да аштан қырыласыңдар, сүмелектер, – деп басылау танылған бірі аттың басын бұрып, кері шаба жөнелді. Қалғандары да соңынан ерді.

Айтқандарындай түн ортасы ауа тағы келді. Бұл келістеріне арбадағылар да дайын отыр еді. Қалқан болар қой тастары бар дөңестеу тұсқа тоқтаған. Күзетте тұрғандар түн қараңғы болса да тысырлатпай жеңіл желіспен келе жатқан аттылардың қарасын алыстан байқады. Із қуғандарды жақындатпай екі

мылтықтан үш-төрт мәрте оқ атты. Уәделескендей мылтықтың дауысын әр тұстан шығарды. Айнала тыныш, мақпал түн. Құғыншылар сөздері де анық естіліп тұр.

– Тағы да біреулер қосылған-ау. Қарулары көбейіпті.

– Мына қара. Мылтық атылғанда фурашкам жерге ұшып түсіп еді, тура бес жұлдыздың ортасынан тигізіпті.

– Қолыңа түскен бас киімді шалқайта киетініңнің бір пайдасы тиген екен.

– Кәні, кәні, көрсетші. Жұлдызды тас қараңғыда қалай байқап қалған?

– Міне!

– Мынау, нағыз қас мергеннің ісі ғой.

– Осы маңда мұндай мерген бар ме еді?

– Күлжан деген аңшыны естуің бар шығар.

– Е, ол құралайды көзге атқанның нағыз өзі ғой.

– Тастай қараңғыда сонау төбенің басынан жұлдызға дәл тигізген. Бұл сол аңшының атысы. Байқатпай барып ұстап алсақ қайтеді?

– Қой, Күлжаның құраған құрайдай қырып салып, айдалада құзғынға жем болармыз. Содан сыбырласып жүріп аттарына қайта отырғандар «оңбаспыз» деп ойласа керек, жақындауға қорқып, келген бағыттарына бұрыла сала, шаба жөнелді. Сол шақта сырқаттанып жүрген әкеміз мылтық атып, аңшылық дәуренін еске бір алып, бойына жігер құйылғандай көрінді. Жалт-жұлт еткен өткір жанарын түн қараңғысында байқап қалдым.

Бала кезімізден әкеміздің аңға шығып, талай мылтық атқанын көрдік қой. Аты елге жайылған мергендігін де мақтаныш көретінбіз ауыл балалары түгелдей. Алайда бұл атыстың жөні басқа екен. Ойлап қарасам кәдімгі бетпе-бет соғыс. Сол кезде алғаш рет адамдардың бір-біріне қарсы оқ атқанын көрдік. Иә, өмір қыл үстінде тұрғанда басқа амал да жоқ еді. Түні бойы

үрейден ұйықтамаған балалар арбаның тасасында жатып, «Сазайын бердік-ау. Енді жоламастай болды, иттер» деп бір жеңіске масаттанып, сыбырласып мәз болдық.

Сол жылдары туған жерден, тіршіліктің түп тамырынан үзілгендей болған ағайындарды әлі де талай тар жол, тайғақ кешу күтіп тұрған еді.

Халықты үлкен зұлыматқа әкеле жатқан 1931 жылы әкей Қарағанды қаласында дүниеден озды. Әкей құдай қосқан қосағы Әділқызы Баянмен 12 ұрпақ өсірген. Шешеміз қара дүлей желге де, қара дүлей күшке де қасқайып қарсы тұратын қаракесектің қызы. Үйдің тіршілігіне ғана қарап қалмаған, ағайынның ынтымағын сақтар тұста үнемі көпшілдік таныта білген кең пейілді адам еді. Пейілдің дархандығынан да болар бір-біріне тетелес туған балаларын да көштен қалмай жетілдіріп келе жатқан еді. Кәміш, Жәміш, Жәкен, Мәкен, Сағындық, Дәметай, Үмітжан, Жақсылық, Орынтай, Үмітай, Мұқатай, Бәтіш бір-біріне тетелес, бірде тоқ, бірде аш болса да көпшіліктің ортасында ауызға тигенмен күнелтіп, көштен қалмай өсіп келе жатыр еді. Бәрі де елдің ауызы аққа тиген заманға жетер еді, аштық бар отбасының тоз-тозын шығармағанда. Кімнің қай төбенің басында құзғынның жемі болғанын, болмаса талшық тамақ іздеп қай ағайынның соңынан ілесіп, қайда кеткенін білмейтін нәубет заманда әупірімдеп аман қалып, ұрпақ өсіргендері де болды. Сол көп баланың бірі Жәкеннің Қазақ ССР-і Су шаруашылығы министрі болған Сұлтан Сәрсенбаевтің анасы екенін де білетіндер кемде-кем.

Сол нәубет мені де қай жағаға алып барып соқпады дейсіз. Әйтеуір бала болған соң жетелегеннің соңынан еріп күн кештік. Сол алмағайып жылдарда тіршілік дауылына қаңбақтай ілесіп, ағайындардың қол ұшын бергенінің арқасында Павлодар балалар үйіне де орналастырылдым. Мұнда да шекеміз шылқып кетпесе де өлместің қарекетінен қалған жоқпын. Тек құлқын

тамақтан басқаны ойлауға дәрмені қалмаған ортадағы тіршілік қасқыр үйіріндегідей болып кеткен. Балалардың ортасында да үлкендер кішіге жәбір көрсетіп, қолындағы нанын тартып жеу әдетті құбылысқа айналған еді.

Қазақ даласынан тыс жерден ауып келген кеңестік саясат, ғадеттер, талаптар осылай аштықпен бірге адамдардың бір-бірін жау санайтын қаныпезерлік пен қатыгездікті, жұлымырлық пен жарамсақтықты туғызды. «Әй, анау қараша үйдегілер қақаған қыста сорпаға салары болмай, тісін сорып отыр екен. Бір тоқтыны сойып, алып барып беріңдер. Ортамыздағы ағайын аш отырса, бір үзім нан тамақтан өтпес» – дейтін қазақы ағайыншылық кеңестің қара нан мен қара суға зар қылып қойған қытымыр кезінде көзден бұлбұл ұшты. Қазақтың бір ғажабы, талай «балапан басы, тұрымтай тұсы» замандарды бастан кешсе де өзге халықтардың ырқына ілесіп, бойындағы қасиетінен мүлде айрылып қалған жоқ. «Анау ашаршылық кезінде жоғалып кеткен ағайынның бір баласы Ресейдің Новокузнецк қаласында жүр екен. Тауып әкеліп туыстарымен табыстыру керек» деген қамқорлық қиын заманда да өз игілігін танытып жатты. Балалар осылай жан-жақта жүргенде іздеп, көрген-білгендерден сұрастырып тауып алып, аузымызды быламық көжеге болса да жеткізуге тырысып жанұшырған адамның бірі Біржан тәтеміз болатын. Ағайын ұрпақтарының ел білмес, құлақ естімес жерде бір белгісіз төмпешік болып қалмасына барынша зер салған үлкен мейірім иесі еді. Әйтеуір, сәт түскенде оқып, қолына түскен кітапты жаттап алғанша тастамайтын әдетіме айналған менің қолым нанға жетті-ау дегенде Біржан ағам оқуы да қалмасын деп, үнемі қасына алып, тапқан әдеби шығармаларын әкеліп беретін.

Біржан өздігінен ізденіп орысша, қазақша оқып-жаза білетіндігінен біз де аз шарапат көрген жоқпыз. Соның арқасында тәтемнің өзі талай жерді аралап, талай қызметтерді атқарды.

Мен де Бірекеңнің оқу-білімге жетелеген бағытымен ілесе жүріп Ташкентке де барғаным бар. Ол қаланың одақта «Ташкент – город хлебный» деген аты бар болатын. Ежелден саудасы қатты қызған орталықта тірлік жасаған адам аш қалмайды. Базарға барып, саудагерлердің жүгін тасып беріп те, күнделікті нанын табуға болады.

1936 жылы Ташкентке Қажымұқан келді. Қасында күрес, күш ойындарын көрсететін достары бар. Менің де мұртым тебіндеп, балаң жігіт болып қалған кезім.

Күш алыбы келеді дегенді естіген мұндағы қазақтар ерекше дайындалды. Батырдың түсер орнын, ойын көрсетер жерлерін баптап, қонақ ретінде қарсы алуға әзірленді. Арасында үлкендердің тапсырмаларын орындап жас жігіттер де зыр қағып жүр.

Өзбек астанасының орталығына таяу «Алай» базарына іргелестіріп Қажымұқанға арналып бірнеше киіз үй тігілді. Ол үйлерге күш атасын көремін деп келгендердің симайтынын ойлап, күш ойындары арнаулы жасақталған алаң-аренада көрсетілетін болды. Ұйымдастырушылардың ортасында Біржан да жүрген. Бір уақытта мені шақырып алып:

– Мына, киіз үйде Қажекеңе ас беріледі. Қолына су құйып, қызмет көрсететін жас бала керек. Алысқа ұзама, – деді. Бір уақытта топты жарып үндінің піліндей үш адам келе жатты. Ташкент қашан да ыстық. Ортадағы қарабұжыр Қажымұқан екені бірден байқалды. Өзгелерге қарағанда жүрісі еркін. Халықтың өзіне деген құрметіне ризалығы адымды кеңге салған қимылынан-ақ байқалады. Жеңіл жейдесінің түймесін ағытып жіберген екен. Ә дегеннен көзге түсетіні кеспектей мойын. Күнге шағылысып жалтыраған баспен шойындай тұтастырыла құйылған секілді. Иығына жаба салған үлкен орамалды алып терін олай-бұлай ысқылап қояды. Соңынан ілесіп келе жатқан

үлкен топ үйге бірге кірді. Қолына су құйып, орамал береді деген балалар далада қалды.

– Құман қайда? Орамал қайда? – деп ересектердің өзі зыр жүгіріп жүр.

– Жол ашыңдар, Қажымұқан ағаның табағы келе жатыр. Қажекеңнің табағы! – дегенде есіктен сығалауға ынтығып тұрғандар кейін ысырылды. Бас тартылып, аят оқылып, ет турала бастады. Осы кезде арнайы дайындалған әншілерге кезек берілді. Осындай қарбалас кезінде босаға жақтан өзіме қалай орын тигенін байқамай да қалдым.

– Жігіттер турап болды. Қажеке, Сізге арналған тағам, алыңыз, – десті қонақ күтушілер.

– Бопты, ендеше қазақы тағамды қазақша алу керек шығар, – деді де, етті жалпақ алақанымен көсіп алып, бір-ақ асады.

– Е. Күш атасының тамақ жесі осылай болуы керек, – деп қаумалай отырған қазақтар мен өзбектер қауқылдасып маз. Батыр тағы бір-екі көсіп алғанда дәумін деген жігіт эзер көтеріп келген үйме табақ ет ойсырап та қалды.

– Жаз ортасында семіз жылқы сойған екенсіңдер, – деп ризалығын білдіре отырып қазы мен қартаның аппақ майларын теріп, алақанға толтырып алып тағы бір асады. Қасына ерген өзге ұлттың балуандары да, Қажекеңмен қонақтап жүріп, қазақы сыйға үйреніп қалғандықтарын байқатып отыр. Олар да тамаққа батырларша кірісіпті.

– Қажекеңе қымыз, – деп жар салды күтушілер. Қымызды сабасымен көтеріп әкелді. Бес-алты литрлік үлкен оюлы шараны ортаға қойып қымыз құйды.

– Алыңыз, батыр аға.

Қажекең жалпақ ернін орамалмен бір сүртіп алды да қымыз толы үлкен шараны басына бір-ақ көтерді. Балалар үшін атақты балуанның әрбір қимылы қызық. Жұртшылық босағада шеткері жақта топталып отырған балаларға назар аударуды да ұмытып

кетіпті. Балалар болса көргеніне мәз. Сол жолы Қажымұқанның күш ойындарын да көріп, ұмытылмас әсермен қайтқан едім.

«Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың» дегендейін ағама ілесе жүріп талай жердің дәмін таттық. Ал енді Алматыдағы Талғар ауыл шаруашылығы техникумында оқып жүрген кезімде үлкен өмір мектебінің бірінен өттім дер едім. Талғар Алматыға таяу тұрғандықтан, астанада жиі болып, ақындардың жыр кештеріне, өнер қойылымдарына қатысуға тырысатынмын. Ол кезде Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіровтің өлеңдерін газет-журналдардан іздеп жүріп оқимыз. Дүлділ ақындардың өлеңдерімен танысқан сайын бала кезімнен бойымда көгершіндей ұя салған жырға деген құмарлық арта түсті. Жұртқа кең жарияламасам да, алғашқы өлеңдерімді жаза бастаған кез еді. Осылай шабыттың қанатына мініп жүрген шағымда техникумда әдебиеттен беретін мұғалім келіп:

– Маған көрсеткен жыр шумақтарыңда бір ұшқынды байқаған секілдімін. Ақындардан кімді ұнатасың? – деді.

Ол кезде талпынған талапкерлердің қайсысының болсын аузына алдымен жырлары экспрестей екпіндеген, дауылпаз ақын Сәкен Сейфуллин түсетін еді. Халқымыздың көсемдерінің бірі болғандықтан да, оның жалынды жырларын көпшілік жатқа айтатын. Өлең өлкесіне өзгелерге қарағанда біртабан жақынмын деген менің еліктегенім – Сәкен.

– Сәкен Сейфуллинді көп оқимын.

– Онда студенттердің атынан революцияшыл ақынға арнап бір өлең жазшы, – деді. Ұстаздың жаман оймен айтпағаны түсінікті еді. «Қызыл сұңқар» атанған Кеңестік қоғамның жыршысы жайлы өлең тек талапкер ақынға ғана емес, оқу орнына бедел берері сөзсіз. Оны мен де бірден ұғып, тапсырмаға ерекше жігермен кіріскен едім. Не керек тырнақ алды туынды сәтті шықты. Көп ұзамай-ақ жастардың «Лениншіл жас» газетіне жарық етіп шыға келді. Студенттер у да шу. Менің бір дәптерге

толар-толмас өлеңдерім бар екенін білетін достарым «үлкен ақын» – деп, алақанға салып, аспанға көтермек. Мұндай сәтте көзге көрінбеуге тырысамын. Бейімбет, Сәкендер секілді алпауыт ақындарды алыстан көріп қалғанның өзін мәртебе көретін мен үшін ақындықтың ауылы алысырақ әлі деп жүргенмін. Ә дегеннен мұндай қошеметке бөленерімді кім білген.

Бір күні оқу орнының басшысы шақырды. Басқа ой жоқ, жақсы бір нышан күтіп желпініп кіріп бардым. Директордың қасында әскери кительді адам отыр.

– Ал, жас жырау, Сәкен Сейфуллин туралы өлеңді өзін жаздың ба?

– Мен жаздым.

– Ақынды жақсы танысың ба?

– Әрине. Көп өлеңдерін жатқа білемін.

– Онымен туыстығың бар ма?

– Туыстығым жоқ. Бірақ сұңқар ақын ретінде қатты табынамын. Еліміздегі үлкен қоғам қайраткері екенін білемін.

– Солай де... Кездескен де боларсың?

– Кездескенде қандай. Бірде базарда сатып алған заттарын машинаға тиеуге де көмектескенім бар.

– Солай де... Қандай заттарды?

– Үйдің заттары.

– Жарайды ол жағын кейін анықтап айтып бересің. Бүгін уақытым тығыз. Дәл қазір Сәкен Сейфуллинді жақсы танитыныңды, қай жерде қанша рет кездескенінді, туыстығыңның бар-жоғын түсіндіріп жаз. Түстен кейін НКВД бөліміне келесің, – деді де әскери адам шығып кетті.

– Ойыңа келгенді айтып, тақылдап тоқтамай қойдың ғой. Капитанның қай жерден келгенін де білмейсің. Сен түстен кейін қайда шақырғанын ұқтың ба?

– Ұқтым.

– Ұқсаң сол. Олар адамды босқа іздемейді, босқа сұрақ қойып мазаламайды. Арты жақсы болса игі еді. Ақын болып өлең жазып нең бар еді? – деп, директор күйіп-пісіп шағын бөлменің еденін сықырлатып әрлі-берлі кезіп жүріп алды. – Жап-жас болып мойныға қыл арқан іліп алмасаң жарар еді. Енді бізді де оңдырмайды.

– Не болды?

– Не болғанын менен сұрап қайтесің. Әйтеуір сөзіңе сақ бол, – деп шығарып салды. НКВД бөліміне барғанда олар асықпай, жазғанымды оқып шықты.

– Дұрыс, айтқаныңды өзгертпей жазған екенсің. Енді мынандай сұрақ: Сәкеннің барлық жазғанын оқыдың ба? Алашордашылар туралы не білесің? Түркістан Республикасын құру туралы жиындарға қатысқаның бар ма? Ол жиында қандай адамдарды көрдің? Студенттердің арасынан өзіңнен басқа кімдер бар Сәкенді жақсы танитын? – деген мың сұрақты төпелетті. «Кеңес өкіметінің жұмысына кедергі жасап жүргендер, шет елдің шпиондары бар. Халықтың арасынан жаулар шығып жатыр» деген әңгімелер жиі-жиі естіле бастаған кез. Тергеушілердің сұрақтарынан Сәкенді айыптау бар екенін аңғардым.

– Революцияның қызыл сұңқары, халық комиссары Сәкен Сейфуллин туралы ғайбат сөз айту түгілі, теріс ойлаудың өзі қиянат емес пе?

– Алдымен сұрақты сен емес, біз қоятынымызды ұмытпа. Екінші, кімнің-кім екенін бізге түсіндірмей-ақ қой, бала. Байқаймын, халық жауларының сөзін сөйлеп үйреніп қалған секілдісің.

– Сонда не, Сәкен халық жауы ма?

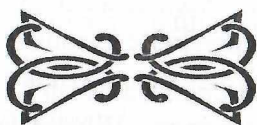
– Дұрыс, біледі екенсің ғой. Халық жауы.

– Халық жауы болса, неге оған сенім артып, халық комиссары ретінде тағайындаған, «Еңбек қызыл ту» орденімен марапаттаған кімдер? Ол нағыз революцияшыл коммунист емес пе еді?

– Сен өз сұрағыңды тоқтатып, алдымен біздің сұрақтарымызға жауап бер? «Халық жаулары» ұйымымен қашаннан байланысың бар?

Содан тергеу бір күнде бітпей апталарға жалғасып кетті. Бірнеше сағат бойы камераның мұздай суық орындығында отырып, бір айтқанды жүз қайталауға тура келді. 1936 жылы ақиық акынға жабылған жала тым дәйексіз болды ма, менің кеңестік балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан жасөспірім екенім ескерілді ме, әйтеуір айға созылған тергеу тоқталды. Бірақ, С. Сейфуллинді жауыздардың құтқармағанын кейін білдік қой.

Елде аштықтан кейін іле басталған қуғын-сүргін жылдарда азаматтарға жала жауып, «халық жауы» деп тұтқындау, ату жазасына бұйыру туралы ақпараттар газеттер бетінде үздіксіз жарияланып жатты. Мен бала болсам да тергеу орындарын көріп, кейбіреулерді жазықсыздан жазықсыз қинап, шыбын жандарын көздеріне көрсетіп сабап жатқанын байқағанда, өмірден мүлде түңіліп кетуге шақ қалған едім. Сол кезде халық мақтан тұтқан акынға жазған өлеңнің қайда қалғанын да білмеймін. Өлең шыққан газет саны да жоқ, тырнақалды шығарманың түпнұсқасын да жендеттер тартып алып, жойып жіберген.

ЕКІ СОҒЫС АРАЛЫҒЫНДА

**Жер шарының үштен бірін араладым,
Жүректі жетімдікпен жараладым,
Сағындым, туған жерім Баянаула
Тап сендей жер жанның таба алмадым.**

Ауылдың қалыпты тіршілігіне мүмкіндік бермеген аумалы-төкпелі кез Баянаула бөктерінде туған көп баланың бірі болсам да, қазақ даласының сан түпкірін амалсыз кезгенімді аздай көріп, 1936—1937 жылдары әскери борышымды өтеуге келген сәтімде Фин соғысынан бір-ақ шығарды. Бірталай жұмыстың жеңілін-ауырын атқарып, ащы да тұщы дәмін татып көрген мендей жас жігіттің арманындай әскер сапына кіріп, жолым болып ендігі уақытта командирлер қатарында қызметке түсуге бекінген едім. Басқа өңірді қайдам, ол кезде Жаманаула төңіректеген ауылдардан әскер қатарында қызмет атқарамын дейтіндер сирек еді. Сол мақсатымды қайтсе де жүзеге асыратын болып төменгі құрамды командирлер оқуына түстім. Осы жерде әскери қызметім комсомолдық жұмыспен ұштасты. Бұл жұмысты белсене бастаған кезде жоспарлы түрде ай сайын, апта сайын өтетін жиналыстар, оның құжаттары, әр комсомол мүшесінің жеке мәселелері секілді толып жатқан қағаздар, хаттамаларды көріп «Сарықамыс» мектебінде алғаш хат танып, өтініштер жаза бастаған кезім есіме түсті. Азын-аулақ құжат толтырып, өтініш жаза білетін ересек балалар үлкендердің арыз-шағымдарын, өтініштерін дайындап береді. Ол үшін алар алғыс та мол, кейде тым қомақты болмаса да сыйақы тиіп қалады. Ауылда осындай «пысықтық» танытып, балаларды қызықтырған Ақтай деген ересек оқушы. Ол кезде халық арасында оқуға қолы жетпеген-

дер көп. Олар кеңестің жаңа талаптарын көп түсіне бермейді. Не керек сол шақта білімге енді ден қоя бастаған, аздаған білімі бар балалар арасынан тілмәш, құжат жазушылар көбейді. Сол пысықайлардың қасына мен де қосылып, сауаттылық танытып көргенмін.

Ал, енді, комсомолдық жұмыстың беделі де басқаша, атқарар жүгі де ауыр. Қолға алған қай істен де тартынбайтын жас кезім ғой, бұл қызметін де жақсы игеріп келе жатқан едім. Көп ұзамай біз оқып-үйреніп жүрген әскери құрама Кеңестер Одағы мен Фин соғысына кіретін болды. Бұл соғыстың ашылуына қандай саяси себептер болғандығын қатардағы жауынгерлер біле де қоймайтын. Бұйрық берілді. Әскери бөлімшелер қаруланып, белгіленген майдан шебіне жеткізілді.

Десе де, әскери басшылыққа, саяси білімге тікелей қатысы бар әскери құраманың комсомол қызметіне араласа жүріп, соғыстың мән жайын байыптай білдім. Күн сайын газеттер оқимын, саяси оқуларға қатысамын. Жасөспірім шағымызда білім қуып жүрген кезімде бірнеше мектепте, Павлодар балалар үйінде, Алматының техникумдарында оқып жүріп орыс тілін бір адамдай жатық игерген болатынмын. Комсомол жұмысында бұл тілге, тіпті, ыспар болып алдық. Рота, батальон жауынгерлері арасында саяси сабақтар жүргізетін дәрежеге дейін көтерілдім. Отызыншы жылдардың аяғы, қырқыншы жылдардың басында әлемдегі саяси ахуал ауыр еді. Міне, осы аумалы-төкпелі саясатты өзім ұғып, оны жауынгерлерге білікті деңгейде жеткізу бірден оңайға түскен жоқ. Кейбір сабақтарды өткізер алдында әртүрлі әдебиеттер мен құжаттарды ақтарып бас алмай әзірленуге тура келді. Осы ізденістің арқасында сыртқы саясат мәселесін де талдап беретін болдық.

Кеңес Одағы мен Финляндия арасындағы соғыс 1939 жылғы кеңес-герман келісімі бойынша ушығып, өрт болып тұтанды. Финляндия және Прибалтика Кеңес Одағының ықпал аймағы болуға тиісті еді. Финдер осы келісімдер бойынша Кеңестер

Одағы қойған көптеген талаптармен келіскен де еді. Бірақ, Ханко аралын жалға беру, осы аралда кеңестің әскери-теңіз базасын салу жөнінен ұсынысы ұнамады. Қараша айында Финляндиямен шекараға кеңес әскерлері топтастырыла бастады. Сол саяси қақтығыстың менің жеке өміріме үлкен әсері болып, майданға алғашқы кірген кеңес әскері құрамында жаумен бетпе-бетке аттандым. Көп ұзамай соғыс басталды. Баса-көктеп кірген әскерге туған жерлерінің ұлтарақтай тұсын беру оңай ма? Финдер ә дегеннен-ақ қатты қарсылық көрсетті. Әрбір өзен тау-тасты шебер пайдаланып, кеңес әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасап бақты. Бірден мұндай қарсылық күтпеген кеңестік құрамалар «қақпанға» жиі түсіп қалатын еді. Осы қиян-кескі қақтығыс кезінде қатарынан екі мәрте жараландым. Әуірімдеп тірі қалғанда дүниедегі ең ауыр соғыс осы болар-ау деп, ойлаған едім. Ол ойым да бекер болып шықты. Жараларын емдеп қатарға қосылған жауынгерлер сапында Екінші дүниежүзілік соғысқа кіруге тура келді. «Бір соғыстан кейін екіншісі. Бұл қалай өзі. Елдің жүзін көрмей кеттік қой өзі» – деп уәж айтар заман бар ма. Жауынгердің басты борышы Отанды қорғау. Жараң жазылып, жүрегің соғып тұр ма, қатардан қалмай жауға қарсы аттануың керек. Бір соғысты аяқтап елге ораламын деген арманымыз көгершіндей көкке өрлеп, ұстатпай кетті. Бірде қаласында, бірде ауылында тірлікке араласып жүрген қазақ даласы тым-тым алыста екенін қатты сездім. Көңілге демеу: жазар хаттарым, ауылдан келген сәлемдемелер ғана. 1941 жылы «Львов» қаласындағы кіші әскери басқарушылар курсына түстім. Мұнда миномет бөлімшелері командирлерін дайындайтын. Львов деген бұрынғы неміс қаласы – сәулеті келіскен, табиғаты жайдары әсем орталық. Табиғаты Алматыдан бір аумамайды. Ол қала да үлкен сайда орналасқан. Жан-жағынан төніп тұрған Карпат тауының шыңдары. Қалың қарағайлы орман. Алматы бұлақтарының тіс сындырар мұздай суының дәмін талай татқанмын. Карпаттың қойнауында жатқан қала ауа райының

да Алматыға қатты ұқсастығына таң қалдым. Жауыны жиі. Бір сәтте жаз күні жадырап, нұрын төгіп тұрса, лезде кішкене ала бұлт түйіліп келіп нөсер жауынды төге салады. Гимнастеркалары малмандай су болған жауынгерлер тоңып та үлгермейді. Күн қайта жарқырап шыға келеді де, бір тамшы жауын көрмегендей ысып қоя береді. Алайда бұл тамаша асқақ таулы, қалың орманды өлкені көп қызықтауға уақытым болған жоқ.

1941 жылы 22 маусымда соғыс басталды. Шұғыл әзірліктен өткен бөлімше басқарушыларын майданға алды да кетті. Ұлы Отан соғысы фин шайқасынан кейін де ауыр жылдарға созылды. Күні-түні өмір мен өлім арасында жүрген адам да әр қиындықтың қыр-сырын ұғып алады екен. Әйгілі қолбасшы Наполеон Бонапарт айтқандай. «Жауынгер майдан даласына өлу үшін емес, жеңіс үшін шығады» – дегенді командирден бір естіп, жадымда мәңгі сақталып қалды. «Әр жауынгер көзсіз батырлық жасаймын деп, отқа көбелектей түсіп кетпей, өз өмірін де сақтай білуі керек. Соғыстағы жеңіс сол – әр жауынгердің жауын жеңіп, өзі тірі қалғаны. Сонда ғана ол жаудың келесі әскеріне қарсы шайқасқа шыға алады». Осы бір қағида сонау фин соғысынан бері соғыс өртіне оранып, сыз жастанып, мұз кешкен қазақ жауынгерінің, бұрынғы ауыл баласы игерген ілім болды.

Өмір мен өлім қатар түскен жүз кезеңнен өттім-ау деймін сол соғыс кездерінде. Өмірмен қоштасарға шақ қалған тұсымның бірі – 1943 жылы 5 маусымда басталған Курск иініндегі шайқас еді. Фашист әскері шабуылды ұмытып, тек шегінумен келе жатқан кезі. Бар күшін осы иіндегі бетпе-бетке төгіп, кеңес әскерінің екпінін тежемек болды. Иә, бұл текетірес герман әскеріне де, кеңес жауынгерлеріне де оңай болған жоқ. Бұл шайқасқа қатысқан техника да есепсіз. Екі жақтың да жыланбауыр танкілері құртша қаптап, сықырлап жылжып келе жатады. Екі жыл бойында талай қанды майданға қатысып, жау сырын, тактикалық амалдарын біліп алған кеңестіктер фашистердің

бірнеше ұмтылысын тойтарып, дес бермеді. Бір бағытта осындай жеңіске жетіп «уралап» жатса, екінші бір тұста кеңес жауынгерлері қалың бомбаның астында қалып, отты алаңнан зорға шығып жатады.

Соғыстың үшінші жылында:

— Бөлімше командирі Мұқатай Күлжанов Сіздің соғыстағы тәжірибеңіз, ерлікті істеріңіз ескеріліп старшина шені берілді. Енді бөлімше емес, минометшілер взводын басқаратын боласыз, — деді батальон командирі. Сараптап жататын уақыт жоқ. Бұл да бір мәртебе деп ойлап қойып, жедел міндетімді атқаруға кірістім де кеттім. Қызу атыс жүріп жатыр. Күн кешкіріп, қараңғылық түсе бастаған кез. Окопты жағалап фурашкалы бір адамның ақырын жылжып келе жатқаны байқалды. Окоптағылар атысты тоқтата салып: «Жолдас, командир!» — деп қалт тұра қалып, одан әрі сөзге келмей қаруларына қайта жабысып жатыр. Орта тұстағы маған да жақындап келді. Полковник. Полктың командирі екен. Бір иығынан оқ тиген көрінеді. Оны таңып алыпты. Ұйып қалған қанның үстіне топырақ үйіліп қарақошқылданып кетіпті. Күнделікті сұсты көрінетін басшының көзінде әлде бір үрей байқалады. Алдыңғы жақта бірнеше қатар құрап, кезекпе-кезек дүңк-дүңк атып келе жатқан «Тигр» танктеріне сүзіле қарап қояды. Жауынгерлер не атысын жалғастырамын, не үлкен командирдің айтарын тыңдау керектігін білмей, біраз үнсіз қалды.

— Взводтыңда қанша адам қалды, жолдас старшина?

— Үш адам оққа ұшты. Жараланғандары бар. Ұрысты тоқтатқан жоқпыз. Беріспей жатырмыз, жолдас полковник.

— Дұрыс. Молодцы, қырандарым. Полктен тірі қалған сендердің взводтарың ғана. Мен полкты, сендерді сақтай алмадым. Қош болыңдар! — деп тапаншасын шекесіне апарып шүріппесін басып қалды. Үлкен командирдің окопта, солдаттардың дәл қасында өзін-өзі атып өлтіргенін көргенде қанша майдан кешкен

жауынгерлердің өзі шошынып қалды. «Көп ұзамай біз де біріміз қалмай қырылады екенбіз ғой» деген ой тұла бойды мұздатып өтті. Бәрі де «өлген жеріміз осы болды» дегендей состиып тұр. Ал окоптың үстінде жау оғы толастамай қардай борайды.

– Тез естерінді жиындар. Осы төбені біраз ұстауға шыдасақ, күткен көмек те келіп қалар. Жауға қарай, алға! – деп автоматымды қолға алдым. Шашырай шабуылдап келе жатқан фашистерді дәлдеп ата бастадық. Көптің аты көп. Құлағаны құлап, құламағаны ілгері жылжып келеді. Қарасам бір тұста жау танкісі таяу жақындап қалған екен. Дереу автоматты тастай салып, минометті оқтап үлгердім. Аттым. Одан әрі жан-жағым қара түнекке айналып кеткен. Бір снарядтар ысқырып келіп, тура құлағымның түбіне жарылып жатқандай. Ызың-ызың, у-шу. Жараланып құлап бара жатқанымды ғана білемін. Есімді жинасам госпиталда жатырмын. Айға жуық емделіп, қатарға қайта қосылдым. Бірақ басқа құраманың минометшілер взводының командирлігіне жіберілдім. Сол жолы бір биіктік үшін шайқаста қанша адамы тірі қалғанын білмеймін. Сол бір жанкешті шайқасымыз белгісіз болып кете бере ме. Бір үлкен төбе үшін арпалыста тым болмағанда взводтың біреуі тірі қалған шығар деп ойлаймын. Кейін сұрастырып жүріп білгенім, взводымнан тірі қалғандар бар екен. Бұл көмек келгенше биіктікке жауды жібермей ұстап тұрғандықтың белгісі ғой. Болмаса жау танктері бәрін де таптап кетер еді. Бәрін таптап кетсе сол жерде ерлікті шайқасты еске алар адам да болмасы аян. Сол шайқаста өзім де бұл дүниенің арғы жағына барып қайтқандай болған едім.

Ұлы Отан соғысында Берлинге дейін жаяу ұрыс салып барып, Жеңіспен оралған кеңес жауынгерлерінің біріміз. Сол майдан жолында ажалмен іргелесіп жүргенге бой да үйреніп алды десек болар. Әйтеуір бүгінгі тірі болғаныңа тәубә деп, ертеңгіні Алладан тілеп жатасың. Соғыстың ең ауыр тұсы фашистер әскерінің соңғы тірегі – Берлин түбінде болғанын да ешкім жоққа шығармас. Қан кешіп, талай боздақтардың оққа

ұшқанын көргендер жеңістің жылуы көңілге сезіліп, көзге көріне бастаған кезде бір мазасыз асығыстық күй кешті. Күтер уақыт жыл емес, ай емес, апта емес, тіпті күн де емес әрбір сағат, әрбір секундтың өтуімен есептелген шақта өте қиын, өте ұзақ болды. Жер апшысын қуырып гүрсілдей жарылып жатқан бомбалар, мың сан зеңбіректің зіркілдете атқылағаны, күн демей, түн демей қарша бораған оқ соғыс бітер кез жақындаған сайын үдей түсті. Фашистердің өз апанында толық талқандалар кезі таяу қалғанын қан майдан мүлде естен шығарып жіберердей еді. Шын мәнінде жеңіс сол бір қиян-кескі ұрыстар арқылы жақындай түскен.

«Тамақ арсыз, күлкі арсыз, ұйқы арсыз». Халқымыз тегін айтпаған ғой. Талай қанға боялып, жаралы жатқанда әзіл айтып, жамырай күлген кездер болды. Бірнеше күн бойғы шайқаста көз ілмей қатты қалжыраған шақта, маңдайыңды жанай ұшқан оқты да елемей қалғып кететін кездер болды. Майдан даласында жаумен жағаласып жүріп өзегің әбден талғанда сазға батып жатқан бір түйір нанды топырағымен қоса жеген кездер болды. Берлин түбіндегі шайқаста созсаң қолың жетер тұстағы жеңісті сарыла күткен жауынгерлердің ұйқыны да, күлкіні де, тамақты да мәңгіге ұмытқандай кезін көрдім. Бірер минут атыс дауысы естілмей қалған сәтте тізе бүгіп отырар жер іздемейді немесе қалтасындағы нанды бір үзіп аузына салмайды. Сол сәтте жамырасып бәрі: «Тынышталып қалды ғой. Соғыс бітті ме? Жеңіске жеттік пе?» – деп бір-бірінен сұрастыра жөнелетін.

Шіркін, атыс тоқтап, соғыс біткені туралы хабарды естігенді айтсаңшы. Сұрапыл жылдарда қаны қатып, көзіне жас алуды ұмытқан талай қайсар жігіттер қуаныштан буыны босап, ағыл да тегіл жыласын. Есінен ауысқан адамдай шаттықтан аспанға оқты тоқтаусыз боратқандарды да жауынгерлер әзер тежеген. Құшақтасқан, сүйіскен халық. Күні кеше ғана блиндажда зіркілдеп бұйрық беріп тұрған командирің, жеңіс тойында

досың да, бауырың да, қатарласың да. Сұсты болып көрінетін погондарына қарамай, окопқа құмсіңді болып кеткен топырақ киіміңмен қапсыра құшақтайсың. Бетпе-бет келіп қалған жауынгерге айтар бір-ақ сөз – Жеңіс! Барша әлем өзге сөз, өзге тіршілікті ұмытқан секілді. «Жеңіс!» дегенге езуі жыртылғанша кере күлімдеп: «Жеңіс!» – деп жауап береді. Бұл танысына сәлемдескені ме, әлде берген жауабы ма, оны түптеп жатқан адам жоқ. Осылай кеңес жауынгерлері Берлин көшесінде ессіз шаттықта есеңгіреп жүрді. Аламан соғыста жеңіс туын көтерді. Жеңіске майдан жолымен жетіп, бейбіт өмірге кірген қандай бақыт!

Елге оралып бейбіт тіршілікке, енді, араласа бастаған кезім. Бір күні үйге Ақбура Исабек дуананың баласы келді. Ол кезде ауылдың ақсақалдарының өзі «Айтеке!» – деп қарсы алып, қол қусырып сәлемдесіп жататын. Жалпы дуана дегенді бала кезімізде халықтың арасында жүретін, көп жағдайды аңғаратын адам деп білетінбіз. Дуана, Қожа жайлы әңгіме естіген балалар дуаналардың исламдық бағытын да байқайтынбыз. Халық арасында аты кең тараған Исабектің ұрпағын да Баян өңірінің қай қойнауына барса да қадірлеп қарсы алатыны ежелден белгілі еді. Біздің үйге келген кезінде Айтекең алпысты алқымдап қалған кезі-ау деймін.

– Мұқа, арнайы сапарлап бара жатырмын. Мәшекеңнің басына барып, құран оқып шықпағаныма бірталай уақыт болып қалды. Мынау тірлігімізде талай тарихи оқиғалар болып жатыр. Мәшекеңдей әулиелер бәрін айна-қатесіз аңдап жатқан болар. Талай заманды бастан кештік, тірлігімізді бір көрсетіп қайтатын кезім болды-ау деген ойда едім, – деп әңгімесін әріден қозғап, екі күндей қонақ болды. Ғұмырында біреуге қолынан келген жақсылығын жасап, ақ тілек тілеп жүретін дуана ұрпағының жолы болсын деп, ақ ниетті бағытына шығарып салғамын. Біраз күннен кейін сол сапарынан оралып, қайта соқты.

— Мәшекеңнің қабіріне түсіп бетіне жапқан ақ матаны ауыстырып қайттым. Бейіт қасындағы ауылдың, Баян төңірегіндегілердің ғұлама басына жиі барып тәу етіп қайтатындарын естіп, бір марқайып қалдым. Бұл да бір тірілердің парызы ғой. Мәшһүр Жүсіп кесенесі жанындағы ауылға қонған едім, түс көрдім. Түсімде әулиемен сөйлесіп жатыр екенмін. «Басымда жатқан кітаптардың бірінің ішінде бір жейде қыстырылған. Соны ал» — деді. Ертеңінде таңертең тұрып дұғамды оқып, Мәшһүр атаның кесенесіне қайта бардым. Ішіне кіріп, қарасам расында да жібектей құлпырған ақ жейде кітаптың арасына қойылған екен. Алдым. Жол бойында ойланып келе жатқан бір жағдай, ата тегіңнен елдің елдігі үшін күрескен әулеттен шыққан қадірлі адамның бірі өзіңсің, Мұқа. Осы жейде Сізге лайық, — деді.

— Айтеке, бұл ұсынысыңызға еш уәж айта алмаймын. Ұсынып тұрғаныңыз той-томалақта бере салатын жай сыйлық емес. Мәшекеңнің қолы тиген заттың қасиеттілігін ұғып тұрмын. Алайда әулие өзіңізге ұсынған екен. Бәріміз де қасиеттеп сақтар тұмардай дүние. Шапағатын бар ұрпақтарымыз көрсін, бірақ бұл киелі дүние ел қасиеттеген Сіздің қолыңызда болғаны лазым, — деп жейденің орамын дұрыстап өзіне ұстаттым.

Соғыстан кейін өткен осы бір шағын оқиға үлкен тарихтың түбірлі кезіндегі есімнен бір шықпай қойды. Біз өткенге тағзым етуге қашан да әзір тұратын халықпыз. Сондықтан да көп шежіре-аныздар қағазға түспесе де, ғасырдан-ғасырға өтіп, ұрпақтан ұрпаққа жетіп жатқан болар. Мәшһүр Жүсіптің аты аталғанына қарсы болған кеңес үкіметі оның жазғандарын мүлде жойып жіберуге ұмтылып еді. Ұрпақтары бар, халқы бар ғұламаның көп дүниесін тосын көзден сақтап қалып, бертінге жеткізді. Жазғандары том-том болып жарық көрді. Тәубешілдігіміздің бір айтылар тұсы да осы.

«ХАЛЫҚ ЖАУЛАРЫ» ТАЙМЫРДА

Сен тоқсан іздегенмен таба алмайсың,
Сен мені қармағыңа ала алмайсың.
Өзім болған Таймырға қашып кетсем,
Мұз тауынан адасып таба алмайсың...

НКВД аузынан «Сен халық жауысың» деген сөзді бала кезімде естігеннен бері артық сөз айтудан қашып, тіпті өлең жазуды да қойып, екі шоқып бір қарайтын сауысқандай сақ жүрген секілді едім. Тергеушілердің қорқытқандығынан емес, жендеттердің шектен тыс жауыздығы мен әділетсіздігінен. Сол отызыншы жылдарда «Халық жауы» деген айып тағылғандардың бәрін жұртшылық барынша ғайбаттап, атқа теріс отырғызып итжеккенге айдап, ату жазасына бұйырылып жатқанда: «Шынында да жау болғаны ғой. Болмаса бүкіл ел соңынан топырақ шашпайды ғой» деп ойлайтын едік. С. Сейфуллинге арнап жазған бір өлеңім үшін атылып кете жаздағаным есіме түссе, талай шыншыл азаматтарға ғайыптан жала жабылып, сол жалған ақпаратпен атылып жатқанда шындықтың туы мүлде жығылған екен деп ойлайтынмын. Сол зұлымдықтарын жасырып, барша халықты алдаған жаналғыштар қайтсе де өз дегендеріне жетіп тынбайтындығын анық көргендіктен де «үндемеген үйдей пәледен құтылады» деген тыныштықты қалаған едім. Сол алмағайып кез көкейіме оралған кезде «болашағымыз қалай болар екен» деген үрей сайрап шыға келеді. Күйзеліп отырып: «Талай боздақтар шындыққа жете алмай дүниеден өтті-ау» – деп күрсінген едім талай.

Соғыс біткеннен кейін техникумда алған мамандығым бойынша алдымен Ертіс ауданының «Новоивановка» кеншарында

жұмысқа кірдім. Ертіс өзенінің екінші жағасына өтіп Железинка ауданының «Үрлітүп» колхозында агроном болдым. Біраз тәжірибе жинаған кезде Баянауылға келдік. Өзімнің таңдаған мамандығымның жермен байланыстылығын жақсы сезінгеніммен бұл бағыттың геологиямен де байланысы барлығына көп назар аудара қоймаған екенмін. Тіпті, тағдырымның қиын-қыстау кездерінің өзінде жер қойнауын зерттеушілермен тығыз байланыста болатындығы үш ұйықтасам түсіме кірген емес.

Сол геолог мамандармен алғашқы кездескенім Баян бөктерінде агроном болып алғаш жұмыс атқара бастаған кез еді. Ленинградтан арнайы келген экспедициялық топтың жетекшісі, ғалым Белов Баян өңірінің табиғаты мен жер ерекшеліктерін жетік білетін көне көз ақсақалдармен, білікті азаматтармен көп әңгімелесетін. Бір мәселелерді анықтау керек болған кездерде «Жаманаула өңірінің тірі энциклопедиясы» деп мадақтап қойып маған жүгінетін. Бір жағынан орысшаға жетік адаммен әңгімелесіп, пікірлесу де әрі қызықты, әрі қажетті болған да шығар. Көктемгі егіс жұмысына қызу әзірлі кезі болатын. Ленинградтан арнайы келген геолог мамандар болса жергілікті агроном мамандармен бірлесіп тұқым себілер алқаптардың картасын жасаумен айналысты. Сол себепті де Беловпен жергілікті агроном ретінде ортақ әңгімелеріміз уақыт алға жылжыған сайын көбейе түскен. Павлодар облысының өзге аудандарына қарағанда Баянауылдың жер құрылысы өзгеше. Тау-тасты. Бар аймағы бірдей егін егуге келе бермейді. Жыл сайын шығымдылықты бірқалыпты ұстап тұрудың мүмкіндігі мен егіске қолайсыз тұстар ескерілді. Міне, осындай жаймен геологтар біздің үйде де жиі болып, дәм татып кететін-ді.

Бірде Белов қымыз ішіп отырып:

– Мұқа, сіздің айтқан әңгімелеріңіздің арасында Мәшһүр Жүсіп әулие туралы естігенім қандай жақсы болды. Экспеди-

ция Торайғыр көлі маңында зерттеу жұмысын жүргізіп жүрген. Кейде Жасыбай асып кетеміз, кейде «Найзатас», «Кемпіртас» «Қоңыр әулие» үңгірі секілді табиғи ғажайып орындарға сапар шегіп кетеміз. Бірде жаздың жаймашуақ күнінде Торайғыр көлі маңындағы әртүрлі бейнені танытар ғажайып тастар мен шатқалды аралап жүрдік. Кешке таман шаршадық па, қарын ашты ма, әйтеуір дөңгелене отыра қалып, біраз ауқаттанбақ болдық. Қолда барды ортаға салып жатқанда бір маманымыз бір жартыны алып шықты.

— Күн жақсы. Жұмысымыз жүріп жатыр. Осындай табиғаттың керемет ортасында бір жүз грамнан алып қойсақ, артық болмас.

Қарсылық жасаған жоқпыз.

— Оны ішетін ыдысымыз да жоқ-ау, — дедім мен.

— Міне, оны да тауып әкелдім.

— Оны қайдан алдың?

— Әні, анау тұрған қырдағы бейіттің ішінен. Мұсылмандар да қызық. Сол бейіте жатқан адамның қабіріне кіретін есік, басқыш жасаған. Ішіне кіруге де болды. Мүрденің беті матамен ғана жабылған. Ол жағында неміз бар. Мәйітке жолаған жоқпыз. Мәйіттің қасында тамақ ішетін неше түрлі ыдыстар тұр. Осы тостағанды сол жерден алдым, — деді.

Ойыма Мәшһүр Жүсіп әулие түсіп, қорыққанымнан аузыма салған нанның түйіріне түйіліп, шашалып қалдым.

— Арақ құйма, арақ құйма! Кесіріне қаламыз, — деп жанұшыра ұмтылып, арақты лықылдатып енді құятын болып оңтайлана берген маманның қолынан тостағанды жұлып алдым. Бәрі аң-таң. Айдаладағы бейіттен табылған ыдысқа сонша жабысқаны несі дегендей маған сынап қарайды. Жігіттерге ол ақ бейіт Мәшһүр Жүсіп әулиенікі екенін, оның халық сыйлайтын ғұлама болғанын, аты байтақ елге кең тараған қасиетті адам екенін түсіндірдім. Қорқып кеткен жігітіміз кеш түсіп, күн

бата бастағанына қарамай тамағын қойды да, әлгі ыдысты ала салып бейітке қарай жөнелді. Ыдысты орнына қайта қойғанша байыз таппай бара жатқанын ұқтық. Ғалымдар содан кейін әулиенің бейітінің қасынан өткенде құдайын еске алады, – деді әңгімесін ерекше ризалықпен айтып отырған Белов. Геологтар өз жұмыстарының ілгері басарына Мәшһүрдің әсері боларын ойлап, артынан бәрі қабір басына жиналып барып құлпытасқа таяу тұсқа «Простите» деп жазып кеткен көрінеді.

Сонда бір геологтардың ел қасиеттеген киелі орынды түсіністікпен қабылдап, бас игенін көрген едім.

Ел бейбіт тіршілікке бойы үйреніп, жұмысқа белсене кіріскен кез. Сыртқы саясатта да әртүрлі әңгімелер айтылып жатқанымен, елге төніп тұрған үлкен қатер жоқ секілді көрінетін. Талай қысталаңды басынан кешкен халық еркін сөйлеуді ұмыттырып жіберген заман өтті деді ме, аузына ие бола алмайтын кейбіреулер тыныш отыра алмай ма, қолдары босай қалса саяси мәселенің де ауылын шалып сөйлегенді жақсы көретін... «Бір елі ауызға екі елі қақпақ» дегенмен, сөйлеп үйренгендер жұрт арасында қай уақытта да табылады ғой. Бейбіт өмірді бір босаңсыған замандай көретіндер ауылдан да шыға бастады. Жинала қалып әңгімені желдірткенде ауыл, аудан, Қазақстаннан әрі шығып әлемді шарлап кетеді. Сондай бір көкезу әңгіме кезінде сәкіде мойнын салбыратып босқа отырған ауылдастардың бірі:

– Қазір әлемде «қырғи қабақ соғыс» жүріп жатыр. Шын соғыс басталып кетсе Кеңес елі Американың өзін шайнамай жұтып, түкіріп тастайтын шығар, – дегені. Құр лепірудің де орыны бар ғой. Онсыз да тыныш жүргенді дұрыс көретіндіктен орынсыз, негізсіз бос сөзге шыдамайтын едім. Әлгі айтылғандарға да мән бермей жүре берер ме едім. Бір күні жинала қалса айтылатын лепірме сөздің қажетсіздігін ауылдастарым да ұқсын деген оймен:

— Америка саған дырылдатып тарта жөнелер көкпар емес. Оның атом бомбасы бар. Кеңестер Одағында ол жоқ, — дегенім. «Қай жерден қан шығады. Кімнің басына іс түсіп, ойын-күлкіден айрылып, салым суға кетер екен» деп жамандық күтіп жүргендер қия басқаныңды қалт жібермейді екен. Басқа пәле — тілден. Ай жарық, күн тынышта айдаладағы елдің атом бомбасы басыма пәле болып жабысты. Сол айтқан әңгімені сыптақай-сыпсың сөзді өсекші ағайын ізін суытпай ертеңгі күнге дейін НКВД тыңшыларына жеткізіп үлгеріпті.

«Өзі де шығайын деп тұрған көз еді, түртіп қалса не со-рым» дегендей екі бірдей соғыстан аман келіп, ел тіршілігіне қажетті маман болып жұмысқа кірісіп кеткенімді, ә дегеннен белсенділік таныта бастағанымды жақтырмай, іштерін пышақ айналмай жүрген ағайындар бар екенін ақырын сезетінмін. Бірақ, тап мұндай жаушылық, сатқындық шығады деп кім ойлаған. Сол ағайындар отқа май құйып, бір сөзді төбемізге төніп тұрған атом бомбасындай үлкейтіп жіберді. Ортада соғыс киіп кеткені болмаса талайды жазықсыз айыптап, желкелеп ұстап, дедектетіп қамап үйренген халық комиссариатының «ұр да жық» қызметкерлерінің де көптен күткен оқиғалары осы болды ма, қыстың қаһарына, жолдың нашарлығына қарамай күн асырмай жетіп келді. Шұғыл жиналыс ашылды.

Ол кезде аудандық жер бөлімінде агроном болып қызмет атқарып жүрген болатынымын. Жиынға бөлім меңгерушісі Баязит Сүлейменов, бас агроном Атажан Әбішев, НКВД-ның жергілікті өкілдері қатарынан Кенже Үсейінов секілді ауданның бірталай қызметкерлері қатысты.

— Ал сөйле, Американың Баянауылдағы көзі мен құлағы. Жұртты атом бомбасымен қорқытып жатыр екенсің. Елге келе тыңшылық жұмысты бастаған екенсің-деді тергеуші уәкіл.

— Тыңшы емеспін. Сөздің орайы келгесін айтылған бір шындық. «Жауын осал деген жартылай жаралы». Жаудың да қалғымайтынын білген артық емес.

— Осы өңірде тұратын халықтың бәрі сен секілді жауын бағалауды білмейді екен ғой.

— Ауылда, айдалада байқаусызда айтылғанның кімге әсері бар дейсіз.

— Білмедік, білмедік. Американың атом бомбасы барлығын мақтана айтқаныңды естіген, куә болған адамдар аз емес.

Не керек, қойылған сұрақтардан кейін көп адам сөйледі. Көп адам жазбаша түсінік берді. Жаманаула төңірегінде бірге өскендер көп қой. Бірі «халық жауы» С. Сейфуллинге арнап өлең жазғанымды айтыпты. Екіншілері соғыс алдында комсомол жұмысында болып, саяси оқулар жүргізгендігімді, сол сабақтарда қандай бағыт ұстанғанымды енді біле бастадық деген дүдәмалды ортаға салыпты. Үшіншілері ұлттар арасындағы достыққа ірткі салған туыс ағасы Біржан Нұржанұлымен байланыста болды дегенді білгенше тәптіштеп жазыпты. Біржанның жазықсыз сотталғанын еске ала қоя ма. Оны кеткен жерінен мүлде оралмайтынын білгендей барынша ғайбаттапты.

Біржан ағасымен байланысы жөнінде шындық бар еді. Кезінде ағам ауылдағы ағайындарға қысым көрсеткендерді ұқса, заң жолымен тәртіпке шақырып, ұқпағанға күш арқылы жөнге салатын. Сол кездерде «Шіркін Біржан елге қорған, батырымыз ғой» десетін жұртшылық. Бірақ «Біржан Баянауылдың қарапайым жұмысшыларына жәбір көрсетті» деген айып тағылғанда, шындық олай емес деп айтқан адам болмады. Кей ағайындарымыз жала жауып, қаралауға келгенде жақсылықтың бәрін ұмытып кетеді екен. Рас, түрмеде жатқан ағаммен хат алысып, хабарласып тұрдым. Реті келгенде посылка да жіберетінбіз. Сол кезде қамаудағылардың елден келер сәлемдемеден бұрын күтері — махорка. Бір бөлке нан мен махорка келсе қамаудағылардың бәрі бір кенеліп қалады. Келген затты барактағы бәріне бірдей теңдеп бөледі екен. Тіпті нанның өзін пышақтың жүзіндей жұқа турап, әркімге дәм татқызатын көрінеді. Біржан

ауылдағы жас кезінен өжет, әрі көпшіл болып өскен ғой. Сондықтан да жазған хатында онсыз да ауылдықтардың өзі сирек көретін қазы-қарта емес, қарапайым халықтың қолы жететін ең қарапайым махорканы сұрататын. «Темекі тартпайды, қолқаны қапқан ащы пәлені неге сұратады?» деп жұрт таңданып жүрсе, Біржан өзінен бұрын өзгенің жайын ойлаған әдетін қапаста да ұмытпаған екен. Қазақ ауылында темекі тартындар көп емес қой. Кейде қала барып біреулердің пайектерін сатып алып жүріп, жинап салып жіберетін едік.

Құрыдымға кетіп бара жатқанды батыра түс батпаққа дегендей, жабылар жаланы қоюлата түсу үшін осылай өткен-кеткеннен деректер терілді.

Смағұлов Баязит – бөлім меңгерушісі, бас агроном Әбішев Атажан «пленде болған» деп ұзын құлақ әңгімеден естігенін тілге тиек етті. Адам тіміскілеп іздесе талай талқылауға «тұздық» болар деректі термелеп, өтірікті шындай, ақсақты тыңдай әңгімелеп кете береді екен ғой. Ауылдастар ортасында еркіндікте отырғанда желпінді көңілмен елу-алпыс жауынгердің қалың шайқаста тұтқынға түсіп қалғанын, содан әуперімдеп қашып шығып, кеңес жауынгерлері қатарына қосылып, жаумен қайта шайқасқанын айтқаным бар еді. Соғыстағы аласапыран кезде ондай оқиғаның талайы болды ғой. Тырнақ астынан кір іздегендер сол әңгімені де айыптау қатарына қосып жіберіпті. Содан аспаннан іздегенін жерден тапқандай НКВД қызметкерлері мені жау қылып шығарды. Үй-ішінің астан-кестенін шығарып тінтті. Сонау отызыншы жылдардан наркомның жаналғыштарынан үркіп қалған жұртшылық қорған болмаса да көңілге қолдау болар жылы сөз айта алмады. Тек Мәліктің Айтышы ғана келіп қоштасты. Тұтқындауға келген мемлекеттік қауіпсіздік қызметкері Үсейінов Кенже:

– Мұныңыз қалай, тінту үстінде Сіздің кіруіңізге хақыңыз жоқ қой – дегенде,

– Менің жолдас, туыс ретінде амандасып кетуіме хақым бар. Оның істеген қылмысы болса, өз мойнымен көтеруге тиіс. Онда менің жұмысым жоқ. Ал азамат ретінде, ауылдас ретінде, ең құрығанда қоштасып қалу парыз – деді.

Маликов Айтып кейін Баянауылда партия, совет органдарында басшылық қызметтер атқарып, үлкен абыройға бөленген азамат. Еңіреп-зарлап жылаған өз отбасымнан басқа бір жан көзге көрінген жоқ.

Жедел түрде милицияның қос қара атымен ат айдаушы – Бәдіғұлов Ақан қоштасуға шанаға жармасқан туыстарымды сүйрете-мүйрете құлатып, шананы зулатқан күйі Павлодарға ала жөнелді. Былай шыққан соң маған: «Сен қайда қонам дейсің, сонда барамыз. «Мені ұстап, әкетіп бара жатыр» демейсің. Тек шығарда маған мәлімдеп далаға шығып келейік дейтін бол!» – деді. Сондай кездің бірінде Ақан: «Мына шеткі ат – «мысық қара» керемет жүйрік, амалын тауып жәрдемдесейін, мін де қаш. Сен ұзаған соң екі-үш рет мылтық атайын» деді.

– Жоқ, рахмет! Тағдыр не жазды, соны көрем де, көтерем, – дедім.

Айыптау жиналысына қатысқандардың сөзі бойынша тергегендер мені осылай алып кетіп, Павлодар қаласындағы Ақ түрмеге қамады. Бұл жерде тергеуді шындап қолға алды. Шынында да Американың барлаушысын ұстағандай, не бір саяси сұрақтарды қояды. «Тағы қандай жердегі барлау орындарымен байланысың бар» дегенді он сұрақтан кейін қайталап отыруға бір жалықпайды. Менің соғыстан кейін іле Ертіс ауданына жұмысқа келгенімді де ескерусіз қалдырмапты. Бұл жайды біліп алған тергеушілер түрмеде бір қарттау адаммен бір камераға жатқызып қойған. Ол байғұс та Ертістен екен. «Мен де саяси

ауылдағы жас кезінен өжет, әрі көпшіл болып өскен ғой. Сондықтан да жазған хатында онсыз да ауылдықтардың өзі сирек көретін қазы-қарта емес, қарапайым халықтың қолы жететін ең қарапайым махорканы сұрататын. «Темекі тартпайды, қолқаны қапқан ащы пәлені неге сұратады?» деп жұрт таңданып жүрсе, Біржан өзінен бұрын өзгенің жайын ойлаған әдегін қапаста да ұмытпаған екен. Қазақ ауылында темекі тартатындар көп емес қой. Кейде қала барып біреулердің пайектерін сатып алып жүріп, жинап салып жіберетін едік.

Құрыдымға кетіп бара жатқанды батыра түс батпаққа дегендей, жабылар жаланы қоюлата түсу үшін осылай өткен-кеткеннен деректер терілді.

Смағұлов Баязит – бөлім меңгерушісі, бас агроном Әбішев Атажан «пенде болған» деп ұзын құлақ әңгімеден естігенін тілге тиек етті. Адам тіміскілеп іздесе талай талқылауға «тұздық» болар деректі термелеп, өтірікті шындай, ақсақты тыңдай әңгімелеп кете береді екен ғой. Ауылдастар ортасында еркіндікте отырғанда желпінді көңілмен елу-алпыс жауынгердің қалың шайқаста тұтқынға түсіп қалғанын, содан әуперімдеп қашып шығып, кеңес жауынгерлері қатарына қосылып, жаумен қайта шайқасқанын айтқаным бар еді. Соғыстағы аласапыран кезде ондай оқиғаның талайы болды ғой. Тырнақ астынан кір іздегендер сол әңгімені де айыптау қатарына қосып жіберіпті. Содан аспаннан іздегенін жерден тапқандай НКВД қызметкерлері мені жау қылып шығарды. Үй-ішінің астан-кестенін шығарып тінтті. Сонау отызыншы жылдардан наркомның жаналғыштарынан үркіп қалған жұртшылық қорған болмаса да көңілге қолдау болар жылы сөз айта алмады. Тек Мәліктің Айтышы ғана келіп қоштасты. Тұтқындауға келген мемлекеттік қауіпсіздік қызметкері Үсейінов Кенже:

– Мұныңыз қалай, тінту үстінде Сіздің кіруіңізге хақыңыз жоқ қой – дегенде,

– Менің жолдас, туыс ретінде амандасып кетуіме хақым бар. Оның істеген қылмысы болса, өз мойнымен көтеруге тиіс. Онда менің жұмысым жоқ. Ал азамат ретінде, ауылдас ретінде, ең құрығанда қоштасып қалу парыз – деді.

Маликов Айтыш кейін Баянауылда партия, совет органдарында басшылық қызметтер атқарып, үлкен абыройға бөленген азамат. Еңіреп-зарлап жылаған өз отбасымнан басқа бір жан көзге көрінген жоқ.

Жедел түрде милицияның қос қара атымен ат айдаушы – Бәдіғұлов Ақан қоштасуға шанаға жармасқан туыстарымды сүйрете-мүйрете құлатып, шананы зулатқан күйі Павлодарға ала жөнелді. Былай шыққан соң маған: «Сен қайда қонам дейсің, сонда барамыз. «Мені ұстап, әкетіп бара жатыр» демейсің. Тек шығарда маған мәлімдеп далаға шығып келейік дейтін бол!» – деді. Сондай кездің бірінде Ақан: «Мына шеткі ат – «мысық қара» керемет жүйрік, амалын тауып жәрдемдесейін, мін де қаш. Сен ұзаған соң екі-үш рет мылтық атайын» деді.

– Жоқ, рахмет! Тағдыр не жазды, соны көрем де, көтерем, – дедім.

Айыптау жиналысына қатысқандардың сөзі бойынша тергегендер мені осылай алып кетіп, Павлодар қаласындағы Ақ түрмеге қамады. Бұл жерде тергеуді шындап қолға алды. Шынында да Американың барлаушысын ұстағандай, не бір саяси сұрақтарды қояды. «Тағы қандай жердегі барлау орындарымен байланысың бар» дегенді он сұрақтан кейін қайталап отыруға бір жалықпайды. Менің соғыстан кейін іле Ертіс ауданына жұмысқа келгенімді де ескерусіз қалдырмапты. Бұл жайды біліп алған тергеушілер түрмеде бір қарттау адаммен бір камераға жатқызып қойған. Ол байғұс та Ертістен екен. «Мен де саяси

тұтқын болып жатырмын. Таяуда сотым болады. Бұл жендеттерден жақсылық күтпеймін» деп кейде кемсеңдеп алады.

— Құдай басқа бермесін. Бұлар шындап азаптауға көшсе жас баладай шыңғыртады. Құрысын, шындықты айтып құтыл. Мен де соғыста болғанмын. Берлинге дейін бардым. Польша жерінде француздарды да көрдім, американдықтарды да кездестірдім. Араларында адамгершілігі барлар көп. Сен де біраз жерді шарладың ғой. Ешкімге кездеспедім дегеніңе бұлар сенбейді. Америкалықтарға немесе оларға жақын адамдарға жолыққан жерің болса айта сал, тез құтыласың — деп отырады.

Кейде жылайды, кейде өз-өзінен күледі. Кейде атып тұрып төпелеп сұрақ қоя бастайды. Осының «ақыл-есі дұрыс па» деп қарап қоямын. Сөйтсе тергеушілер камераға әдейі қатар жатқызып қойған тыңшы екен. Ол мардымды ақпарат ала алмады деген болар, ақыры шығарып жіберді.

Бар болсын бермесе де ағайының

Тамырын ұстадық қой талайының,

Басыңа іс түскенде жалт береді,

Қырындап тасқа тиген қалайының, —

деп қамауда сарылып жатып өлеңді қайта қолға алған кезім болды. Себебі жайыңды дұрыс тыңдайтын, бір ашық әңгімелесетін, сенетін адам жоқ. «Халық жауы» деген айып тағылатынын білген ағайын жолығудан қорқып, ат ізін салмайтын болды. Ақыры 1948 жылы 25 жылға сотталып кете бардым.

Павлодардан Алматы, Алматыдан Улан-Уде, одан әрі — Таймыр, Норильск. Адам тағдыр жазса талай көрмеген жерді көреді, баспаған тауды басады екен. Таймырға дейін Омбы, Новосибирск, Красноярск түрмелерінің қара нанын жедім. Красноярскіде Кеңес Одағының әр түпкірінен 20 мың адамды бір лагерьге тоғытты.

— Бұлары несі? — деп сұрайтын, сұраса дұрыс жауап беретін адам жоқ.

– Медициналық тексеруден өтесіңдер. Сондықтан бұрын ауырған-сырқаттанғандарың болса жасырып қалмаңдар, – деді лагерь басшылары.

Содан денсаулығы жақсылар бір топқа, денсаулығы нашарлар екінші топқа өтіп жатты. Дәрігерлердің тексерісі өте мұқият.

– Менің денсаулығым жақсы. Сонда мені қайда жібереді?

– Денсаулығы жақсыларды төбесінен алма төніп тұрған, банан өсіп тұрған жерге жібереді. Шалқадан жатып уақыттарыңды қызықты өткізесіңдер, – деп тексеруші дәрігерлер тарқылдап күліп, мазақтайтын. Сөйтсе олар денсаулығы жақсыларды банан өскен жұмаққа емес, мәңгілік қыс орнаған тамұқтай Таймыр лагерлеріне дайындаған екен.

Не керек сол Красноярскіде денсаулығы мүлде нашарлар бірден оралмас әлемге, о дүниеге аттандырылыпты. Ал денсаулығы орташалар Енисей өзенінің жоғарғы бойындағы лагерлерге жіберіліпті. Ал денсаулығы мықтылар ең суық өңірге жұмысқа таңдалып алыныпты. Соңғылардың қатарына мен де іліктім. Біздерді Енисей бойымен баржымен алып жүріп, әрі шанамен сүйретіп діттеген жерлеріне жеткізді.

Баянауыл тауларының жасыл жібектей бөктерінде өскен еркіндіктің баласы тұңғыш рет көк мұз құрсанып жатқан Шмидт шыңын көрдім. Осы шыңды жұртшылықтың аузынан тастамай айтып жүретін өзіндік себебі де бар екен. Бұл бар зұлымдықтың ызғарын бойына жинап тұрған секілді. Бұл тауды көргендердің жолы түсіп, кері қайтқандары сирек екен. Сонау Ресейдің патшалық заманынан бері саяси қылмыскер ретінде сотталып, Шмидт тауының бөктеріне жеткізілген миллиондардың сүйегі осында қалған. Осы өңірге жеткенде тақтай төсекке алғаш жамбасым тиген жер Норильск қаласының лагері еді. Отызыншы жылдардағы қуғын-сүргін кезінде адам иісі әбден сіңіп қожырланып, қошқылданып кеткен қара тақта, қара нарларда жазықсыздан-жазықсыз «халық жауы» болып кеткен

талай қазақ арыстарының жамбасы тиген екен. Бұл қалада ел қайраткері, Баянның тумасы Омар Сүлейменов (Ақын Олжас Сүлейменовтың әкесі) секілді талай боздақтар ғұмырының соңғы сәттерін өткізген. Кеңестің мұздай қарыған саясатының жалғасы болған мұзды әлемде жарық дүниемен қоштасқан.

Анау – Мұзды мұхитқа ене біткен Таймыр бұғазын тек суық жер деп қана тоқтауға болмайды, ол – қазақ айтатын итжеккеннің нағыз шеті. Түкірігің жерге түспей қатып қалатын сарышұнақ аяздың бел отаны. Бір тәулік, кейде бір апта алай-дүлей боран соқса, ертеңінде қар қасаттанып, тастай қатып қалады. Адам түгілі машинаны көтереді. Мұздай жалтыраған ақ қардың үстімен «Полуторкалар» тайғанақтап кетіп бара жатады. Күннің суығы 60—70 градусты он ай дересінде сақтап тұрады. Күн шығып тұратын жазғы уақыты бір айға да жетпейді. Бұл өңірдің жер қойнауында қандай пайдалы қазбалар бар дегенге де әлі толық жауап жоқ, себебі мұнда халық тұрмақ түгілі барлаушы-геологтардың өзі сирек келген. Дегенмен, жер пайдасыз жатқан жоқ. Сонау патша заманынан бері саяси қылмыскерлерді осы бұғазға жер айдаған. Мәселен 1840 жылдары патшалық Ресейден декабристер айдалып келген. Сол күрескерлердің бірі Николай Лисовский секілді көзі ашық азаматтары Турухан мұздағында қалған. Қай кезеңде де аяусыздықты, қаталдықты тез ұғатын кеңестік жүйе Таймырды тұтас саяси қылмыскерлерді қамауда ұстайтын лагерлер кешеніне айналдырып жіберді. Кеңес кезінде сотталғандардың көбінің сүйегі осында қалды. Мәселен 1942—1943 жылдар арасында 8417 тұтқынды айдап әкелген. Ал 1943 жылдың 27 желтоқсанындағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен қалмақ халқының негізгі бөлігі ит байласа тұрғысыз суық өңірге көшірілген.

«Үш күннен соң адам көрге де үйренеді» дегендейін басына түскенге баспақшыл жұртшылық бұл аймаққа да амалсыз тұрақтап кенттер, қалашықтар салған. Таймырдың Дудинка,

Усть-Енесей, Хатанга аудандарында 15-тен астам ірі-ірі лагерлер орналасты.

Басқа еңбегім былай тұрсын кеңес елі үшін екі бірдей майдан кешкен Мұқатай Күлжанов та нөмірлі фуфайка киіп Таймырдың лагеріне саяси тұтқын болып түсті.

«Адам адамға дос, бауыр» дегенді бұл жерде «адам-адамға қасқыр» деп әжуалап алған. Еш кінәсіз саяси қылмыскер ретінде сотталып, одан кейін табиғаттың аяусыз қытымырлығына түсіп, лагерь ішінде басшылардың, жағымпаздардың озбырлығы мен сатқындығын көріп жұрт қасқыр болып кеткен секілді. Бүгін сырласып, мұндасып жүрген адам екінші күні бар естігенін лагерь басшылығына жеткізіп, сатып жібереді. Бір адамды жазалау керек болса коменданттар қамалғандардың бірін-біріне жұмсайды. Жазалаушы топ әбден қанышер болып алған. Адамды қинаудың, зорлаудың небір тәсілдерін меңгерген. Әсіресе, қамауға жаңадан келіп түскендердің күні-күн емес.

Біреулердің қолына түскенді ала жүгіріп, өлімші ғып сабап тастауға әзір тұратынын, болмашыға итше ырылдасып жататындығын көргенде дем алғанда өзегіңді пышақтай тіліп өтетін аязды даладан қайтпағаныңды дұрыс көретін кез де болады екен. Бір күні беттерінің басты бөлігін жүн басқан қаба сақал екі адам ақырын жылжып менің қасыма келді.

– Байқаймыз, мына бүлікшіл топ сені де төбелеске шақыратын түрі бар. Олармен бір жанжалдассаң пәлеге қаласың. Не айтқандарына көніп сөздерін екі етпей орындайтын «күлдарына» айналуың керек, болмаса байқатпай біз тығып өлтіре салады да, кескен теректей отқа тастайды да жібереді. Сенің денең шымыр. Жұмысқа жарамды секілдісің. Сондықтан сені барақ азабынан құтқаратын бір ұсынысымыз бар, – деді сақалы да, өзі де сарғыш келген біреуі. Өзін – Константин Некрасов деп таныстырды. Суретші екен. Саяси бағыты бөлек сурет саламын деп айыпталып, қамалған екен. Лагердегілер бұлай өзінің

шын есімін айтып танысу дегенің тосын жаңалық. Мұндай есімдер құлаққа сирек естіледі. Мұндағылардың бәрінің «Кривой», «Хмырь», «Таракан», «Зуб», «Подлиза» дегендей лақап аттары бар. К. Некрасовтың «біз» дегендегі екіншісі – Михаил Григорьевич Потапов болып шықты. Потапов – инженер-геолог екен. Олардың есімдері бертінге дейін талай ызғарлы күндерді бірге көргендіктен бе, ұмытылмапты. Бәлкім сол алғашқы таныстықтан кейін ортақ тіл тауып, үлкен жақсылық жасағанынан ба, кім білсін?

Анығын айтқанда сақалдылардың алғашқы ұсыныстары өте қонымды болды деудің өзі қиындау. Олардың жағдайы да дұрыс адам келісе қоятындай емес десе де келер. Далада азынап соққан боран. Сол ызғарлы әлем талайдың өмірін әкетіп жатқанда қалай ғана көңіл қуантарлықтай дерсің. Күні бойы далада темір жол бойында жүріп қар тазалау керек. Қарды жай тазаламай жолдың екі шетіне үйіп, аққала жасап отыру керек. Кейде жол бойын қуып жалғыз-жарым дала кезіп кетуге тура келеді. «Осы қиындыққа шыдасаң бізбен бірге жүр, бригадаға қабылдаймыз» – деді. Ойланып-толғанып жататын өзге қолайлы бағыт жоқ. Келістік. Ертеңінде-ақ жол бойында тарыдай шашылып жұмысқа кірісіп кеттік. Ел жоқ, өздерінен басқа адам да жоқ. Үнемі бағытыңды анықтап отыратын темір жолдың өзі қар қалың түскенде көрінбей қалады. Айнала ақ әлем. Ұзақ қарасаң көзіңді сорады. Алғашқы кезде жанарымың түбі солқылдап ауыратын. Бұл мазасыздыққа да бірте-бірте үйрендім. Жолшылар боранда бір-бірінен тым ұзап кетпеуге тырысады. Боранда ада-сып, аязда қатып қалсаң, қалдың. Орман кезіп жүрген аюларға жем боласың да кетесің. Осы бір өмір мен өлім арпалысқан тіршілікке келіскенім – барактағы шудан алыссың. Өлсең өз ажалыңмен өлесің. Тамақ бар. Жол бойындағы жұмыс ауыр болғандықтан паязды үзбей беріп тұрады екен.

Осылай М. Потаповтың шағын бригадасына кірдім. Михаил Григорьевич негізінен үлкен ғалым екен. Мәскеуде ғылым академиясында қызмет атқарған. Мамандығы – инженер. Таймыр лагерлерінде мұндай атақты ғалымдар, инженер, геологтар көп. Бригадир лагерге 1942 жылы түскен екен. Таймырда шашыла орналасқан қылмыстылар лагерінде геологтар мен тау-кен инженерлері көп. Әрбір лагерде жүздеп орналастырылған көрінеді. Потаповпен жүріп бірталайының әңгімесін де естідік, көбі КСРО-ның геологиялық барлау жұмысының құпия деректерін таратты деп айыпталса, өзгелері шетелдік радиотараптарын тыңдағандары үшін, кеңестік саясатқа қайшы келетін әңгімелерге қатысқаны үшін сотталған. Мен тап өзім секілді бір лақап сөз үшін жазаланып, атылып кетіп жатқандарды естігенде тағы да естен танбасыма болмады. «Ал енді мыңдаған геологтар мен тау-кен ғалымдарын Таймыр бұғазына неліктен топтастырған?» – деген сауалдың жауабын алғашқы кезде естіген әңгімелерінен ұққандай болдым. Адам баспаған аймақтары көп бұғазға сталиндік қуғын-сүргіннен бастап саяси тұтқындар сапында жерді зерттеуші ғалымдардың тоғытылуының басты себебі – бұл өңірдің тау-тасын, жер құнарын зерттеп, пайдалы қазбаларды арзан еңбек күшімен ашу болатын. Сол үшін осы саланы терең білетін ғалымдар мен инженерлер қажет болған секілді. Еш қылмысы жоқ, жалған жаламен сотталып, мұздаққа түскен ойлы адамдар бірден белсенді жұмысқа кірісе қоя ма? Білікті ғалым-геологтардың алдыңғы қатарында саналатын Михаил Потапов та лагерде болмашы тапсырмаларды орындап жүрді. Ғұмыры ойда, ізденісте жүретін адамды зерттеу ісіне қыстап көндіретін болғасын бұғаздағы темір жолдың тоқтаусыз жүруіне ықпалды ұсыныс жасапты. Онысы қардан жасалған қалқан. Аққалалар. Жол бойынан белгілі бір қашықтықта аққала қалап қойса боранды бөгейді. Жолға қар тым қалың түспейді. Осы ұсынысы лагерь басшыларына ұнап, Потаповқа керекті

бригадасын құруға рұқсат беріпті. Күні-түні айдалада қар күреп жүрген бұларды барактағылар өздерінше «қар адамдар» деп әжуалайды.

Потаповтың лақап аты «Ветердув». Тыныш жатқан қарды қайта-қайта қопарып жел, боран шақырып жүреді дегендері болса керек. Осылай жол тазалап жүріп бір станциядан екіншісіне өтіп, кейде тосын адамдармен кездесіп қалады. Дудинкаға да талай жол түсті. Дудинканың асханасында тамақтанып отырғанда қасыма бетін аяз қарығаннан ба, әлде көмір түсірумен айналысқаннан ба, әйтеуір, түрі түнектей түнеріп кеткен адам келді.

— Сіз Қазақстаннан емессіз бе? — деп екі қолын ұсынып сәлемдесті.

— Қазақпын, қазақпын! — деп орнымнан ұшып тұрдым. Құшақтасып, төс қағысып амандасты.

— Мен Мұхамеджан Қаратаев деген ағаң боламын.

Апыр-ай десейші. Қазақ сөзін естімегенге не заман. Оның үстіне сенімен ұлтыңа қарап, қасақана сөйлеспейтіндер де бар. Міне, енді қазақ сөзінің қаймағын шайқаған ағаларының бірімен жолығып тұрмын, Қолына түскен кітапты түптеп оқымай тоқтамайтын ауылдың баласымен М. Қаратаевтың әдебиет өркені туралы талай ғылыми дүниелерімен танысқам. Бірақ қиянда, ойға келмес жер түпкірінде осындай адаммен кездесемін деп кім ойлаған. Тамақ жайына қалды. Осынау итжеккенде осыншама әйгілі адамды кездестірген соң есім шығып кетті ме, әйтеуір сұрақтарды төпеп қоя бергенімді білемін. Бір қиырда Алатау баурына алып жатқан Алматыдан тағдыр басқа салған тіршілікпен келіп қалған ғұлама ағаны көп-көп тыңдағым да келді. Еркіндігі жоқ адамға мұндай бақыт сыйлар жер емес.

— Жарқыным, сөзді қой, тез кетейік. Қазір басшылардың бірі бос отырғанымызды көріп қалса ШИЗО-ға қамайды — деді Потапов.

Сол уақытта:

— Где кочегар, где кочегар? — деген айқай шықты. Беті күйе-күйе болған қазақ жылдам басып тысқа беттеді. М. Қаратаевпен одан кейін жүздесіп, арқаны кеңге салып әңгімелесер мүмкіндік болмады. Кейде Дудинкаға баратындардан хат жіберіп, хал-жағдайын біліп тұрдым.

«Қырсық бір айналдырғанды шыр айналдырады» — деп жатады. Дегенмен кейде адамның қара түнекке тұмшаланған тағдырында да саңылаудан сәуле шашқандай үміт жанар тұстары да болады екен. 25 жылға сотталғаннан кейін ағайын-туысты, қазақ жерін көруге енді жазбаған шығар деп ойлайтынмын, аппақ боранды далада қасат қарды оятын темір күрекке сүйеніп тұрып. Күні-түні еститінім миыңды шағардай боранның жыласы. Еңсенді көтертпей ызындайды да тұрады. Әйтеуір бір реті келгенде Михаил Григорьевичпен, Константинмен әңгімелесіп қалатынмын. Сырын айтады.

Потапов ғалым болғандықтан әр нәрсенің жайын тез ұғады.

— Мұқатай, сенің жағдайыңды құрдымға кетті деп күңірентпей түзетіп алуға болады. Қасақана кісі өлтірген қарақшы емессің, біреудің затын ұрлаған баукеспе ұры емессің. Мемлекеттің мүлкін бүлдіріп, қоғамға зиян келтірген жоқсың. Нақақтан-нақақ жаламен отырсың. Лагерде айдауда жүргендердің ісін қайта қарайтын арнайы қаулы шығыпты. Сен өз жағдайыңды толық көрсетіп шағым жаз. Анаған-мынаған демеймін, тура КСРО Бас Прокуроры Роман Андреевич Руденкоға жаз, — деді. Бұл сөзді естігенімде алғаш жылан басып алғандай ыршып түскемін. Руденко туралы соғыс аяқталған жылдары да көп естігенім бар. Халықаралық деңгейдегі адам. Екінші дүниежүзілік соғыста миллиондардың өміріне балта шапқан соғыс айыпкерлерін соттаған Нюрнберг сотының бас прокуроры. 1953 жылы КСРО Бас прокуроры болып көптеген қылмысты істерді қайта қарастырып жатыр дегенді естігенбіз. Жалпы

тұтқындар арасында өсек-аяң, ақпарат дегендерің де найзағайдай тез тарайды. Лагерде отырған ғалым, білікті мамандардың да көп әңгімесі елдің саяси жағдайы, құқықтық жүйенің қандай бағытта өріс алып келе жатқандығында болады. Әркімнен еміс-еміс естіп қалатын әңгімені М. Потапов егжей-тегжейлі түсіндіріп берген. Десе де, жер түбіндегі лагерде жатқан қазақтың сөзі Бас Прокурорға жетпейді-ау деп күмәндандым.

— Сен аузыңды ашып жүрме. Қылмыстың баптары амнистияға жатады деп үміттенгендердің бәрі қол жеткен жерге жазып жатыр, — деді Некрасов та.

Шырақтай бір үмітті оятқан сол Потапов пен Некрасов болды. Көп адамның арасында жақсылыққа бейім, ізгі ниеттілер қашан да қол ұшын беруге әзір тұрады екен. Бұрын көрмеген, білмеген қазақ жігітін алдымен қасқырдай талауға әзір топтың ортасынан алып шықты. Шынымды айтқанда екі бірдей қаба сақал, түрі сұсты адамдардың бригадасына қосқанда өзіндік бір ішкі есептері болған-ау деп ойлаған едім. Жоқ, олай емес. Бірге жұмыс істейді, бар тамақты бөліп ішеді. Боранды күндері жол бойында жүргенде адасып кетпеудің амалдарын бірігіп жасайды. Рас, берілген істі бәрі бірдей бөлісіп, адал атқарған да бағалауға тұрар тұс қой. Бір-бірімізбен ұғысқан сайын жақындаса түстік. Олардың өзге бір ойлары болса менен басқа жұмысқа жарамдылардың жүзін табуға болатын-ды. Менен гөрі әлдеқайда шымыр, тау қопарудан да тайсалмайтындарды талай кездестірдік. Бірақ сол зор адамдардың өзін лагердің қысымы, азабы сындырып жібереді. Білгенін, естігенін комендатураға жеткізуге дайын тұрады көбі. Екі оқымысты менің адалдығымды байқады ма, айтқанынан айнымай талай жыл бригадалас болып жүрді. Айнымас достардай бес жылға жақын нық тіресіп жұмыс істеді.

Сол екі азамат Бас Прокурорға хат жазуға белсене көмектесті. Жазған өтінішімді заңдық тұрғыдан негіздеп берді. Оған дейін де әділдік сұрап жоғары жаққа төрт мәрте хат жазған

болатынмын. Алғашқы кезде жауап келмек түгілі, не жазды деп елеген адам болған емес. Жоғарғы жаққа өтініш жазып, ол жазғандарын лагерь басшылары жолда ұстап алып, хат иелерін қатты жазалаған оқиғалардың да аз болмағанын білетінмін. Лагерлер елді мекендерден жоқ дегенде екі жүз-бес жүз шақырымдай қашықтықта орналасқан. Ал енді қашып шыққандар ең жақын деген станцияға жету үшін жоқ дегенде 500—800 шақырым жерді жаяу жүру керек. Боранды далада тірі пендеге жолықпасың анық. Сондықтан алыс жолға жетер тамағың да болуға тиіс. Қашқындарды іздеп, із кесіп жүргендер де аз емес. Оларға қашқындарды кездескен жерде атып тастауға рұқсат берілген. Осы қиындықтарға қарамай қашып шыққандар да аз болмады. Сол еркіндік аңсағандардың арасынан еліне аман-есен жеткендері болмаған десе де келер. Күні бойы дала кезген адам 50—60 градус аязға шыдамайды. Екі-үш күннен астам уақыт суықта жүрсе бар жылуын аяз сорып алады екен. Тамақ ішіп, барынша қимылдап, қанша қарекет жасаса да аяз дегенін істейді. Суық өтіп, есінен айырылғандар оттың ішінде жүргендей аласұрып, бойындағы бар киімін шешіп тастайды екен. Тыр жалаңаш қарда мұздақ болып қатып қалған адамдарды комендатура шанаға бөренедей тиеп әкеліп көрсеткені бар. Оны әдейі көрсетеді. Қалғандарының жүрегі ұшып қашуға әрекет жасамасын дегендері. Дегенмен, еркіндік деген асыл арман биік қой. Лагердегі азапқа шыдамағандар сан амал ойлап шығарып, орманды даланы кезіп кетеді. Діттеген жеріне жете алмай жолда мерт болады. Адам төзгісіз ит тірлікке шыдамағандар 1953 жылы лагерде бүлік шығарды. Жалпы, қамалғандар арасында қарсылық әрекеттер болып тұратын. Оны коменданттың қолшоқпарына айналғандардың өзі қолға алып, бүлікті басып, қарсылық білдіргендердің көзін жойып жібереді.

Ал 1953 жылғы наразылық ерекше болды. Түрменің ботқасына семіріп, жаналғыш қызмет жасап жүрген содыр топ

бұл жолы ереушілердің жолына бөгет бола алмады. Таймыр бұғазындағы күзет жасақтарының да күші жетпейтін болған соң, орталықтан көмек шақырды. Бұл қозғалысты басу ісімен НКВД Халық комиссариатының өзі айналысты. Мәскеуден арнайы ұшақпен полковник Морозов деген ұшып келді.

— Бұл жердің аязы-морозы түк емес, нағыз мороз енді келді, — деп күңкілдеп әзілдеп жүрді камалғандар. Сол әзілдерінің қанға бояларын білген де жоқ еді. Көп ұзамай Морозов бүлікті тоқтату операциясына кірісіп кетті. Бүлікті ұймдастыруға қатысы бар деген адамдарды бірнеше лагерден іріктеп алды. Олардың үстінен айыптау соты жүргізілген жоқ. Бірден 600-ге таяу тұтқындар сотсыз, тексерусіз ату жазасына бұйырылды.

Қанды қырғын көпшіліктің жүрегін шайылдырып тастады десе де, еркіндікке деген ұмтылыс тоқтамады. Қайта күшейе түсті. Орталыққа шындықты айтып жазу көбейе түсті. Қалай болғанда да Руденкоға жазған хатыма сенімім аздау болатын.

— Қорықпа, бұл хаттың Таймыр бұғазынан аман шығып, Мәскеуге жетуіне геолог жолдастарымыз қамқорлық жасайды. Біз де түрменің қара наны мен қара суын босқа ішпей бір адамға болсын көмек жасайық та, — деді К. Некрасов.

Арада бір жылға таяу уақыт өтті. Қарай-қарай көзім төрт болды дегендейін уақыт өткен сайын жазылған өтініштен күдерімді үзіп, лагердің күнделікті күйбең тірлігімен күйбендеп жүргенмін. Жиырма бес жылда адам көп өзгереді. «Ауылда да мені танитын адамдар аз қалар. «Халық жауы» болған адам деп кейінгі өскен жастар шошына қарайтын болар. Мүмкін жиырма бес жылға жетпей тағдырдың жазуымен осы аймақта темір жол бойында төмпешік болып қалармын деген» уайым басымырақ түсіп, жолда қалайы қасығым мен қалайы табақша салынған қоржынды арқалап қар күреуін жалғастырып, уақытты санауды да қойғанмын.

— Әй, қазақ, — деді біреу қарды қарыштап сермеп жатқанда ту сыртымнан айқайлап. Потапов пен Некрасов болмаса мұндағылардың қалғандары өз атыңмен атай қоймайды. Темір жолдың жеңіл арбасының үстінде кетіп бара жатқан төртеудің бірі екен.

— Әй, қазақ, саған Дудинкаға комендатураға келсін деп жатыр. Айқайлады да қол форсункасымен жүретін арба әрі қарай өте шықты.

Жүрегім су ете қалды. Бұл шақырыс Руденкоға жазылған хатқа байланысты болуы керек. Басқа бір сәлемдеме, хат болса әлгі арбашылар жол үстіне лақтырып кете берер еді. «Неге жаздың? Кеңестің соты сені жазықсыздан-жазықсыз айыптаған екен. Кеңес заңгерлері қателескен ғой. Қатені сен ғана байқағансың да, басқалары ақымақ болғаны ғой» — дейтіндерін ойладым. НКВД нақақтан-нақақ айыптады деген расында да белгіленген заңға қарсы шығумен бірдей. Қалай болғанда да жан-жаққа тартқан шым-шытырық ойлардың ұшына жете алмай, айтар жауабын даярлауға да шамам келмей, «Болғаны болар. Атса атып жіберсін. Жиырма бес жыл итшілеп өмір сүргеннен өлгеннің өзі артық шығар» — деп түйдім де, нартәуекел жолға шықтым.

Келсем комендатураның алды ығы-жығы халық. Ішке кіргізер емес.

— Сен неге келдің?

— Комендатура шақырды деген соң.

— Тізімге жазылдың ба?

— Жазылған жоқпын. Ол қандай тізім?

— Оқы, оқысаң білесің. Жазылам десең тез жазыл уақытты алмай. Комендант тізімдегі фамилияң бойынша алдымен мәселенмен танысып алады. Содан соң шақырады.

— Бүгін бе?

— Бүгін болса бүгін. Болмаса басқа күндері.

- Онда жұмысыма қайта берейін.
- Сені артынан іздеп жүретін адам жоқ. Келмесең «ісі қаралды. Өзі қатысқан жоқ» деп мәселеңді жаба салады.
- Осылай не кетіп қаларымды, не тосарымды білмей әрі-сәрі күйде комендатураның есігін торып екі күндей жүрдім.
- Жағдайыңмен таныстым, Мұқатай Күлжанов. Сауатты жазған екенсің. Қазақтар осындай орыс тіліне жетік бола ма?
- Бар білгенімізше жаздық. Үйренгеніміз осы.
- Жә, ділмарсыма. «Жазықсыз сотталғанына қарамастан лагерде берген тапсырманы мұқият орындап отырды. Мінезі сыпайы, қамалғандармен бірде-бір кикілжіңге келген жоқ» деп бригадирің Михаил Потапов жақсы мінездеме беріпті. «Не істейміз? – деп комендант маған емес қасында отырғандарға қарады. Олар үнсіз ортада тұрған менің саяси сотталушы екенімді жаңа білгендей тесірейген күйі үндемей отыр. «Қар күреу секілді қара жұмысқа ғана лайықты қайдағы бір бұратана халықтың өкілін еркіне жіберу мүмкін емес», – дегенді айтқысы келетін секілді бәрінің. Сол қарастарынан-ақ сақал-шашы өсе бастаған, кірсінді фуфайкалы қазақты жақтырмағандарын білдіріп отыр,
- Біз сені лагерден босатсақ, қайда барасың?
- Ауылға.
- Ауылдағы тірлігің біздің лагердегіден жақсы ма? Аш қасқырдай аңдып отырғандардың қандай жауапты дұрыс деп табырын білмей мен де кішкене тосылыққырап қалдым. Дегенмен дүрсе қоя беріп, түтіп жеуге әзір екеніне қарамастан, әлдебір күштен аса алмай тісін шықырлатып отырғанын түсінемін. Мен жағдайыма байланысты келген құжат та менің жағыма басып тұрғанын ұқтым.
- Сенің аулыңда қай бір дұрыс өмір бар дейсің. Қойдың соңында жүрерсің. Қойдың терісін киіп алып... Жарайды. Біз бәрін біліп отырмыз. Қасыңдағы геологтардың арқасында сауатты хат жазыпсың. Олар қатыспаса қанша айқайласаң да

дауысың Руденкоға дейін жетер ме еді. Бағың бар екен. Мына қағаздарыңды, шмоткаларыңды ал да, жұртты шуылдатпай тез көзіңді жоғалт. Енді көзіме түспейтін бол, — деп комендант алдындағы қағаздарды серпіп жіберді. Мән-жайды жүрегіммен сезіп тұрған мен артық сөзге келмей, қағазды асығыс ала салып, жүгіре басып шығып кеттім. Тасалау жерге барып, қағаздарды қарадым. Қылмысы дәлелденбеген деп ақталғандардың үлкен тізімінде Мұқатай Күлжанов деген есімім тұр. КСРО Бас прокуроры Роман Андреевич Руденконың қолы қойылған.

«Бостандық деген осы!» деймін өз-өзіме күбірлеп. Көкіректі кернеген қуанышты бұл жерде бөлісетін адам жоқ. Сол жүгіре басқан күйі дереу жол бойына тарттым. Бұл жердегі бар жақыным, қуанышыммен бөлісер М. Потапов пен К. Некрасов. Оларды тауып алып, мың алғысымды жаудырттым-ау.

— Кешке жақсылап бір тойлаймыз. Қазір көңіл көтерер дүниелерді тауып әкелемін.

— Жоқ. Басыңа тағы бір пәле тауып аларсың. «Темірді қызған кезде соқ» деген. Мың құбылған заманда тез жолыңды тап. Қазір жолдан өтетін кез келген поездді тоқтатып ал да, басың ауған жаққа тарт. Тек құжаттарыңа қатты сақ бол. Жолың болсын!

Поезд деген қол көтерсең тоқтай қалатын «полуторка» машина емес. Ауыр составты шірене тартып, қасыңнан шұбатылып өте шығады. Айдалада қаңғалақтап жүрген жалғыз-жарымға тоқтап, мінгізіп алу деген де қорқынышты. «Ел жоқ, бағана жоқ түзде неге сандалап жүр», — деп ойлағандар мүлде тоқтай қоймайды. Жалпы, поезддің жолда қол көтергенге тоқтауы санаға симайтын дүние. Дегенмен, жөнсіздік, қылмыс, зұлымдық өріс алған тұста адам ойына келгенін істейді екен. Қамауда отырғандар «заң бойынша бұл болмайды» дегеннен гөрі, керсінше заңды бұзудың жолын іздейді. Поезді де тоқтату таңсық іс емес. Эшалон сәл аялдаса болды, оған жүгіріп жетіп мініп

алған адамды сайын далада кім көріп жатыр. Сондықтан жолдың бұрылысы бар тұсын аңдисың. Бұрылыста эшалон жүрісін баяулатады. Баяулаған сәтте вагондардың біріне жармаса кетесің. Жол бойында қар күреп жүргенде де осылай жармаса мініп, керек жеріне жеткенде түсіп қалатынымын. Күннің суығына қарамай еркіндік деген қуаныштың буына жылынып, поездға мініп кетер оңтайлы сәтті күтіп тұрмын. Бір поезддің өтетін уақытының жақындап қалғанын да жақсы білемін.

Бір сәтте қара түгінді будақтатқан паровоз көрінді. Машиистер ақ қардың үстінде қараңдап, қыбырлап жүргенімді алыстан байқап қалса керек. Таяу қалғанда жүрісті баяулатып, бірі сыртқа шықты. Алақанын алақанына ұрып, қолын жайып белгі береді. Түсінікті: «Төлейтін пұлың бар ма?» дегені. Әрине бар. Бұл қиырдан алысырақ кету үшін не сұраса да төлеуге әзір. Тек қол қысқа.

Паровоздың пешінің жанында екі машинист-кочегар мен бір жолаушы адам отыр екен. Кірген бойда қойын-қонышты тексерді. Ақшасын алды. Үшеуі бірін-бірі бұрыннан тани ма, әлде жолда ауыз жаласып алды ма, кім білсін, әйтеуір мені айдан түскен адамдай қабылдап, сес көрсетуге әзірлік танытып жүр.

— Дудинкаға дейін жеткізіп саламыз. Міне күрек, айтқан уақытта пешке көмір салып тұрасың.

Еркіндік жолына бара жатып, бұлармен сөзге келіп, жағаласып несі бар. Жылы орында отырып барсам да, шүкір. «Қап-қара қапаста көмір қопарып жатқаным, бұл сұм тірліктің соңғы қарекеті болар. Көбіне шыдадық, азына неге шыдамасқа» — деп көп сөзге бармауды ойлаған едім. Аналардың «Әрі қарай отыр, Көмір сал. Жарықтан былай кет» дегендей қақпақылдаулары көп. Қайта-қайта шегір көздене қарап отырғандардың түбі бір кикілжіңді бастайтыны ә дегеннен белгілі болды. «Кеулей-кеулей кеудеге шықты» дегендейін үндемеген сайын паровоздағылардың сөзі өктемдене бастады.

— Отырма.

— Отты көсе.

— Неге пысылдап дем аласың? Әрі кет! — дегендей бұйрықтарына барған сайын балағат сөз көп қосыла бастады. Өмірде талай қысталаңды көрген менің де намысым ойнап, тәуекелге бел будым. Ашу қысқанда жанжалдың арты немен тынарын ойлауға да мұрша болмайды екен.

— Акша сұрадыңдар. Мен төледім. Енді менде шаруаларың болмасын, — деп күректі сығымдай ұстап тұрмын.

— Ах, ты казах, сейчас я тебе проучу, — деп көзі қызарып ілік іздеп отырған біреуі орнынан тұрды. Қалтасынан қарманып әлдене іздеп жатыр еді, сәл тоқтап қалар сәт жоқ, жақын келді-ау дегенде қолымдағы күрекпен салып өттім.

— Все, ты покойник, — деп екіншісі қолындағы стаканын қоя салып төбелеске оңтайланды. Сөзге келіп, салғыласып тұрар жағдай жоқтығын мен де ұғып асығыс қимылға көштім. Күректің сабымен екіншісінің кеуде тұсынан ұрдым. Бәрі бірден жабыла кетер деп едім, олар мұндай оқыс қарсылықты күтпеді ме, менің тұлғам сонша балуан болмаса да жұмысқа шыныққан шымырлығын көрді ме, бірден батыл іске бармай, бір сәт тым-тырыс тұрып қалды. Бәлкім қайсысы бірінші қару жұмсарын күтті ме, оны бір Аллаһ білсін. Мен жалғыз, олар үшеу. Қасқырша қараған үшеуінің не ойлағанын анық ұғып тұрмын. Әзірлеп алған қаруларын ашық көрсетіп ортаға қарай ақырын жылжып келеді... Лагердегі басты қару — біз. Жіп-жіңішке ұшталған біздер талай адамды о дүниеге аттандырған. Осы жайды жақсы білетін үшеуі үш жақтан бірдей қару жұмсамақ ойы бар. Қапы қалсаң кеттің ажал құшып. Жандәрмен ұмтылып, өзіме жақын тұрғанды итеріп құлаттым. Қалғандары да құлағанға шалынып, алға қарай қозғала алмай қалды. Асығыс жан-жағыма көз жүгірттім. Паровоздың бүйір жақтағы есігіне таяу тұр екенмін.

Тұтқасынан жүлқи тартып едім, ашылып кетті. Артыма қараған да жоқпын, бар екпініммен далаға секірдім.

– Ах, ты сволочь!

– Ты упустил, урод!

– Смотри, уже город, – деп жамыраса айқайлағандарын құлап бара жатып естідім. Қатты қарға гүр етіп құлап, төмен қарай сырғи жөнелдім. Есімнен танып қалыппын. Қанша жатқаным белгісіз. Айнала қараңғы. Тып-тыныш. Аяз сорған тастай қарға тиген денем ауыр сезіледі. Ақырын қимылдап көрдім. Сынғаннан, жарақаттан аман секілді. «Көрер қызығым бар екен-ау. Бір қас-қағым сәтте өмірмен қоштасып кете бере жаздадым-ау» – деп күбірлеймін жұлдыздары көрінбейтін қою қара аспаға қарап жатып.

Не керек сүйретіліп Дудинкаға да жеттім. Аналар да: «Қап, босатып алдық-ау. Өзі келіп қолға түсіп еді. Бірден біз сұғып өлтіріп, жолға лақтырып кету керек еді» деп ашуланып, бірін-бірі пайнап жеуге аз-ақ отырған шығар. Олардың да менің соңымнан секіріп, жанымды алып бір-ақ тынуға бекінбегендеріне де шүкір. Тепловоз пешінің жанында араққа бөгіп отырған жылы жайларынан да айрылғысы келмеген де болар. Қалай десе де алдымнан бір ажал оты ойнап өтіп, сапар әрі жалғасты. Сатылаған жол әрі қарай жетелей берді. Таймыр, Шмидт шыңы ту-ту алыста қалды. Тағы да Енисей өзенінде баржаға мініп, бұрынғы бағытына кері жүздік. Алланың жазған тағдыры, елдің дәмі бұйырғаны сол, жол Баян бөктеріне жақындаған сайын еркіндіктің, бостандықтың самал желі көкірегімді желпи түсті.

ЖЕРГЕ ТАҒЫМ

Сені тастап, сотталып кеткен жерім,
Жер шеті – мұз тауына жеткен жерім,
Он жыл жүріп оралып қайта саған,
Өмірге өрлеп, сүйген жар тапқан жерім...

Өзгелермен таласым жоқ. Алайда туған елге деген сағынышым бөлек дей аларым ақиқат. Сол сағынышты әркім әртүрлі жеткізер. Ақындардың жүрегінен өлең болып тасқындап құйылар, сөз зергерлерінің көңілінен маржандай төгілер. Ал енді туған жерден бес-он жылдар қайта-қайта алшақтап кетіп, қанша қиялдап армандаса да, сағыныш сарғайса да бір келіп топырағын уыстап ала алмай қамыққаннан жаманы жоқ екен. Апыр-ау екі бірдей аламан соғысты өтіп, қол-аяғы аман келген азаматтың аққан тері сырт киіміне дейін сіңіп, ақ тұзға айналғанша еліне еңбек етер құқы бар еді-ау. Жоқ, тандана айтарым, күнде күле сөйлесіп жүрген ағайындарымның бір сөзді сан саққа жүгіртіп, ақыры жала жауып сонау итжеккенге айдатып жіберерін кім ойлаған. Міне, сол қапыда ажырасқан ауылыма қайта жол түсті.

Жазымыштан озымыш жоқ. Ғұмырымда маңдайым талай мәрте тасқа ұрылғанына қарамастан, бала кезімде табанына шөгірі инедей қадалып, ыстық кездері күнге қатты қызынған таудың майда тастары табанын табадай қақтаған туған жерім, міне енді көк майсасын үнемі кілемдей төсеп тастаған жұмақтай көрініп аңсап, арып-ашып жеттім. Он жыл бойы мұз жастанып, қар жамылған өлкеде айдауда жүргенім Жаманауланың тастақты даласына табаным тиген сәтте-ақ ұмытылып кеткендей болды.

Он жылда ауылдың тіршілігі біраз өзгерген. Екі қолын беліне салып алып, өзінен кейінгілерге ақыл айтып, жөн сілтеп, мазасыз күйден шыға алмай жүретін ақсақалдардың арасы сирекіреп қалыпты. Ұлы Отан соғысының ауыртпашылығын көтеріп келген жауынгер ұрпақтың арасында да бейбіт күнді көп қызықтай алмай кеткен боздақтар да бар екен. Ауылдың таза ауасымен кеудені кере бір тыныстамай тұрып, алдымен дүниеден өткендердің қабіріне барып, үйіне кіріп дұға оқып, тәу етіп қайттым. Жүрегім егіліп, бауыр етім езіліп тұрса да көзіме жас алған жоқпын. Тірлігі былай тұрсын, ауылдастарыммен бақылдасудың өзі арман болған еді. Талай өкініштерді еске алып көкіректі қысқан мұң мен көзге іркіліп қалған жасты тоқтатпаса апта бойы еңіреп жүрер ме едім, кім білсін.

Бір ағайындар құшақтасып, төс қағысып сәлемдесіп тұрып, жанарларын бұрып әкетіп жатыр. Иә, көзге тура қарай алмайтын себептері оларға да, маған да белгілі. Жүрекке қадалған кейбір шаншулар бір құшақтың ыстығымен шешіліп кетпесі де анық еді. Кеңес жүйесі көңілдерге ұялатқан сатқындық талай адамның сағын сындырып, ескексіз қайықтай бағытынан айырды. Сөзге берікпін, досқа адалмын деген талайларды алдау мен арбаудың, күш пен қиянаттың табанының астына салды. Қанын судай ағызып жатса да намысты қолдан бермей шыдағандар болды, шыдамағандар болды. Өзәзіл сөз айтып жолынан тайғандарды да еске алсам талай есімдер аталар. Дегенмен «алдыңа келгенді атаңның құны болса да кешір!» деген қазекемнің қатал да болса кең пейіл қасиетімен мен де ағайынның кештеу оянған ықыласын кері серпімедім. Кешірдім демесем де, тоңмойындық танытқан жоқпын. Адам жазасынан ар жазасы қашан да ауыр. Жүзі ашық, көңілі ақ азаматтар әзілден де қала ма?

– Әкең Күлжан қасқырды жалаң қолымен ұстайтын аңшы. Сен де ақ аюлардың арасында тегін жүрмеген боларсың. Сен

келгенде ақ аюдың терісінен тон киеміз деп қуанысып жатырмыз, — деседі.

— Қасында қазақ түгілі, орысша сөйлесетін адам сирек. Қар кешіп жүріп сөйлеуді ұмытып, өзім де тағы, аю болып кете жаздадым, — деп мен де әзілмен жауап беруге тырысып жатырмын. Шамам келгенше қарлы өңірдегі кездескен адамдардың жақсылығы мен жамандығы жайлы да көбірек әңгімелеп беріп жатырмын алқақотан қоршаған ауылдастарыма.

Аштық жылдары Таймырға жетпесе де Тайганың бір шетінде ересектермен еріп ағаш кесетіндеріміз еске түсті. Сонда елінен пана таба алмай ауып келген бірнеше қазақ отбасының бала-шағасы бірігіп колхоздан ат-шананы жалға алатын. Кешке дейін отын кесіп, тасиды. Бір күнде әкелген отындарын сатып азын-аулақ тиын-тебен тапса, тамақ алуға жүгіретін. Сол тамақтан артықтау тиын қалтасына түссе, екінші күн ат-шананы жалға алуға тырысатын. Кеңестің заманында қай кезде де жұлымырлық, озбырлық етек алды ғой. Орманнан ағаш алып келе жатқанда алдарынан шыққан жергілікті балалар, бұзақылар шанадағы отынды тегін тартып алуға тырысады. Оларға қарсылық көрсетсең артында ересектер аңдып тұрады. Тұрақты мекені жоқтарды осылай қан қақсатқанына өздері мәз болатын. Өйтеуір, бірер жыл дересінде алыстағы қазақ ауылдары есін жия бастап, жұртшылық елге оралған еді ғой. Сол заманда сыртқа шыққанды қайда болса да қасқырша талайтындар әзір тұрады деген ой санада қандай қатып қалған. Дегенмен, әр адамның жағдайына түсінікпен қарап, қол ұшын ұсынар А. Потапов, К. Некрасов секілді адамдардың да болатынын көрдім. Көңілі бір атым насыбайдан қалатын қазекем, ақ көңіл білдірген адамға әрдайым бар ықыласын төгетіні бар ғой. Бірнеше мәрте қолы-аяғым үсіп, жүре алмай қалған кездерімнен гөрі жылт еткен жақсылық тұстарды көбірек еске алдым.

Бала кезімнен арқаны кеңге салып, жағаны жайлауға жіберген кезім болған емес. Оқу іздедім, жұмысқа кірдім. Қайтсе де тіршіліктің қарбалас қарқынынан кенже қалып көрген жоқпын. Кісендеулі тірліктен босанып келсем де елде еркінсіп, ағайынды аралап, аунап-қунап жата алмадым. Елге тағы да аман-есен келгеніме тәубе деп дереу жұмысқа сұрандым. 1954 жылы Қазақстанда тыңның дүбірі бастау алған. Ауыл шаруашылығында басты назар егіншілікке ауды. Агроном деген маман ауадай қажет кез.

Тың игеру жылдарында Баянауыл ауданында да көптеген шаруашылықтар ашылды. Егістікпен айналысатын жер көлемі ұлғайды. Егіншілікті дамыту бағытында әрбір ізденіске көп көңіл бөлінді. Дегенмен де басшылар ұсыныстар мен бастамалардың өз тараптарынан шыққанын ұнататын. Өз ісін жетік меңгерген маман ретінде мен де егіс даласына бірталай тәжірибе жасап, шаруашылыққа тиімді тұстарды табуға тырыстым. Баянауыл негізінен мал шаруашылығына бейім өлке ғой. Жоғарыдағы билік басындағылардың талаптары бойынша мал азығын жинайтын алқаптар түрен астына түсті. Мал жайылымы азайды. Қыста мал азығын дайындау жұмысы күрделіленіп кетті. Өз ауылымда осы мәселені қалай шешу керек деген ой мазалаған. Сол кезде Ертіс ауданындағы өз тәжірибелерімді есіме алған едім. Онда көпжылдық шөп егісімен айналысқан едік. Сол тәжірибені неге Баян өңірінде пайдаланбасқа. Содан астықты дақыл егуге жарамсыз деп танылған 30 гектардай алқапқа жоңышқа, люцерна, судан секілді көпжылдық шөптерді егуге бел байладық.

Ол кезде облыстың көптеген аудандары көпжылдық егіспен айналыса қоймаған еді. Шөп тұқымын Ертіс ауданы арқылы алдым да, сеуіп тастадым. Ерте көктемде қар көп жиналатын бұл алқаптың бонитеті ойлаған ісімді ойдағыдай орындауыма қолайлы болады деп есептедім. «Баптай білсең – жер жомарт».

Есеп бар да, жердің сырын ұғып әр мүмкіндігін сәтті пайдалану бар. Құнарын арттыру үшін органикалық тыңайтқыштар пайдалану да егіншілік кең өріс алған жылдарда қолға алына бастады. Жауын болған кездерде, күн ысып топырақ қыза бастаған кездерде өзімнің жеке қарауыма алған алқапты тағатсызданып аралап шығатынымын.

Осылай күзгі жиын-терін басталғанша танаптың көтерілуін аңдыдым да жүрдім. Уақыт күзге таяп қалған шағында бір күні мені аудандық партия комитетіне шақырды. Қанат Болатұлы Дәржұмановтың аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып жаңадан келіп жатқан кезі еді. «М. Күлжановты ауданның жаңа басшысының өзі шақырыпты» деген әңгіменің өзі көпшілікке алғаш «Мұқатай тағы бір істі бүлдіріпті» дегендей естілгенін де білемін. Жақсыдан гөрі алдымен жаманға жоритын азаматтарымыз қай кезде де болатын шығар.

Ауданның бірінші хатшысы бойы ұзын, сидам келген жас жігіт екен. Қимылында, сөзінде жастық жігер, ширақтық бірден байқалды. Адаммен әңгімесі де жатық, өзіне тартып, өгейсінбей сөйлеседі екен.

— Міне ақсақал, Сіздің есіміңізбен өзіңізбен жүздеспей тұрып таныстым. Сіз туралы арыз келіп түсті. Мал жайылымы тарылып тұрған заманда сіз бірталай алқапқа көпжылдық шөп егіп тастапсыз. Көріп отырсыз, арызға шаруашылықтың бас агрономы мен ауылдың бір топ тұрғындары қол қойыпты. Сіздің өткен өміріңіз туралы жазылған тұста шаруам жоқ. Ал енді қойылатын сұрақ: Екпе шөбіңіздің Баян өңірінде мал қыстағына пайдасы тие ме?

— Міндетті түрде.

— Жарайды. Кел қол алысайық. Мойныңызға алған сөзде тұра алсаңыз Сізге серт. Өздігіңізден шешім қабылдап, шаруашылыққа тиесілі алқапты жеке меншігіңіздей пайдаланғаныңыз үшін де бұрынғы уақыттарда қандай жазалар қолданылғанын біле-

сіз. Әзірше бұл жағына барыспайық. Ал енді іс көздегеніңіздей болмай, басқаша бағытта шығар болса өкпелемейсіз. Сөз бе?

– Сөз.

Не керек екпе шөп күткеннен де шығымды болып, қысқа біраз жем-шөп қорын жинап алуға септігін тигізді. «Шегірткеден қорыққан егін екпейді» дегендейін «тәуекел түбі – желқайық» батыл қимыл дұрыс нәтижеге жеткізді.

Жалпы партия жүйесі өздігінен шешім қабылдап, бүйректен сирақ шығарып жүргендерді жақтырмайтыны маған да ежелден белгілі ғой. Ауданға келген жаңа басшы осылай жаңашылдыққа қолдау танытқанын дұрыс пайдаланып, елге қажетті шараны жүзеге асыруға тырыстық. Көзге ұрып тұрған жаңаға ұмтылысты жақтырмайтындар басшылар арасында емес, жергілікті жұртшылық арасынан да табылып жатады. Қалай болғанда да, жас шамаларымызда көп алшақтық бар екендігіне қарамастан Қанат Болатұлы тәжірибелі маман деп танып жолыма тосқауыл қоймады. Ортақ мүдде – ел тірлігіндегі пікірлестік екеуміздің достығымызға да себепкер болды. Ауданның бірінші басшысы қолдайды екен деп ойына келгенді ұсына берудің өрескелдігін мен де жадымнан шығарған жоқпын. Қайта жастардың ынталы болғанын ескеріп, жас басшының игілікті қадамдарын барынша қолдауға тырыстым.

Көктемде егіс жұмысы басталған кезде алқап басында жүргенмін. Егіс науқаны басталса агрономға тыным жоқ. Таңда оятар қоразбен таласа тұрып, күйбең тіршілік басталып кетеді. Сол таңғы уақытта алқапта сеялқаларды ышқына сүйреп бара жатқан трактордың алдын орап барып Газ-69 машинасы тоқтады. Машинадан ұзын бойлы, шашы қалың жас жігіт түсті. Бірден таныдым – Қанат Болатұлы.

– Ассалаумағалейкөм ақсақал. Жалпы осы алқаптың егісі қанша гектар болады?

– 400 гектар.

– Дұрыс. Егіс жұмысын бастадыңыздар ғой.

– Иә. Сәтін салса.

– Ал енді алыстан байқап келе жатқаным, бір трактор алқапта жүр. Көз алмай қарап келемін, екіншісі жұмысқа әлі кірісе қоймаған секілді. Үшінші механизатор, әні агрегатын балғамен ұрғылап жөндеп жатыр. Бұл қалай? Осыны дұрыс ұйымдастырылған науқан деуге бола ма? Міне, тап өзіңіз тұрған жердің ылғалы әлі де жоғары. Қолыңызға алып қыссаңыз әжеміз сыққан құрт секілді суы сорғалап жөнелері күмәнсіз. Күн шықса болды қатып, түйір кесекке айналады. Тұқымды тас арасына қыстырып жатқандайсыздар ма, қалай? Егістікті уақытынан ерте бастап қойған жоқсыз ба?

– Бұл бір өте шығымды алқап. Бір күн кешігіп ылғалын жоғалтып алсақ, тұқым құнар алып үлгермеуі мүмкін. Сол себепті әрбір сәтті пайдалана отырып, жұмысқа бірте-бірте кірісіп жатырмыз. Қанат Болатұлы, осы алқапта егісті уақытында аяқтауды толық міндетіме аламын. Шығымдылығына да басыммен жауап беремін. Көктемгі желде топырақтың сырты кепсе де түбінде ылғал ұзақ сақталып қалады. Сол ылғалды пайдалануға тырысып жатырмын.

– Жарайды, бидайдың қандай тұқымын септіңіздер?

– Бидайдың Қызылбас тұқымы. Баянның ауа райына икемді. Төзімді тұқым.

– Гектарынан қанша центнерден шығады деп ойлайсыз?

– 13—14 центнерден.

– Әй, ақсақал-ай. Екеуміз бәстесуден жалықпайтын болдық-ау. Ал енді осы алқаптан дұрыс өнім ала алмасаңыз, нағыз бас кетер тұс сол болады. Байқаңыз, бірінші хатшы үнемі қолдайды деп ойламаңыз. Райыңыздан қайтатын болсаңыз әлі кеш емес, – деп машинасына мініп жөнеп кетті.

Сол жолғым да өзімдік тәжірибе еді. КСРО-ның генетик ғалымдары, академиктер Лысенко мен Вавилов жердің ылғалын

дұрыс пайдалану төңірегіндегі бір айтысқаны ойыма түсті. Түптеп келгенде қайсысының жеңгені есімде жоқ. Дегенмен, ылғалды дұрыс пайдаланғанның ұтары мол екенін тәжірибелі агрономдар жақсы біледі.

Баян өңірінде шаруашылық егіс алқабының әр гектарынан 13 центнерден өнім алған кездері сирек. Ол үшін әр танаптың табиғи жағдайын жетік білу парыз. Бала кезімнен талай шаңдатып өскендердің бірімін. Жаманаула төңірегіннің мен үшін әр қадам жері етене жақын. Аңшы әкемізге еріп жүріп те талай аралаған аймақ көкірегімде сайрап жатыр.

Жалпы Біржанкөлді жиектей орналасқан Құндыкөл-Алексеевка, Егіндібұлақ шаруашылықтарында дихангер қауым көп ізденістер жасады. Алқаптарға көлден су тартуға мүмкіндік жоқ. Суды шығаратын құбырлар табылары анық. Ертіс өзені бойындағы шаруашылықтар пайдаланып жатқан «Фрегат», «Днепр» суару агрегаттарын да сатып әкеліп іске қосуға болады. Бірақ бұл науқандық шара көлдің суын құрғатып, табиғаттың үлкен өзгеріске ұшырауына себепкер болатын еді. Десе де, мамандар тәуекелге басып суды көп қажет ететін күнбағыс өсірумен де айналысты.

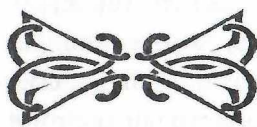
Күзде жиын-терін аяқталып, ауданда ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің слеті өтетін дәстүр болды. Бұл жиынға аудандық партия комитетінен арнайы шақырулар келеді. Бұл шақыру еңбеккерге көрсеткен бір құрметтің белгісі. Бұл – той. Той көбінесе Мойылды қойнауында өтеді. Тың игеру жылдарындағы шектен тыс науқаншылық бәсеңдеп, ауданның колхоз-совхоздары өз шаруашылығын жерінің құнарына қарай қайта ұйымдастыра бастаған кез. Той-тойлау рәсімі де өзгеріп ат жарыс, бәйге, теңге алу деген қазақы салт-дәстүрлер қайта қалпына келе бастады. Слетке ауданның озат еңбеккерлері қатарында мен де шақырылдым. Бір салада тұрақты қызмет атқарып келе

жатқан жер білгірі ретінде аудандағылардың бәрі танып, ерекше құрметпен қарсы алады.

– Мұқа, осы Сіздің төсіңізде талай ордендер жарқырап тұру керек қой. Неге бірі жоқ? – деп сұрамайды. Себебі, ақсақалдар қатарынан орын алған менің өмірімде талай тар жол, тайғақ кешуді өткеріп келгенімді біледі. Бала кезімнен «халық жауы» деген НКВД-ның таққан айдары ғасырға таяу уақыт өтсе де қыр соңымнан қалмады. Көзге шыққан сүйелдей болып алдымнан орай берді.

Дегенмен еңбегіміз жеміссіз болған жоқ. Сол бір слетте аудан басшысы Қ. Дәржұмановқа тағы жолықтым.

– Ақсақал, біз берілген сөзді, уәдені ұмытпайтын халықпыз. Анау ерекше егіспен айналысқан алқабыңызды қайта-қайта тексеріп, бақылау жасаған жоқпын. Қайтсе де Сіздің көп тәжірибеңізге сендім. Міне, ауданға түскен деректерден байқап отырмыз, жақсы шығымға жетіпсіз. Сол жетістігіңіз үшін, батылдығыңыз үшін арнайы бір құттықтауға әдейі шақырдық. Тойымыз тойға ұлассын, ақсақал, – деді. Тап сол сәтте мен үшін еңбектегі жеңісін танудан артық нәтиже жоқ еді.

ӘРҚИЛЫ КЕЗЕҢ

Менің ес білгелі кезімде үш жездем болды. Менің бір жездем, Сәрсенбайұлы Арынтай апам Жәкеннің күйеуі. Ол марқұм жезде емес, бірге туған ағамдай болды, 31 жылғы ашаршылықтан алып қалған сол кісі еді. 1938 жылы мен әскерге кетерде: «Құлыным, мен сені енді көре алмаспын» – деп жылап, шығарып салған еді. Солай болды да, мен әскерде жүргенде, қайтыс болды.

Балалары Солтан, Сағия, Сара, Сәния. Солтан мен Сара қайтыс болды. Солтан Мемлекет қайраткері дәрежесіне көтерілді. 1997 жылы Алматыға барғанымда мені қайта-қайта құшақтап – «туған шешеме топырақ сала алмадым, басын да қарайта алмадым» – деп жылады. Сағияның үйінде қонақта отырғанда маған қарап «Нағашы, кешеден бері қарап жүрмін балаң Нұрлан түбінде Баянның болысы болады» – дегенде, мен күлдім. Сол айтқаны келіп Нұрлан бүгінде Баянауыл ауданының әкімі. Сағия мен Сәния бала-шағалы Алматы қаласында тұрады. Сара өмірбақи мектепте істеп Қазақ ССР оқу ағарту ісінің үздігі атанды. Сағия Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне қарасты «Алматы» қонақүйінің әкімшілік басқарушысы қызметін атқарып абыройға бөленді. Сағияның күйеуі Мұхтар өнегеге өріс беріп, тағылымға тағзым етіп төккен тердің нәтижесінде СССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды. Сәния кеңес органдарында жауапты қызметтер атқарды. Бертінде жиендерім Сағия, Сара, Сәния Тайлақтағы әке-шешесінің бейітіне белгі орнатып құран оқытты.

Екінші жездем – Мәкен деген апамның жолдасы Қойжан 1931 жылы алты баласымен Қарағандыда қайтыс болды. Артында екі баласы Ғафу мен Шарбан қалды. Ғафудың Сапар мен

Қапар деген балалары Ресей жағында. Шарбанның екі баласы Тұрсынай мен Балтабек Алматыда тұрып жатыр.

Үмітжанның күйеуі Кенжебек мен айдауда жүргенде шешемді 15 жыл қолында асырап сақтап, әке орнына әке болып, менің шаңырақ көтеріп, үй қылған осы кісі еді. Көп жылдар Баянауыл ауданының колхоздарында төраға болып абыройға бөленді. Жездем Жаңажол колхозының бастығы болып тұрғанда аудандық партия комитетінен Мәшһүр атаның басын бұзу жөнінде арнайы нұсқауға қарамастан ауданнан кісілер келгенде ферма аралаймын деп, кетіп қалыпты. Сол кездің жағдайымен қарасақ райкомның бюросының шешімін орындамау көзсіз ерлік. Бұзған адамдардың барлығы да жұмбақ жағдайда әртүрлі кесәпаттарға ұшырады. Жездем немере көріп балалары ақ жуып, арулап көмді. Жатқан жері жұмақ болсын. Баласы Кәрімжан менің туған баламдай болды. Ақкөңіл, сері, әнші әзіл қалжыңға шебер, отырған жерін той-думан қылатын. Былтыр ауырып дүниеден өтті. Кәрімжанның қазасы жаныма қатты батты. Артын жары Майдан мен балалары Ерлан мен Нұрлан жақсы атқарды. Жездемнің басқа балалары Шамкен, Шайкеш Жақсылық дүниеден өтті. Бала-шағалары бар. Сара ауылда, Шолпан Қаражарда. Менің шешем апа-жезем Үмітжан мен Кенжебектің қолында отырғанда көз жасын бірде-бір адамға көрсетпей, айдалаға шығып, «Құдай жалғызымды көрсет» деп аңырап жылап, үмітін үзбей тілеуімді тілеп жолымды тосты. Сол анамның көз жасы шығар талай ажалдан аман алып қалған.

Менің он жылдай сыртта жүріп менен 10 жастай кіші Жүнісқызы Ғайниға үйлендім. Екі жыл бірге болдық, көркіне ақылы сай жар болды. Мен «халық жауы» болып сотталып кеткенде, шешемді бағып 6 жыл Кенжебек жездемнің қолында отырды. Бір перзенті қайтыс болды.

«Мен саған ризамын, жастығыңды өксітпе, осы сапардан аман-есен оралам ба, белгісіз, басыңа бостандық беремін» – деп

хат жаздым. Менің жазған хатыма: «Егер сен оралмасаң, мен сенің адал жарың болып қалам» – деп, шешемді 6 жыл күтті.

Ақыры, төркініне барып, сол жақта тұрмысқа шықты, бірақ мен ақталып, 9 жылдан кейін туған жеріме оралдым. Мен саған ризамын, Ғайни.

Тіршіліктегің осындай аумалы-төкпелі кезеңдер жайлы бүгінде елдің ардақты ақсақалы қатарынан табылып отырған пікірлес, үзеңгілес інім – Зекебай Солтанбаевпен ой бөліскен едім.

– Әжемнің жасына жетуге он-ақ жыл қалыпты қой. Сізде, сірә, жасымайтын қаттылық та, қайсарлық бар-ау деймін? – деп сұрақтан бастады Зекебай.

– Оны қайдан білдің?

– Қуаныш пен реніш кезектесе келеді емес пе? Оның сарқылуы адам ғұмырына тәуелді. Ғұмырдағы жүрекжарды қуаныштың теңдесі болмайды. Өліп-тірілген азапты сапардан аман келгенде, туған жер топырағына табаным тиіп, аяулы асыл анамның құшағына еніп, ақ жүзін көргенде, «Жалғызым-ау, Мұқажаным-ау» – деп аңыраған даусын естігенде пайда болған қуаныш сезімді ешуақытта көргем жоқ. Сол қуанышта туған жүрекжарды жырымды былай бастап едім:

Жер шарының үштен бірін араладым,

Жүректі жетімдікпен жараладым,

Сағындым, туған жерім Баянаула

Тап сендей жер жаннатын таба алмадым.

Бұл – бірінші қуаныш. Екінші қуанышым – өмірге тұңғыш нәрестем келгенде, менің жандүниеме Алланың алтын нұры, жарық шұғыласы сәуле шашты. Сол қуанышымның дәлелді «авторын» «Сәуле» деп атадық. Біздің көрген жарық дүниедегі бірінші сәулеміз осы – Күлжанова Сәуле Мұқатайқызы. Анамның ұзақ жылдардан кейін көрген бірінші қызығы, аңсаған ар-

маны, әкелік сезімнің алғашқы асуы есімнен кетпес қуанышым болды.

Сәулетайым – ақылшысы, данасы,

Ақылына лайық қой санасы.

«Не дейді», – деп бауырларын күтіп тұр,

Көз жүгіртіп жан-жағына қарасып.

– Әке-шеше үшін әр баланың орыны бөлек. Бірін-бірі айырбастай алмайтын ерекше қасиеттері тағы бар. Ерекшеліктері сондай – бірінен бірі асып жатады. Десек те тұңғыш пен кенженің мәртебесі артық тұратын сияқты. Бұл – Алланың сыйы.

– Мұқа, бар балапандарыңызды қанатының астына сыйғызып, бір ұядан ұшырып, түлеткен асыл ана – Тұрмыс Әденқызы туралы айтсаңыз?

– Әй, Зекен, бұл сұрағың бәрінен де ауыр. Айтар ойым кеудеме сыймай, көкірегімді жарып жіберердей кернеп тұрғанымен, Тұрмыстың маған жасаған қызметін, өміріме қосқан үлесін, аналық адал жолын, жолдастық, адамгершілік қадір-қасиетін сипаттап берер сөз таба алмаймын. Қырық бес жыл бірге ғұмыр кешіп, өмірге он екі перзент әкеліп, сегізін өсіріп жеткіздік.

Тағдырдың маған мәңгілік адал жар, балаларыма асыл ана болсын деп Тұрмысты кездестіргеніне дән ризамын. Ол – маған тағдырдың сыйы мен марапаты. Мен үшін «таң шолпан» болып туған жан. Өзінің аналық, адал жар міндетін өлшеусіз атқарып өтті. Алла иман байлығын берсін. Тұрмысқа арнаған шумағым:

Сен жатырсың қардан көрпе жамылып,

Мен отырмын бір көруге сағынып.

Ұйықта аяулым, жатқан жерің жарық боп,

Мен де көндім тағдырыма бағынып, –

деп жүрегіме жазып қойдым.

ҰРПАҚ ҚУАНЫШЫ

Әке өлмейді, өлмейтұғын ұрпақ қалса,
Тарихта өшпейтұғын орын алса.
Сен жасара бересің, қайта оралып,
Кейінгі ұрпақтарың есіне алса...

Бұл жұмыр жердің ауасын жұтып, су ішкеннен кейін де адам алып табиғаттың бір пендесімін дер. Сол табиғат берген ырзықтың бәрі байлық деп масаттанбаса да алдымен денсаулықты, одан кейін артынан ерген ұрпақты шексіз байлыққа теңегені жөн. Бала кезімнен талай аумалы-төкпелі кезеңді бастан кешкендіктен отбасы жайлы ойлауға мұршам да болмады дегенді ерекшелеп айта алмасамда да, өмірлік шындық. Дегенмен де тіршіліктің алмағайып толқынын кезіп жүріп, табиғат берер бір байлыққа қашан да ұмтылу қажеттігін жадымнан шығарған жоқпын. Ол байлық, ол мақтаныш ұрпақ өрісі, ұрпақ жетістіктері. Мен өмірімде Әденқызы Тұрмыспен жолығып отау құрдым. Тұрмыс – 1938 жылдың 7 қарашасы күні ел азаматтарының басына төнген қуғын-сүргіннің қара бұлты жер бауырлап тұрған кезде Әден Бікірұлы мен Несібелді Әшірбекқызының отбасында «Қамбар» қыстағында дүниеге келген. Сол кезде барша халық атар таңды үрейсіз, қорқынышсыз қарсы алғанды армандаған болар. Сол бір қысталаң шақта дүниеге келген сәбиді жарқын болашақтың жаршысындай қабылдап, «ендігі тұрмысымыз тыныш, бейбіт болсын» деп Тұрмыс қойған-ау. Армандаған ел тыныш, бейбіт тұрмысқа жетті. Бірақ, тағы бір алапат – екінші дүниежүзілік соғысты өтіп барып.

Ал менің бостандығым мен бейбіт тіршілігім одан арғы жылдардың үлесінде жатқан еді. 1956 жылы ғана лагерден

бостандыққа шықтым. Тағдыр Тұрмысты 1957 жылы ғана жолықтырып, 2 тамызда шаңырақ көтеріп, қырық бес жыл бірге ғұмыр кешуге жазған екен. Өмірге он екі перзент әкеліп, сегізін өсіріп жеткіздік. Балаларымыз жайлы шағын деректер де – сол өміріміздің бір айшығы.

Сәуле Мұқатайқызы – Қазақстан Республикасы Президенті Іс басқармасында бөлім бастығы. Баласы Ердан мектеп оқушысы.

Төлеген Мұқатайұлы – «Казпромнеруд» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі директорының орынбасары. Әйелі – Үміт дәрігер, балалары: Мақпал – дәрігер, жолдасы Елдос Қазақстан Республикасы Президентінің Күзет қызметінде аға офицер, жиендер, Қазыбек, Әлихан. Мұхтар – Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университетінің саясаттанушы мамандығы бойынша бітіріп, Ресей халықтар достығы университетінің (РУДН) магистратурсын аяқтап бүгінгі күні Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрлігінің дипломатиялық академиясының аспиранты. Әйелі Бақыт Мәскеу мемлекеттік университетінің магистранты.

Серік Мұқатайұлы – жеке кәсіпкер, Әйелі – Айжан медбике, балалары: Сержан Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ студенті, Темірлан мектеп оқушылары.

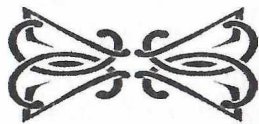
Нұрлан Мұқатайұлы – Павлодар облысы Баянауыл ауданының әкімі. Әйелі Ләйлә дәрігер, балалары: Баянгүл – мектепті «Алтын белгімен» аяқтап, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қаржыгер мамандығы бойынша бітіріп, Қазақ гуманитарлық заң университетінің және Бизнес және халықаралық оқыту университетінің (Швейцария, Женева қаласы) магистранты, Еркежан – Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университетінің шет тілдері факультетінің студенті, Тоқтар – мектеп оқушысы.

Айтжан Мұқатайқызы – Баянауыл аудандық ішкі істер бөлімінің көші-қон полициясының бастығы, полиция майоры. Балалары Әсем – Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университетінің тілші мамандығы бойынша бітіріп сол университетінің магистранты, Әділет – мектеп оқушысы. Жолдасы – Мақсұтбек қолөнер шебері.

Бауыржан Мұқатайұлы – «Біржан» шаруа қожалығының төрағасы. Әйелі – Әсем медбике, балалары Айханым Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университетінің студенті, Мұхаммед, Жәнібек мектеп оқушылары.

Салтанат Мұқатайқызы – С. Сейфуллин атындағы Қазақ аграрлық университетінің доценті, география ғылымдарының кандидаты. Жолдасы – Ғани С. Сейфуллин атындағы Қазақ аграрлық университеті факультет деканы, ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент. Балалары: Ақбота, Мәди.

Бақытжан Мұқатайұлы Успен ауданы әкімі аппаратының басшысы Әйелі – Әсемгүл заңгер, балалары: Нұрханым, Данияр мектеп оқушылары.

ТҰЛҒАЛЫ БАБАЛАРЫМ

Қыран құстай Ақбетке қон, қалықтап
Біржанға кел, бір көріп ал анықтап.
Сонда жатыр бабалардың сүйегі,
Үлгі болған бұл өмірге бағыттап...

Адам өмірі бәйтерек секілді. Көгілдір көктемде тіршілікте аларын терең тамырдан тартып, берерін төңірегіне көлеңкесін түсіре білген қалың жапырақтарға тарататын мәуелі бәйтеректің тұлғасы асқақ. Тамыры нәрі болса, ағаш барлы. Біз де отбасы болып көштен қалмай ұрпақ өсірдім десек, қанатын кеңге жайған ғұмырымның терең тамыры – бабалар тәлімінде, бабалардың өткенінде. Балалар жайлы сыр шерте отырып, бабалар туралы толғануы да жөн деп ойлағанымыз сондықтан.

Жалпы Қозған атадан тармақталып тараған тұлғалы батырлар, елге тұтқа болған зеренді ой, зерделі сөз иелері-шешендер көп. Заманында талай жаугершілікті бастан кешіп, елдің байтақ даласын қорғау үшін бел шешіп майданға шыққан алаштың жауынгер ұрпақтарының ішінде ерлік танытып, ел жалауын желбіреткен бабаларды түгендей тізбелеу мүмкін емес. Ғасырлар тербеп барып шығып жатқан тарихи көмбелерде бірдің аты аталып, танылып жатса, бірдің аты әлі ашылмаған сандықтай сыры беймәлім күйде жатыр. Ал Дәулетбай, Көккөз, Жауғашты секілді батырлар болса барлығы да ата шежіресінің тамырлы буынын бастаған. Сол шежірені жүйелеп кеткеніміз де жөн болар.

ЖАУҒАШТЫ БАТЫР

Жауғаштыдан талай ұрпақ тараған,
Екі ғасыр өткенде екі арадан.
Бабамыздай ұлы батыр болған жоқ,
Талай ұрпақ ат ұстауға жараған.
Есназардан Жауғашты,
Жау мен бірге дау қашты.
Тыныштық орнап еліне,
Ұрпағына нұр шашты.

Жауғашты батырдың өмірі мен ерлікті істері жайлы деректер тарих бетінде тым сараң. Кеңес кезінде елдің еркіндігін ту көтеріп, намысшыл ел жинай білген ержүрек батырларымыз жайлы әңгімелердің жазылмақ түгілі, айтылуына тиым салды. Қазақ болмысына жат колхоз, кооператив деп жүріп алашапқын кезде өткенді еске салатын аңыз әңгімелер айтылмай қалды. Одан әрі аштық пен қуғын-сүргін етек алған замандарда «балапан басы, тұрымтай тұсында» тіршілігі салым суға кеткен халық өткенінен алшақтап бара жатқанына көңіл аударуға шамасы жеткен жоқ. Тар жол, тайғақ кешуден әуерімдеп шыққан елдің қариялары бағзы замандардағыдай ауыл шетіндегі жасыл төбеде балаларды алқақотан жинап алып аңыз-ертегілер, қиса айтар дәстүрінен де адасып қалды. Елімізге еркіндік келіп, тарихымызды іздеп, өткенімізді терең бойлауға талпына бастаған кезімізде ғана көненің көмбелеріне бірте-бірте көз сала бастадық. Сол кезге дейін уақытқа тізгін беріп алып еліміздің бірқатар тұлғалы батырлары мен ділмарлары жайлы деректердің көбін жоғатқанымызды кештеу аңғардық. Кейбір аңыздардың бүгінгілер үлесіне тамтұмдап қана жетіп жатқаны да сол.

Жауғашты батыр бұрынғы Күржі көлі (Біржанкөл) маңында туғаны анық. Біржанкөлдің батыс жағындағы Түйетастың етегінде, Қараүңгір деген алқапта, үлкен тастан салған қамал сияқты тасқора – Жауғашты батырдың қорасының орны дейтін.

Сол қораның бас жағын алып жатқан алапты – «Қарақуыс» деп атайды. Жауғашты батыр мекені аталған өңірдің жазыққа шығар кезеңінде үлкен тастардан қалған қорғанның орны бар. Бұл батырдың үйінің орны деуші еді біздің бала кездерімізде ақсақалдар. Сол үйдің жанында, тау басында аттың бас сүйегі тұратын. Бұл – Жауғашты батырдың ақ боз атының басы екен. Одан төменіректегі «қарақұс» шыңында да әлде бір қарбалас тіршіліктің ордасы секілді көрінетін. Жан-жануар бозала таңнан осы бір тасты алаңқайды төңіректен күнделікті ісін бағдарлап жатқандай танылады. Бұл жерде, он шақты үйдің орны бар. Көнекөз қариялардан бертінге дейін жеткені – біздің ата-бабаларымыздың қыстауы ғасырлар бойында осы аймақтан аумаған. Ескі қыстаудан төменіректе батыстан шығысқа Қарабұлақ ағып жатыр. Бұлақтың көзі тастың астында қыста қатпайды, жазда жылымайды, көздің жасындай мөлдіреп бүлкілдейді де жатады. Бабаларымыз қыстаудан жайлауға асықпай көшетін болған. Үйтетіні, қыр-қыраттары мен бел-белестері мал тебіндейтін шөптесін келеді. Батырдың қорасынан төмендеу «Әулие тал» маңында өлеңді алқап жайқалып тұр. Жайлау іздеп тым алысқа ұзай қоймаған. «Әулие тал» – денелі екі адамның құлашы жете қоймайтын жуан қаратал болатын. «Қаратал қаққа өнер, айналасын баққа бөлер» дегендейін тамырын терең жайған талдың айналасы жасыл желекті. Жаздың көкмайсалы кезінде жапырағы жайқалған алып тал үш қанат үй тігердей жерді көлеңкелеп тұратын еді. «Оның бір бұтағы кесілсе, сол жердің қып-қызыл қаны сорғалап жөнеле-

ді» – деседі жұрт. Жайқалып алыстан мен мұңдалап тұратын талды үлкен қара жол жанай өтеді. Талға таяна бере көшкен елдің әйелдері ат-арбадан түсіп тізе бүгіп сәлем беріп, бұтағына ақ шүберек байлап кететін.

Қазір тал жоқ, орны ғана қалды. 31—32-ші жылдардағы ашаршылықта ауыл-қыстақ бос қалды. Әулие талдан төмен қарай «Тесіктас» аталатын тасты төбе бар. Тесіктас кірер ауызы мен шығар саңылауы бар үңгір. Ересек адамның өзі еңбектеп шығыстан кіріп, батыстан шыға алады.

Қазекем қашан да ырымшыл халық қой. Ырымы туған өлкенің табиғатымен біте қайнасып жатады. Әулиелі Баянның көп киелі орындарының бірі – Тесіктастан қырқынан шығар баланы өткізеді. Шешесі баланы баурына қысып алып үңгірге ақ тілек тілеп кіреді. Шығар бетте ауылдың абыз ақсақалдары мен ақ жаулықты аналары күтіп алады. Осы бір баланың болашағына жақсылық тілеген рәсімнің соңы тойға айналып, ауылдың кәрі-жасы, бала-шағасы түгел қатысып мерекелейді. Баланың қуанышын ауыл болып тойлаған, үңгір басында қариялар бата беретін бұл рәсім, барлық Есназар ұрпағына, кең тараған болса керек.

Жауғашты да сәби кезінде осы үңгірде қырқынан шығарылған деседі. Сол тойға жиналған қауым анасы үңгірге баласының бетін жібек матамен көлегейлеп кіргенін көреді. Тесіктастан шыға бере жібек жамылғыны самал жел желпіп жіберіп Жауғашты маңдайы жарқырап шығады. «Анасы әзер көтерген алып денелі баламыз елімізге қорған, батыр болар. Күннен жанары тайсалмай, маңдайы жарқырап шыққаны – бетті, жүректі екен. Батырдың қадамы оң, ғұмырлы болсын» деп бата берген екен ел аталары.

Ел аузында қалған, қайбір аңыздарда Жауғашты есімі көп аталады. Бұл ел қойған екінші аты болса керек. Шын аты –

Қожамберді. Бала кезінен денесінің ірілігі байқалған Қожамбердінің туғаннан даусы да зор екен. Бесікте жылағанының өзі бір төбе асып қонған көрші ауылдарға естіледі. «Батыр жылап жатыр, қолыма найза ұстат деп жатыр» деп еркелетеді ағайындар. Есейген шағында «Қайт!» деген дауысын қозы көш жерден естіген адам тізгін тартып, атының басын бұра бастайды екен. Ақсақалдардың ақ батасымен Қожамберді сырттан келген жауға қарсы шыққан жасақтардың қатарына қосылып, көп ұзамай қарсыласын найзаға лақша ілген батыр болады. Жауға айғайлай шапқанда даусынан үрейі ұшқандар тым-тырақай қаша жөнеледі. Жауғашты есімі осы кезден танылса керек.

Бетпе-бет келіп, қылыш сермемек түгілі алыстан найзаласуға шамалары келмеген жаудың батырлары қайтсе де Жауғаштының бетін бір қайтаруды ойлайды. Содан не керек, бірнеше батыры жиналып жан-жағынан қоршай шайқаспақ болады. Жауғаштының ақ боз аты да жаугершілікке шыдамды, айлалы жануар екен. Қоршаған жауды жолатпай, батыр бәрін жайратып салып, сытылып шыға береді.

Қапы кетіп, оңтайлы тұсты аңдығандар бір шайқаста Жауғаштының дара қалғанын байқайды. Бәрі жан-жағынан найзаларын ала ұмтылады. Көптің ортасында тайсалмай өжет қимылдап жүрген батырға жаудың бір жүректісі найза сілтеп үлгереді. Ол да бір шымыр, қолы темірдей болса керек. Найзасы Жауғаштының сауытынан өтіп, кеудесіне қадалады. Ат үстінен құламаған батыр қасындағы серігіне:

– Суырып ал, мынаны! – деп айқайлайды.

Серігі ұңғып кірген найзаны суырып алуға бата алмай, айналсоқтап қалса керек. Жау болса анталап батырды қайтсе де құлатуға ұмтылып бағуда. Ышқына қимылдаған батыр найзаны өзі суырып алады. Найзаның ұшында денесінің шарбы майы ілесіп шықса керек.

«Ем бол!» деп жұта салып жауына қарсы ұмтылады. Мұндай өжеттікті көрген жау батырлары тайқаксып шыға береді. Қашқан қарсыластарының соңында келе жатып, бешпетінің етегін жыртып жарасын таңады. Найза қадалған дененің қаны тоқтай қоя ма. Көзі қарауытып бара жатып, Әулие талдың қасынан өтіп бара жатқанын байқайды. Дереву тоқтап, Әулие талға атын байлайды да Қарабұлаққа жуынады. Жуынуға тоқтаған жерде қаны ұйып қалады. Содан бері сол жерге, тас үйіп, бүгінге шейін сол жерді Жаман мола деп атап кеткен екен.

Жасы жетпіске таянып, ел ақсақалы атанып, бейбіт өмір сүріп жатады. Сол кезде Біржанкөл маңының малға жайлылығы сол – күзеуде жүріп қыстақты асықпай дайындап алады екен. Мал тауды бөктерлеп жайылып жүреді.

Бір күні батыр қыстаудың жайын барлап қайтпақ болып Әулие тал маңына келеді. Ата-бабасының жері. Атын ағашқа байлап, тал түбінде тыныстап жатып, қалғып кетсе керек. Кенет құлағы бір дыбысты шалып көзін ашса, он шақты адам алдына жиылып тұр екен. Бірі қылыш, бірі шоқпар, енді бірі сойыл ұстағанына қарағанда жол торыған қарақшылар екені байқалады.

– Мына шал көзін ашты, – дейді үңіліп тұрғандардың бірі.

– Ей, шал түрегел де, атыңды шешіп маған жетектет. Жақсы ат екен. Кәрі сүйегіңді сүйреткізіп қайтесің, мұндай жараулы атты біз мінуіміз керек – деп әмір ете сөйлейді басшысымақ бірі.

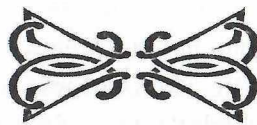
– Жігіттер, мені әурелеп қайтесіңдер енді, ер азығы мен бөрі азығы жолда емес пе. Жолда басқа мініс жылқысын табарсыңдар. Жолдарыңнан босқа қалмаңдар, – дейді бабамыз дабырлағандардың сөзіне құлақ аспай. Қаруланған қаңғыған он жігітті көргенде қария шошынғанынан балықтай шоршып атып тұрады. Атын шешіп береді деп ойласа керек. Қария болса орнынан асықпай қозғалып, баптана түседі.

– Мына қақбас айтқанымызды тез орындаудың орнына бізге ақыл үйретеді. Басын шауып, мынау үлкен қара талға іліп кетейік, – деп даурығады қарақшылар.

Жауғашты ақырын тұрып, асықпай барады да аттың байлауын шешеді. Әулие талдың қасындағы ат байлаған қайыңды тамырымен қоса жұлып алып қарақшыларға қарай сілтейді. Он қарақшының бәрі сөз айтуға шамалары келмей сұлап түседі. Естерін жинады-ау дегенде:

– Ал, жігіттер енді аман-есен қаламын десеңдер аттарыңды тастап, бастарың ауған жаққа тартыңдар. Жолдарың болсын! – деп кекетеді. Осылай бабамыз ауылға бір үйір жылқы айдап келген екен. Бұл менің бала күнімде үлкен ақсақалды аталардан естігендерім. Мәңгі жасамақ жоқ, бұл фәниге біздер де мейманбыз, мұндай деректер кейінгі ұрпағыма қалдырған естелігім болар.

XVI, XVII, XVIII ғасырларда өмір сүрген әрбір азамат, елін, жерін қорғап, кейінгі ұрпаққа байтақ даланы аманат етіп тапсырғанын ұғар. Кейінгі тарихшылар ұрпақтары жер астында қалған бабалар есімін жарыққа шығарады деп сенемін.

ДӘУЛЕТБАЙ БАТЫР

Мейрам сопыдан Қозған-Бегендік, Бегендіктен Оразкелді, одан екі ұлдың бірі Сырық. Сырықтан Қожамберді, Қожамбердіден Байназар, Есназар, Қозыбақ, Шолақ – «Үш ата қозған» атанып осы Жаманаула төңірегіне орналасқан. Таудың солтүстігі мен батысын бүтіндей Есназар балалары иемденген. Осы ауылдар ішіндегі Сарқамыс көлі – Дәулетбай батыр баласы Ақкісі ұрпақтарының ежелгі ата-баба қонысының орындары. Ата текті айтар болғанда Мәшһүр-Жүсіп шежіресінен асып ешқайда кете алмаймыз. Сол кісіге арқа сүйей сөйлейміз. Есназардан Ақтанберді, Ақкөтен, Жауғашты, Итқұсты, Дәулетбай, Көккөз туады. Қараша деген де бар. Бәрі де ұсақ руға жіктеліп өніп-өскен. Тасқайрат шымыр, ширақ ел болған. Қызылтау, Баянауланы жаудан неше алып, неше босатса, сол жасақтың қолын бастаған жүрек жұтқан батырлар көшінің тұлғасы осы – Дәулетбай болған екен. Батырдың томырық мінез, о жар қимыл, тұлғалы пішіміне қарағанда найзагерлік шеберлігі мен әлеуетті екпіні, қолының қуаттылығы жауын бір қадағаннан қалдырмаса керек. Найзасының қаламы жарты кез, ұңғысына дейін өтіп кетіп қан қылады деп, желекті бунағының алдына тегеурін соқтырады екен. Найзасы еменмен сапталып, жаңалары сақталып отырады дейді. Осы тұста ел аузында қалған мына бір әңгімеге бұрылғанымыз артық болмас. Анталаған жаумен арада болған қанды қырғындарда Дәулетбай батырдың ер жетіп қалған балаларының бәрі соғыста шаһид болған деседі.

Батырдың жасы алпысқа таяп қалған кезі екен, бірақ артында ата ізін жалғастырар ұрпағы жоқ. Кезекті бір жорықтан келе жатып, батыр әлдебір ауылға келіп ат шалдырады. Ауыл маңында 19—20 жастағы уыздай жап-жас бір келіншек шаруаны ұршықтай иіріп, мал санатып жүрген көрінеді. Ауылдағы алы-

стан көз тартар ақ шаңқан үй иесі осы келіншек болып шығады. Ықыласы сол үйге түскен Дәулетбай батыр осында қонақ болады. Келіншек жесір екен. Қайтарында жолға жиналып, рұқсат сұраған соң батырға жанарынан от ұшқындаған жас келіншек:

– Батыр! «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған» демей ме? Жұмбақ сырды алты қырдан аңдайтын елденбіз ғой. Атқа мінуге тым асығыстық танытпағаныңыз байқалады, – дейді ақырын күлімсіреп. Қырық нарға жүк болған қыз сырын батыр тез аулайды. Содан апта аударып барып аттанады сол үйден. «Артымда ұрпағым қалмай барады, құдай беріп ұл туар болсаң, хабар бересің» – депті аттанарда. Күйеуінің жылы өткен соң, келіншекке қайындары әменгерлікке қолқа сала бастаса керек, ол: «Сәл кідіре тұрындар, менің көңіл қосқан адамым бар еді» – депті.

Ай-күні жеткенде келіншек шекесі торсықтай ұл туып, Дәулетбай батырға хабаршы жібереді. Көп ұзамай-ақ Дәулетбай 40 кісімен келіп, жөн-жоралғысын жасап құда түседі. Жастықтың соңы, қарттықтың басында көрген сәбиді батыр ырымдап боз биенің сүтіне шомылдырыпты. Аккісі деген ат осыдан шыққан.

Дәулетбай батырдың қай соғыста өлгені ел аузында жоқ, естілмейді. Ол кезде ел аралап жүріп сарбаздар жимай, ұран салатын көрінеді. Айғай шыққаннан-ақ жорық жолы белгіленіп, батырлар бас қосқанда өз сарбаздарымен баратын болыпты. Сонда ұраншының бірінші сауалы:

– Дәулетбай, Дәулетбай батыр бар ма? – дегенде;

– Бар, бар! – деп жауап бергенде шеру сурыла жөнеліп;

– Жоқ! – десе, сол шоғыр көбейіп, ұлғая түседі деседі. Сол кезде Дәулетбай батырдың аға тұтқан үлгісі – Қозыбақ Шомақ бар екен де, қартайған шағы болса керек, жорыққа аттанарда: «Аға, жол түсіп тұр, батаңды бер!» – деп ризалық алып кетеді дейді бұрынғылар.

Дәулетбай батырдың атын атасақ, артта қалған байлық пен батырлық, өнерпаздықты мақсат қойған ұрпақтарына шарапаты тиетінін білеміз.

Діттей атағанда сол Дәулетбайдан: Бұқа қажы, Үбді би, прокурор Оспанқұлұлы Сұңғаш, ауыл шаруашылығының білгір мамандары Салықұлы Қомаш, Паруұлы Жұматай, ҚР Еңбек сіңірген энергетигі Болат Сұңғашұлы т. б. тараған. Тағы бір ұрпағы ҚР ІІМ Еңбек сіңірген қызметкері полковник Мұхаммед Ахметұлы тарихи отаны «Сарқамыс» атамекеніне батыр бабасына арнап 2008 жылы ескерткіш қойып, ас берді. «Өлі риза болмай тірі баймайды» Дұрыс жасалған құрмет. «Алла ақырын жарылғасын», – деп айтатын бұрынғылардың тілегі қандай тамаша! Ұлы бабалар тілегін ұлағатты ұлдар ғана орындай алады. Құдайдан ұрпақты осы үшін сұрайды. Мұхаммед бауырым осындай ұрпақ жалғасы мен ұрпақ байланысының айқын белгісін танытты.

ҚОПА ШЕШЕН

Қопаның өзін таныстыруы

Қозғанда Қопа деген шешен адам болған, тілі – найза, сөзі – оқ және дуалы ауыз, лепесі қабыл болған деген әңгіме арқа бойынан әрі асып, алты алашқа тарап кетеді. Сөзге келгенде дес бермеген шешеннің тіршілігі жұпынылау болса керек.

Біраз жасқа келгенімен де мал жинап, дүниеге қызықпаған кедей, аяқта шәрке, жамаулы шапан, астына мінгені көк шолақ сиырынан басқасы болмапты. Шешен атанып қанша елді араласа да алуға құштарланбаған тазалығы мен әділдігін де ел ерекше сыйлаған болуы керек. Тоқсан сөздің түйінін айтар өткірлігі арқасында дау-шар болса, соларды бітістіріп, келістіріп, әсіресе, Қозғанның байларының барымта, дау-шарларын шешіп, қандай шешен адамдардың аузын аштырмаған. Қопа шешен бабамыздан «Кім боласыз? – деп, жөн сұрайды екен.

Қопа: Мен Қозғанның Қопасымын,

Бетіне жаққан опасымын.

Қозғанның жанған отының шаласымын,

Талайлардың тілдеріне шоқ боп түсіп,

Ауыздарын топырақпен жапқан кісімін, –

деп таныстырады екен

Алшынбай, Құнанбайлармен кездесуі

Қопа селдір сақалды кісі екен. Бір күні Семей шаһарында Алшынбай мен Құнанбайға кездесіп қалады. Адуынды Алшынбай оны бір қағытып қалуды ойлап: «Баянда жүн-жұрқа жинаушы көп деуші еді. Қопеке, сақалыңызды алдырып, сатып жібергесіз бе?» – дейді. Сонда Қопа: «Сақалды сақтағанша, абыройды сақтаңдар. Кеше Қараойға барып, параға жеті бие жедің. Сенің тұтамдай сақалың Құдай алдында жеті бие үшін жауап

бере ала ма?» — деп бір сынап өтеді. Алшынбай Қопа алдындағы айыбым деп жиырма бес сом тастайды. Сонда Қопа шешен: «Ат жақсысы боз болар, ер жақсысы таз болар» дейді де, «бұл да Алшынбайдың білгендігі» деп жиырма бес сомды қалтасына салып алады. Құнанбай мен Алшынбай құда болғанымен арадағы бақталастықтың бықсығы мүлде сөнбеген кез болса керек. Алшынбайдың басын сөз қылғанға сүйсінген Құнанбай:

— Қопеке, Алшынбайдың құлағына қолыңызды апармаңыз, ол кісінің басы асау еді, — деп бір күліп алады. Сонда Қопа:

— Соқыр мен төбелдің құлағынан Қопа жаңа ұстап жүр дейсіз бе? — деп күлкісін баса алмай отырған Құнанбайға қарайды. Қопа шешеннің Құнанбайды соқырсың деп бүктей кеткеніне сүйсінген Алшынбай:

— Саған сол керек. Сені түрткен жиырма бес сом ғой, — деп сақылдап күліп, рахаттанады.

Құнанбай Қопаға айтар сөз таба алмай ұялып күлкісі тиылып, шешеннің алдына жиырма бес сомды тастай салыпты.

Тұрсынбаймен қақтығысы

Бірде ел аралап жүріп апақ-сапақ уақытта Қопа Тұрсынбай байдың үйіне түседі. Ала көлеңке уақыт. Тұрсынбай бір шара қымызды сапырып ішіп отырады. Малшылардың бірі шығар деген ойменен, Қопаның сәлемін де алмайды. Сонда босағада қалған шешен:

*Ей, баласы Еламанның Тұрсынбайсың,
Бір құдайдан басқадан қымсынбайсың.
Пәзілің бай, Поштайың дуан басы,
Сайтаннан соңғы сен мұңсыз байсың.
Телміріп босағада мен отырмын,
Көргенсіз-ау, андағы қымызыңнан
Бір тостаған маған неге ұсынбайсың?!*

*Құдайым пейіліңді тартқан екен,
Биылғы жылқы жылы бір тайың
Қалмай сен жұтайсың! –*

деп жүре бергенде Тұрсынбай:

– Әй, өзің не қылған жансың жөніңді айтшы? – дейді.

– Мен Қозғанның Қопасымын,

Бетіне жаққан опасымын.

Жаққан оттарыңның шаласымын,

Талайлардың тіліне шоқ боп түсіп,

Ауыздарын топырақпен жапқан кісімін! –

деп шығып жүре береді. Айтқанындай сол жылқы жылы жұт болып, Тұрсынбай бай жұтап, жүгенін ұстап елге келген екен.

Мұса мен Тәнтінің құрметі

Қопаның ділмарлығына тәнті болған Баяннан шыққан Арқаның ардақтаған тұлғаларының бірі – Шорманның Мұсасы, орманшы Тәнті мырза жылда кезек шақырып қарсы алып, күтіп, киіндіріп, ат мінгізіп, бір биені сауып іш деп береді екен.

Өзі ауыл кезгенде мініп жүрген көк сиырынан басқа мал құтаймаған шешеннің елден алғаны бір-біріне қосылып, өніп кетпейді. Қолына тиген жылқыны ағайындарының үйіріне алып барып қосады. Ағайындардың да бәрі бірдей бола ма. Жылқының аласы да, құласы да болады дегендейін сеніп тапсырған адамдары қосқан малды «жерсінбеді, үйірге қосылмады, жоғалып кетті» деп із-ғайым құртып жібереді екен. Тек көк сиыр ғана қотанда жалғыз жайылып жүрсе де жоғалмайды. Оған көзі түсіп, қызыққан ұры да болмайды.

«Қолыннан келсе қонышынан бас» деген сол малын жітіріп жүргендер даулы мәселе болса ат шаптырып Қопа биге келеді екен. Өз істеріне қысылып-қымсынбай «Ортада дұрыс төрелік айтатын өзіңсің. Саған ғана сеніп келдік» деп жарау атқа мінгізіп, жақсы шапан кигізіп төрелік айтар жерге алып барады

екен. Дауды шешіп бергеннен кейін Қопаға мінгізген атты, шапанды алып қалады. Шешен осындай өзгеге көмекке келгенде кедеймін деп сарқылмайтын, жақсылықтан ешқашан тартынбайтын көпшіл, турашыл болған.

Мұса мырза мен Қопа қожалар елінде

Мұса мырзаны қожа елі қонаққа шақырады. Мұса барған жерде даулы мәселе тілге тиек етілсе, болмаса тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар тұс болса ортаға шығып орынды сөз айта алатын Қопаны қасына ертіп жүреді екен. Содан екеуі қожа еліне барады. Қожалар тік тұрып қарсы алады. Қой сояды, тауық сояды. Олардың ең құрметті тағамы палау екен. Бұл жарықтық тағам қайда барсаң да буы бұрқырап дастарқанда тұрады. Қожалар Арқадан келген қонақтарды бірінен соң бірі шақырып күтеді. Қонақтарға жақсылап бір сый-құрмет көрсеттік-ау деп масаттанған қожалардың бірі Қопаға – біздің ел сіздің елден қалай екен? – дейді мақтанып.

Қопа: – Қазы жеп қымыз ішкен дүрдей болар,

Бір құдай бәрімізге бірдей болар.

Қарныңды көк шөп тескен, әй, қара сарт,

Біздің ел сенің еліңе құдайдай болар, – дейді.

Қожа не дерін білмей сасып тұрып қалады. Қопа орнынан атып тұрып жұдырығын түйіп, қожаның жанына жетіп келіп, «Еңкей-еңкей, жаңағы палауыңның шала піскен күріші кебірленіп тамағыңа тұрып қалған шығар, әкел, желкеңді соғай-ын жұдырықпен», – деген кезде қожа үйден шыға жөнеледі. Мұны көріп отырған Мұса:

– Қопеке, мұныңыз қалай? – деп мырс-мырс күледі.

– Е, Мұсажан, қожекендермен төбелесейін дегенім ғой, – дейді. «Ауру кісі тырысқақ, аш кісі ұрысқақ» деген емес пе, үйден шыққалы бір жұмадай болды. Бір жапырақ қазы жегем жоқ, не бір тостаған қымыз ішкен жоқ, қазақ жылқыны жаным

дейді, қымызын қаным дейді. Жаным әлсіреп, қаным сазарып, күрішке құмығып отырған менен не ақыл сұрайсың! – дейді.

Мұны естіп отырған қожалар ертеңінде тай сойып, қымыз жинап, құрметтеп күтеді. Қожа елінде мейманға жылқы сою дәстүрлерінде жоқ көрінеді. Қой, қаз, үйрек, тауық, палау дәмдерінің қадірлісі саналады екен. Қазы жеп, қымыз ішкеннен кейін Қопа риза болып:

– Е, міне, Мұсажан, қожаларыңның ақылдысы көргенін істейді екен. Етін жеп, жанымыз кіріп, қымызын ішіп, қанымыз жүріп, толып, жаңа адам болдық қой. – дейді.

Қопа мен Сәт қожа

Қопа Мұсаның үйінде жыртқық шапанын жамылып, төрде ұйықтап жатқанда Сәт қожа кіріп келеді. Ол кезде қазақтың төріне жасы болсын, кәрісі болсын тек қана қожалар отыратын болған. Мұсаның құрметтеуінің арқасында Сәт қожа Қопаның үстінде жыртқық шапан жамылып, төрде жатқанын ерсі көріп:

– Төрді бермей дөңкейіп жатқан мынауың кім өзі? – деп, таяғымен түртіп, шапанын көтереді. Оянған Қопа:

Ақ сәлдесі басыңда

Ақ таяғың қолыңда

Көк шолақ атың астыңда

Қара таудан қаңғып келген

қожа едің

Келген күні көк шолағыңды

Қасқыр жеп еді

Соны жеген қасқыр мен деп қараймысың? – дейді.

Қожа не дерін білмей сасып Мұсаға қайта-қайта қарай беріпті. Қопа:

– Мұсажан, мынауың мен айтқан соң күйініп, көк шолағы есіне түсіп, саған төлеткізсейін деп отырғаннан сау ма? – дейді. Қожа Қопаның бетін білген соң, «отырғызбас» – деп шығыпты да кетіпті.

Мұса қожа отырмай кеткен соң:

— Қопеке, осы Сіз қожалармен ықыласыңыз ұнаспайды, бұл қалай? — дейді.

— Ей, Мұсажан-ай, қожалар бүгін сенің төріңе ие болса, бара-бара мына еліңнің билігін де маған бер. Мен ие боламын, — дейді. Қаратаудан қаңғып жүрген қожаларды алып келіп, ел қылып, құрметтеп, тойдырып едің. Семіздікті қой ғана көтерген ғой, пенде тойғанын көтерген бе, босағаңа қайыршы боп келіп тойынған соң сенің төріңе ие болып тұрғанын көрмеймісің? — дейді. — Үлкендер бір азаматтың жөнін білгісі келсе, бұл баланың нағашысы кім деп сұрайды, әкесін сұрамай. Солай емес пе? Егер нағашысы жақсы адам болса, онда сүйсініп қалады екен, «Үйдің жақсысы ағашынан, туыстың жақсысы нағашыдан» мақалдайтыны тағы бар. Кешегі Әулие әз Тәйтеке бабамның жиенісің, бағын, абыройын берген, батасын берген. Ал мен Әулиенің қазан ошақ, қара шаңырағын қалдырып кеткен сол бабамның жұрағаты деп, сен менің кедейлігіме, үсті-басымның жыртығына қарамай нағашым деп, аруақ үшін төрінді беріп күтесің. Ал Қаратаудан күнін көре алмай келген Қожаның сенің төріңе жармасатын қандай хақысы бар? — дейді.

Бабамыз Әулие Әз Тәйтеке айтқан өсиеті бар емес пе?!

Қожалар мен төрелерге ел ермесін

Қазағым хан тұқымын дос көрмесін

Хан сұлтан, төре, қожса ыңғай құзғын

Оларға енді тізгін жұрт бермесін,

деді емес пе, ақылың мол ғой баба өсиетін еске алып жүру азаматқа парыз ғой, — дейді.

Мұса ыңғайсызданып:

— Япырмай, мен ойға барсам, қырға барсам жаныма серік қылып алып жүрем. Сіздің дарынды ақылыңыздан, шешендігіңізден ғибрат алайын деймін. Бірақ ойға көбін сақтамай

қалады екенмін. Егер Әулие Әз Әйтеке бабамның осы айтқан өсиетін білгеніммен мәңгі сақтап жүрген болсам, мұндай сұрақ Сізге қоймаған болушы едім ғой! – деп өкініпті.

Қопа мен Дұржанбай қажының кездесуі

Дұржанбай қажы өзі молда, қадірлі адам болған. Қозған елі пір тұтқан. Сондай абыройлы, сыйлы адам болғандығының бір белгісі Дұржекеңсіз жиын өтпеген, ас берілмеген. Қопа сол Дұржанбайдың жылқысын әкеп бергеннен кейін көп уақыт кездеспеген. Қозғанның бір үлкен жиынында кездесіп, сәлем беріп жанына отырады. Қажы жақтырмай жанына отырған Қопаға:

– Сен пасық, өн бойың сасық, ораза, намазың жоқ, менің дәретімді бұзасың, аулақ отыр! – дейді. Қопа:

– Қажеке, мені ғайбаттап қайтесіз, үстім жыртық болса кедейлігім шығар, намазға да кемдігім шығар, қанша мені кемітсеңіз де бір керегіңізге жараған шығармын, – дейді. Бірақ қажы айтқанынан қайтпайтындығын танытып сөзін қайталай береді:

– Әрі, аулақ отыр дедім ғой, – депті тағы да. Сонда. Қопа:

– Япырмай, бұл қалай Саққұлақтың үйінде, бір төсекте жатып, құшақтап, батаңды да беріп едің ғой. Бітім алған соң үстімдегі пасығым мен сасығым сізге пейіштің иісіндей болып еді ғой. Онда дәретіңіз бұзылмай, намазыңызды да оқып едіңіз ғой, пайдалы жерде құзырға кіріп, пайдасыз жерде құзырдан безіп, екі жүзді мұнафық, мүшірік болуыңыз қалай? – дейді. Бірақ Қажы құлақ аспай:

– Сен көргенсізсің, менімен сөз таластыратын кімсің. Дұрыстап ойланып менің кім екенімді біліп қой! – деп, онан сайын күшейе сөйлейді.

Жанында отырған байлар Дұржанбайдың сөзін құптап, «Қопаға сен қой» – дейді. Дұржан қажы, өзі тапал, кішкене кісі болса керек, беті қара, түкті, жүнді болса керек. Қопа қажы сөзін қайталап қоймаған соң:

– Қажеке, рас, мен сіздің кім екеніңізді бүгін танып отырмын – дейді, – «Бұрынғылардың бір сөзі бар еді. Сайтан лағанатының үйі бар, бітінәнің жүні бар, жарғанаттың кегі бар, перінің түрі бар, осылардың біреуі болмасаң менде қандай кегің бар? Осы төртеуіне ұқсас адамды адам емес деуші еді бұрынғылар. Осының бәрі қазір де сіздің бойыңыздан шығып тұр. Сондықтан мен сізді бетіңізде жүнің бар, пері ұқсас түріңіз бар, сол сайтанның нағыз өзі Сіз бе деп отырмын, әйтпесе:

Мені бұлай ғайбаттауыңыз жөн болмас.

Ғайбат айтқан жұмақ пейішке кіре алмас.

Бәріміз де бас қосармыз сол жақта,

Ортада өзің жүрерсің осы сайтандармен аралас.

Дұржанбай өзің қажы, өзің молда,

Оқитының құран сөзі күнде қолда,

Құран сөзін оқып отырып ғайбат айтқан

Түбінде тамұқтың шырылдап жан, өзің оңба.

Молдалар көбейсе дау көбейеді деген, осы екен-ау!» – дейді.

Дұржанбай қажы орнынан тұрып, шығып кетеді.

Отырған жұрт.

– Өзінің не ақысы бар еді, жазығы бірнеше барып алалмай жүрген жылқысын алып бергені ме, алды сыбағасын. Дау жоқ жерде дау шығарып, жұрттың шырқын бұзып, барсын, шақырмандар, оның қажылығынан не пайда өз басынан аспайтын қажеке-қажы дегенде көкіп кеудесін сонша көтеріп көкейгені кімге керек?! Дұржанбайсыз да Қозған елі болған. Онан бізге Қопа артық, елінің намысын қорғап, жоғын жоқтап, дауын даулап алып беріп жүрген. Ерейменнің ұрылары бізге дамыл бермей, екі күннің бірінде барымтадан барымта болды. Қопа Саққұлақ биімен кездескеннен кейін екі ел тыныш болды емес пе? Әйтпесе, бүгін бір айғырлы үйір жылқысын айдап келсек олар келіп, екі айғырлы үйір жылқымызды алып кетіп отырушы еді. Бұл тыныштық Қопекеңнің шарапаты! – дейді ел.

Қона Мұса үйінде

Қопекен көк шолақ сиырына мініп, кешке жақын Мұсаның үйіне кеп түседі. Керегенің торынан Мұса көріп отырса керек, шешен сиырын арбаға байлап үйге қарай келе жатады. Енді бір қараса, сиырына барып мінейін деп жатады. Осы жайды көрген Мұса жігіттерінің біріне:

— Жүгіріп шығындаршы алдынан. Ана кісі үйге қоналқаға келе жатқан сияқты еді, шақырып келші, — дейді. Жігіт жалмажан жүгіріп барып:

— Мүсекең шақырып жатыр, дейді. Көк сиырына енді мінейін деп жатқан шешен қайтадан түседі. Сиырын байлап үйге кіріп келеді. Мүсекең қарсы алып, қолын ұстап сәлемдеседі. Мұса:

— Сізді мен керегеден көріп отыр едім, үйге келе жатыр едіңіз, бір уақытта сиырыңыздың бас жібін шешіп, кетейін деп жатқаныңыз қалай? — дейді.

— Иә, Мұсажан, бүгін осы үйде болмақшы едім, үйге кіребергенімде алдымнан бір сайтан шыға келіп зәремді алған соң, құт кетіп, сайтан кіріп кеткен бе, — деп қорқып, қашып бара жатқан түрім ғой, — дейді.

Мүсекең түсініп:

— Е, ол келініңіз ғой, төсеніш былғана ма деп ойлаған ғой, — дейді.

— Ә, солай ма, Мұсажан, бұл дүние боқ кімнен қалмаған. Күшіктен де, Шорманнан да, Мырзағұлдан да қалған екеуімізден де қалатын дүние боқ, — деп кілемге шәркесін сүртіп тұрады. Сол кезде Мұса:

— Дұрыс айтасыз, бәрімізден де қалады. Енді жоғары шығыңыз, — дейді. Жайланған соң Мұса.

— Жағдайыңыз қалай? — дейді.

— Е, Мұсажан, ақша бітіп,

Тиын қалмады.

Киерге былғары бітіп,

Сірісі байлар да болмады.

Ағайын, туыстардан қайыр кетіп,

Тек қана жоқ деген сөз тірі қалды, –

депті. Сөйтсе шәркесі де жыртылған, жамау-жамау екен. Мұса:

– Қозғанда байлар көп емес пе? Әмірхан, Мәмірхан, Дүржанбай, Қозғанбай, Иса, Мұстафа болыс, Лекер тағы-тағылары. Бәрінің дауын даулап, бітімін алып бересіз, біреуінен ат-тон сұрап кимейсіз бе, – дейді.

– Е, Мұсажан-ай, ақылың көп пе деп ойлаушы едім. Сол айтып отырған байларыңның қасынан осы шәркеммен өтіп, үйлеріне түсем, көк шолақ сиырыма мініп, күнде солардың ауылының ортасынан олай да, былай да өтемін. Сол сұрағаным емес пе, сен жиенімізсің, атамыздан бата алған, «баталы құл арымас, батасыз құл жарымас» деген емес пе, байып, мыңдап айдаса да бір тайдай көрінбейді. Бар болып, бай болса да бірінің дегенінен бірі шықпайды. Жоқ болып, кедей болса итше талайды. Ең тәуірі Дүржанбай қажысы ғой дауын даула деп, ат тонын беріп дауын өндіріп алған соң, ат тонын сыпырып алады. Қалған байлар бермей, ішпей жиған малдарын о дүниеде Дүркекеңнің ауылына айдап баратын шығар? Мұсажан, мен сенің кілеміңе шәркемді сүртіп жатырмын. Солардың ортасынан шыққан мен де бір көргенсіздің бірі шығармын, күйінгендігім болар, кешір, дейді. Мұса:

– О не дегеніңіз, – деп, бірнеше күн қонақ қып күтіп, киіндіріп, Бедел қажы садақасы үшін бір ат мінгізіп, бір құлынды биені сауып ішіңіз деп жетектетіп жібереді. Әйелі байлардың сиырын сауып, шаруаларын істеп күнін көреді. Өзі сол бауырларының дауын даулап, өкпелескенін татуластырып көк сиырынан түспей, елін аралауда болады.

Қопекеннің Ерейменге баруы

Қозған Дұржанбай қажының бір айғыр үйірлі жылқысын Ерейменнің ұрылары барымталап алып кетеді. Ол елден бітім алу қиын, өйткені ол елде атақты шешен, өзі би Саққұлақ өте сөз тапқыр адам болған. Қалың қазақ баласы ол кісіден сөз асырып, бітім алып көрген емес. Дұржанбай қажы мұнымен сөйлесе алса, Қопа сөйлесер деген оймен Қопаны шақырып, қонақ қылады. Дұржанбай қажы Қопаға:

– Сені алып мына Ереймендегі малымды даулауым керек боп тұр. Бірақ онда Саққұлақ деген шешен, әрі би адамды сөзден жығып, жөнін таппасақ бітім бермейді. Бір сөйлессе оныменен сені сөйлесе алар деген оймен, саған қолқа қылып отырмын. Қалай бара аласың ба? – дейді. Қопекен Дұржанбайға:

– О, не дегеніңіз, біріміз қажы, біріміз шешен, бір Саққұлақтың тілін таба алмасақ не болғанымыз?! Алла жөнін берсе, мұжық кәпір о да жөнін береді деген жоқ па, – дейді.

Қажы Қопекенді мұздай киіндіріп астына күміс ертоқымды бір сәйгүлігін мінгізіп, бір-екі жолдас жігіт алып, Ереймендегі Саққұлақ бидің үйіне келеді. Екі жолдасы сыртта қалып, қажы мен Қопа үйге кіреді. Саққұлақ үйде төр алдында қисайып жатса керек. Сәлемдесіп жөн сұрасады.

– Сіздер кім боласыздар? – деп сұрайды Саққұлақ

– Мен Қозғанның Қопасымын, – дейді.

– Естуім бар, Қозғанның ұрысы көп болады. Ұрлап апарған малды сол Қопаға тығып, таптырмайды деген рас екен ғой, – дейді. Қопа:

– Дұрыс айтасыз, Қозғанның ұрысы да көп, ұрлап, айдап әкеп қопаға тығудай-ақ тығады. Бірақ не керек соны қайтартпай тұр. Бір Саққұлақ деген ит үріп, жігіттерін айтақтап үркітіп, содан бір айғыр үйір жылқымыз үркіп, Сіздің жайлаудағы жылқыңызға қосылыпты. Иттен қорқатын екі жолдасымыз бар еді. Олар үйге кіре алмай тұр, тақсыр, – дейді.

— Ой тақсырың бар болсын, жақсыдан шарапат, жаманнан кесепат деген осы, — деп, жігітіне «есік алдында тұрған кісілерін түсіріндер және бір тайына қиянат жасамай жылқыларын қайтарыңдар», — дейді. Қажы риза болады. Олар кеткен соң жігіттері сұрайды:

— Сәке, қалай сөзге келмей теңдік бере салдыңыз, — дейді. Сонда Сәкең:

— Ол Қопа жай шешен адам емес екен, аруақты, қасиетті адам екен. Мал-жанымызға зиян келтіре ме деп қауіптендім — депті.

Қажы жылқысын елге түгел әкелген соң, Қопаға өзі берген ат-тонын, киімдерін қайтып алып, өзінің киімі мен көк шолақ сиырына мінгізіп қайтарады. Қажының бұл қылығына ренжімей, Қопекең ауылына жүріп кетеді.

Қопа шешен мен Тәнті мырза

Тәнті мырза Қопаның шешендігін, қасиетті адам екеніне сырттай қанық екен және сонша байлардың ортасында жүріп, сиыр мініп қайыршыға ұқсаған кейпі жайлы естіп, іштей қапаланады екен. Мырзаға ой түседі, Қопаға бір жылғы малының зекетін, Бәдел қажылық садақасын бермек болады. Күн ұзатпай шешенді ат тұрманымен жіберіп үйіне алдырады, жеті күн қонақ қылады. Екі әйелі кезек-кезек қонақтың ауызынан шыққан сөзін жазып отырады. Тәнті мырза білгір шешендігіне көзі жетіп, риза болады.

— Ел айтса айтқандай екен, жылдап сөйлессе де таусылмас қайнар бұлақ екенсіз, — деп ризашылығын жасырмайды. Содан Тәнті Қопаға:

— Қозғанның бәрі бай емес пе, солардан ат-тон сұрап мінбегенсіз бе? Сіздей адамның сиырға мініп жүруі елден, жұрттан ұят қой, — дейді.

— Қарағым, Тәнтіжан, ой, осы айтқан байлардың ауылында сиыр мініп жүргенім сұрағаным емес пе. Мен сенен ештеңе сұрадым ба, сен беріп жатырсың мен алып жатырмын. Қозғанның байлары көп болады, алуға болмаса беруге жоқ болады.

Қозғанда қадірлі шал да бар, қазымыр шал да бар, қаңғырма шал да бар. Мен осы соңғысы болам дейді. Тәнті мырза бас аяғына дейін киіндіріп, бедел қажылық үшін күміс ертоқым ерттетіп ат мінгізіп, құлынды бие, бәйбішесіне көйлек, жаулық, төсек орын, ыдыс аяқ, үй ішінің керекті нәрселерін екі әйелі арба жектіріп, көшкен елдей ғып әкеп салыпты.

Бар болса көре алмау, жоқ болса бере алмаушылық біздің ағайында да бар. Сонау үкімет келген кезде, халық жауығып, бірін-бірі көрсетіп соттатқан. Өз өздерімен бәрі бір туыс. Біржан ағамызды да көрсеткен өз туысқандары. Біздің ауылдан 17 адам кетіпті, ал басқа елде аман болған.

* * *

Бір күні Қопа қадірлі шежіреші Саққұлақ ақсақалға сәлем бере келеді. Саққұлақ оған:

— Тоқта алдымен бір ауыз сөз айт, сосын үйге кір? — дегенде

Қопа:

*Сөз сұрасаң Қопадан,
Тартысты жерден тартынбан,
Емен, ағаш, бәйтерек —
Бұтағым көкке шартылған.
Керегің болса сұрап қал,
Тірілікте мына мен тұрған.
Қадірін білмей айырылма,
Қолыңдағы алтыннан. —*

депті.

ЕЛІМНІҢ ҮШ ҰЛЫ БАР ХАЛҚЫ СҮЙГЕН ...

Қазақта бір мақал бар: ұлтшыл болма, бірақ ұлтыңды сүй деген. Сен кім болсаң да ұлтыңды сүймесең, сені ұлтың не қылсын, сол сияқты 100-ге келсем де мені қадірлеп, әс көтеретін үш інім бар. Олар Солтанбаев Зекебай, Шүлембаев Мұқарам, Күзекөв Асхат үшеуі де, елін сүйген, елі оларды сүйген азаматтар.

Мен 1919 жылы Баянауыл ауданы ескіше 9 ауыл Біржанкөлде дүниеге келдім. Жасымда әкемнен айрылып жетім қалдым. 40 жылдан астам туған жерден жырақта өткізген екем, оның 7 жылы соғыста, 10 жылы түрмеде. Осы қалған 50 жылын туған елге келіп, екі қабат үйленіп, 12 перзентке әке болып өмір сүрдім. Сөйтіп жүріп жасым 90-нан асқаным тағдырдың жазуы. Алланың қолдауымен көріп келемін. Өткенге көз тастап, оймен шолсам: «Кейінгі ұрпағыма не қалдырдым?» – дегенге бірден түйіп айтар жауабым жоқ секілді көрінеді. Осыған себеп, «қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған, сахара көлге қонып саңқылдаған, бір өртке қаудан шыққан душар болып, не қалды денемізде шарпылмаған». 300-жыл ресейдің колониясы болып, туған жердің билігі сол орыстың қолында болды, одан кейін кеңес үкіметі келді, тілден де, діннен де айырылып, елімізден айрылуға аз-ақ қалдық, бірақ елім деп, жерім деп халқы үшін жанын пидә қылған ерлердің арқасында, аз да болса аман қалған сияқтымыз.

1914 жылы 7,5 млн. халық болсақ, 1932 жылы 1,5 млн. ғана аман қалған екенбіз. Енді жас ұрпаққа бірдеңе жазайын десем шама жоқ, жазбайын десем ұрпағым алдында кінәлімін, сондықтан мені қадірлеген, менің өмірімнен хабары бар, халқы сыйлаған, бұлар да халқын сүйген, халқына ақыл айтып көмек-

тескен азаматтар туралы жазбақ болдым, олар: інілерім Зекебай, Мұкарам, Асхат.

Зекебай абыз

Зекебай барлық өмірін өзінің туған ауылында шамасы келгенше жақсысын асырып, жаманын жасырып, сол туған ауылының көркеюіне еңбегі көп тиді. Зекебай, мен халық жауы атанып 25 жылды арқалап, Солтүстік мұзды мұхитына айдалып кеткенде 7 класс оқушы еді, енді тоғыз жылдан кейін ақталып елге келсем Зекебай жоғары білімді оқытушы болып ауылда мұғалім екен. Содан 50 жыл ауылда бірге болдық, үлкенге іні, кішіге аға, халқына қадірлі, елінің амандығын, жерінің гүлденуіне үлес қосты, ондаған кітаптың авторы. Бар ғұмырын бала оқытуға сарп еткен ел аузындағы ұстаздардың ұстазы. Зекекеннен оқыған балалар еліміздің түкпір-түкпірінде ғылым мен білімге, өнер жолында аудандық, облыстық, республикалық деңгейде басшылық қызметтерде хал қадырлерінше еңбек етуде. Қырық жылдан астам Егіндібұлақ орта мектебінде директор қызметін атқарғанда шағын ауылдағы мектепті бүкіл Қазақстан білді. Тұла бойы тұнған өнер, сегіз қырлы бір сырлы деп осы менің Зекенімді айтуға болады. Өнші, күйші, композитор, ақын, ғұлама ғалым, этнограф, шежіреші, ұстаз, емші, сынықшы, шешен т. б. Өн шығарды, басы ауырып, балтыр сыздағанда емші болды, халқы таныған сынықшы. Кейде ұрысқан кездерім де болды. «Саған ауылда не бар, қалаға барып жазушы бол, ән шығарып, музыка жаз!» – деймін бар таланты ауылда қалып бара жатқандай сезініп. Ол болса ауылын өзгеден ерекше бағалайды. Барлық өмірін осы ауылда, туып өскен, туған жерінде өткізіп келеді. Мәшекеңе сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Мәшһүр-Жүсіптей кемеңгеріне арнаған шығармалары теңдессіз дүние. Халық арасында Зекең айтты деген шешендік сөздер аз емес.

Шәкірттерін өмір тәлімдерін, туған ел, туған жердің даласын, тау тасын, көлін, шөбін, аң-құсын құрметтей білуге үйретті, өнерге баулыды. Баянға келген зиялы қауым ең бірінші Зекен мен Мұқарамды іздейді. Біз үшін бұл мақтаныш пен құрмет. Зекеннің күйлері мен әндерінде елге, жерге, әкеге деген сағыныш пен мұң-сезім жатыр. Көктаудың бөктерінен шыққан әндері қазақтың аспанында сан қалықтап шырқалған. Зекеннің жалғыз бауырына шығарған әнін Астана қаласында естіп көңілім қатты босады, әрі мақтандым. Жүректен шыққан шын сезім, өнер толқыны осындай болар.

Зекен барша еліміз қадір тұтатын Абыз атанды. Нақаш екеуі ұлды ұяға, қызды қияға қондырған бақытты ата мен әже. Зекеннің ерен еңбегі ресми түрде еленгені де ауыз толтырып атауға тұрарлық. Баянауыл ауданының құрметті азаматы – дегенмен де ел алдындағы еңселі еңбегі әлі де талай бағалауларға, құрметке лайық. Нағи Ахметов пен Зекеннің Мәшһүр Жүсіп бабамызды насихаттауда төккен терлерінің өтеуі келесі ұрпақтың еншісінде. Бір азамат туған жері, өсірген елін сыйласа, сен сияқты болса екен деймін, менің ұрпағым сенен үлгі алып, сендей азамат болса мен мәңгі жасаймын. Сен жапырағын жайған бәйтерексің, анадан жалғыз болып тусаң да, аман болшы қадірлі інім – Зекенім. Сені туған елің, мекенің ұмытпас, талай ұрыстым, бірақ кешірдің, енді ұқтым кімнің қандай екенін. Кейде Мұқа аға түсінерсің деуші еді. Енді ғана 97-ден асқаннан кейін түсіндім, ұқтым, сен мені кешір.

Аман болшы, қадірлі інім, Зекенім,
Сені ұмытпас туып өскен мекенің.
Талай ұрыстым, бәрін күліп кешірдің,
Сосын ұқтым кімнің қандай екенін.

Жаратқанның өзі сүйген, арысым,
Биік ұстап парасат пен намысын.

Ұстаздардың ұстазына ақылшы
Талай тарлан үлгі тұтқан, асылым!

Ұлт мақтаны Мәшһүр баба еңбегін,
Сан ұрпаққа зерделедің, зерттедің.
Құт дарыған қасиетті жерұйық,
Туды сендей алып жүрек ерлерін.

Сен дегенде сөз құйылып көмейден,
Арқырайды ағын судай өлеңмен.
Сенен үлгі алса екен елімнің,
Бұл жалғанда өзін менмін дегендер!

Айналайын, абыз інім, Зекенім,
Баба жолын жалғап жүрген, өренім,
Сендей болса ұландарым, ұрпағым,
Мақтан тұтар қаймана жұрт, өз елім!

Мұкарам бек

Мұкарам бүкіл ел сыйлайтын азамат. Мұкарам көп жылдар бойы Баянауыл ауданының аудандық мекемелерін басқарды. Мұкарамның абырой-беделі облыс, аудан басқарған азаматтардан оқ бойы озық тұр. Зейнетке шыққанымен әлі де ат үстіндегі азамат. Есімі Республикаға мәлім. Сыртқа шыққанда білмейтін кісі жоқ. Мен Мұкарамның ағасымын дегенімде талай азаматтар құрақ ұшып, сый-құрмет көрсетеді. Еліне елеулі, халқына адал қызмет атқарды. Сенің атың аталғанда қаншама азаматтарға өмір жолын таңдауына себепкер болып, үлкен жүректілікпен баулып жасаған ағалық қамқорлығың, адамдық пен ізгіліктен жаралған жүрегің мен өзгелерге деген шынайы көңілің, сенімің еске түседі. Би секілді билік айтар сөзіңе, әділдігіңе, өнегелігіңе бүкіл ел тәнті. Өмірдің өткелдерінде талай сынды бастан өткерді. Парасаттылығы мен қайраттылығының арқасында Бек

атанды. Өн бойында ақылы, қайраты, сабыры сақталған нағыз азамат деп Мұкарамды айтамын.

Мұкарам, ел, халық танып, сыйлаған
Зор тағылым еңбегіңнен жинаған.
Өзің жайлы сөз тиегін ағытсам,
Іңкәр жүрек өлең өріп жырлаған.

Зор еңбегің – мол игілік саналып,
Ізет қылдың кейінгіге ағалық.
Елім деумен, жерім деумен өмірің,
Гибрат боп қалды артыңда бағалы.

Тілекшім де, тілектесім өздерің,
Елдің қамын ұмытпауды көзdedің.
Ғұмыр берсін, Жаратушым, өзіңе
Бата болсын осы менің – сөздерім

Асхат мырза

Сәйпи – оқуды Троицкіде бітірген молла, Уфаға барып, тәпсір тапсырған хазірет. Атағы қыр еліне жайылған білімі терең діни тұлға.

Сол жақсы атаның баласы – Мемлекет қайраткері Асхат Сәйпиұлы Күзеков. Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты.

Осының бәріне Асхат жігер мен рухтың, терең білімі мен еңбекқорлығының арқасында маңдай терімен жетті.

Асхаттың ауылдарды телефон қызметімен қамтамасыз етудегі еңбегі айрықша. Ауылға бір келгенде бүкіл облыстың байланысы өз қолыңда, ағаңның үйінде телефон жоқ – деп қалжыңдадым. Сол күннің ертеңіне телефон құрып өзі хабарласты. Өз ісінің кәсіби маманы Асхат облыстық телекомды басқарған жылдары Республиканы қойғанда Орталық Азия көлемінде ең дамыған кәсіпорын ретінде бағаланды. Осы жетістіктерді баспасөзден оқып отырып кеудемді мақтаныш кернейді.

Асхаттың қоғам алдындағы ерен еңбегі мемлекет тарапынан жоғары бағасын алып орден, медальдармен, құрметті атақтармен марапатталды. Баянауыл ауданының Құрметті азаматы.

Парламент туралы теледидардан көрсетсе Асхатты іздеп отырамын. Былтырғы жылы әйелдердің зейнетақы жасын көтеруге қарсы дауыс берген саусақпен санарлықтай депутаттардың қатарында атын көріп нағыз халық қалаулысы менің інім деп шаттандым. Елдің лайықты азаматы ретінде көпшілік сыйлап-құрметтеген Тұлғаның ел үшін атқарар еңбегі әлі зор.

Ол өзінің кісілігінің, кішіпейілдігінің арқасында үлкен құрметке ие болып отыр.

Еліміздің дамуына өзіндік үлесі бар атпал азамат Асхат мырзаның өнегелі өмір жолы ұрпаққа ғибрат.

Өрмеледің ақ орданың төріне,
Өрмеледің саясаттың өріне.
Өлі талай асулардан асарсың,
Игілікті еңбегіңмен еліңе.

Аямадың көмегіңді халқыңнан,
Саған сенді олар еріп артыңнан.
Ақтап жүрсің ақ арманын ағаңның,
Болған емес көмегіңнен тарыққан.

Асхат деп ардақтады бұл ағаң,
Сен тұрғанда басқа кімге бара алам?!
Ағатайлап құлдыраңдап сыйладың,
Тіл мен көзден сақта, Құдай Тағалам!

Талай шыңды бағындырдың қиялап,
Қыран ғана шарықтайды қияда.
Елдің қамы мұратыңа айналса,
Жоламайды сонда ешбір қиянат!

ҚОЛЫМА ҚАЛАМ АЛДЫМ ОЙЛЫ ШАҚТА ...

«Халық жасауы» деген айып тағылып 25 жылға сотталдым. Басында ату жазасына бұйырылмай аман қалғаным бір қуандым. Итжсеккенге айдалып, айға толмайтын уақытта күн шығып, қалаған мезгілінде түн қараңғысы жамылып тұратын өлкеде сүреңсіз өмірден де көп түңілген кезім болды. Ағайын ортасында жадырап, желінін отыратын жайдары кездің оралмасын ойлағанда қу тіршілікке лагнет айтқың келеді. Тәп-тәтті түс көріп жатып ояғанда қасыңда иінтіресіп, жапырласа жатқандардың жарыса күркілдеп жөтелгенін естисің. «Перестань кашлить» деп бірі айқайлап, балазаттап ала жөнеледі. Айызын қандырып тұрып сыбаған сөздерін естіп, «Е, сол лагерьдің тақтай нарында жатыр екенмін ғой» деп көңілің биік аспаннан құлағандай болады. Еркіндікті аңсаған, туған жерді сағынған қам көңілді қиял көп ториды. Тіпті, мазасыз түндегі түстеріңнің өзі ойларыңмен астасып, тіршілігіңмен жалғасып кеткендей болады. Қапастағы мағынасыз тіршілікте ермек болсын дейсің бе әйтеуір, көрген кейбір түстерімді саралап, өзімше болжаған, жорыған боламын. Сондағы көрген түстерім күні бүгінге дейін есімде... Міне, арада жарты ғасыр уақыт өтті. Жасым сексеннің сеңгірінен асқанда, сол түстерімді жазып кетуді ойландым.

1 түсім

Ертістің жағасы. Ойым арғы жаққа өту. Келсем, Ертіс тасып жатыр. Мұз бен тас аралас, толқын жиекті аласұра соққылайды. Су бетіне шыққанды жалмап жұтып, таспен жаншып өтердей.

Мұзы несі, толқыны несі? Ертіс бір қатса көк мұз болып сіресіп жататын еді ғой. Мұздың толқынға қара көбіктеніп араласып жатқанын көргенім осы. Жазира жазықты бойлай ағатын өзен жағасына тас қайдан келген? Шым-шытырық түске кірген Таймырдың суығы, түн жамылған өлкеде жатсаң да, тұрсаң да көретін мұздағы осы болды-ау. Осы суық тіршілік түсті де жаулап алған екен-ау деп ойлаймын. Содан түсімде өзеннің арғы жағына өтуге тырмысамын. Өтейін десем, қорқынышты, өтпеске лажым жоқ секілді. Бойымды билеген үрейді жеңіп алға ұмтыла түсемін. Су қатты суық әрі тым терең бе деймін.

Бір уақытта суда жүзіп келе жатқан ақ боз атты байқаймын. Жағаға қарай лықсыған мұз бен тас арасынан басы ғана көрінеді. Толқыннан тайсалмай маған таяу жүзіп келді. Көлденеңдеп, ұста құйрығымнан дегендей ишарат білдірді. Шап беріп ұстай алдым. Ол өзеннің арғы бетіне қарай жүзе жөнелді. Байқаймын, қиналып келеді. Бірде суға батып кетеді. Құлағы ғана көрініп, тұңғыыққа кіріп, мүлде жоғалатын секілді. Бір қолыммен құйрықтан ұстап, екінші қолымды сермелеп мен де жанталасып жанымды сүйреген жануарға көмектескен боламын. Қазаққа қайырымы мол Қамбар атаның түлегі суға батырмасын деп тілеп келемін.

Арғы жиекке жеттік-ау әупірім дегенде. Жағалау қол созымдай жерде деп көңіл тасып, қуанғанымша ақ боз ат ғайып болып кетті. Мен Ертістің батыс жиегіне шықтым. Осы түсті «25 жылға сотталды» деген үкім шықаннан кейінгі алғашқы айларда көрген едім. 25 жыл үлкен бір ғұмыр. Осы мерзімді өтеп ауылға оралам ба, жоқ па. Тағдыр толқыны қайда алып барары белгісіз. Осы ойлардың шегіне жете алмай жүргенде түстің өзі адамға медет екен. Қандай қиындыққа, бөгеттерге қарамастан асау толқынды жеңіп арғы бетке өткенім, жақсылықтан үміт күтер саңылаудың бар екенін білдіреді-ау. Қазақ ақ сақалды абыз, ақ боз ат кірген түсті жақсыға жориды. Бұл түсім де тіршілігімнің түбі қайырлы болатынын меңзегені ғой деп ойлаймын. «Түс-түлкінің боғы»

деп қол сілтей салар едік, ел ортасында мамыражай тіршілікте. Барса келмес аралында жалғыз қалғандай күй кешіп жүргенде түс екеш-түс те көңілге шуақ төгеді. «Апыр-ай, әлгі көрген түсім қалай еді» деп қайта-қайта еске түсіріп бір жақсылыққа жетелер тұстарды, үміт жарығын түсірер саңылауларды тағы-тағы іздейсің. Сол түсті көрген кезімде Шмидт тауы бөктерінде қылмысымды өтерге енді кірісе бастаған едім. Алда талай бұлыңғыр күндер, сағыздай созылған жылдар, ойласаң миың тасқа шағылады. Сол сәттердегі көрген түс алыста қалып бара жатқан азаттығыңның белгісіндей еді.

2 түсім

Мұз бен қар мәңгілік жайлаған өңірде лагерде жатқандықтан ба, түсімде суықтықты көп көремін. Үнемі түсімде қалтырап, тоңамын да жүремін. Адам итжанды десе дегендей. Тынысыңды тарылтып, өңешінді қарыған өткір аязға шыдағандар бар, шыдамағандар бар. Шыдағанда сол бұратана тіршілікте сүлдерінді сүйретіп жүресің де қоясың. Бір түсімде тауға өрмелеп шығып бара жатырмын. Айналам жалтыр мұз. Таймырдағы Шмидт тауы ма, кім білсін. Аяғымды шалыс бассам тайып түсетіндеймін. Бірақ таймаймын, құламаймын. Тауға өрлейтін бұл шеберлікті қайдан үйренгенімді білмеймін. Әйтеуір қадам басқан сайын жоғарылаймын. Әрең дегенде таудың басына шықтым. Артыма қарасам, терең құз. Тіпті, түбі көрінер емес. Алдыңғы жағым да оңған емес. Ол да табан тіреп тоқтар тұсы жоқ шыңырау. Қайтсе де, бір жаққа жылжуым керек. Болмаса үскірік жел тау басында қатырып тастайтын түрі бар. Осылай әрі-сәрі күй кешіп тұрып, бір жартасқа қолымды соза беріп едім, жел көтеріп алды да жөнелді. Бар қорқынышым, бір мұздаққа барып соғыламын-ау деймін. Жоқ, мені аспанға көтеріп әкеткен жел де жылы сезілді. Тура Жаманауладан соғар самал жел ме деймін. Аспанда қыран құстай

ұшып келемін. Мәңгілік қарлы әлем кейінде қалып барады. Бір уақытта қарасам қалың орманды өлкенің үстінен өтіп барамын. Сонда бұл Енисей маңы ма, Тайганың Алтай тауына қарай тартатын беті ме деп қоямын іштей. Олай болса қазақ жері де тым алыс емес-ау, деймін. Таңданғаным ба, қуанғаным ба таңдайым кебірсіп қалыпты. Тамсанайын деймін, бірақ құп-құрғақ. Ақыры келіп, бір көкорай шалғынды жазыққа қондым. Оянып кеттім. Сол темір жол бойындағы шағын вагонетканың іші. Буржуй-ка пешін айнала қоршап, бір топ адам ұйлығысып жатырмыз. Неше ай бойы шешілмеген сыртқы киімдеріміз вагонетканың сұр еденімен бір түстес. Пешке жағылған көмірдің, темекішілер тартқан махорканың ащы иісі қолқаны қабады. Киімге де әбден сіңіп кеткен. Көзімді ашқым келмей жатыр. Қайта ұйықтасам сол түсімді қайта көре алмайтынымды білемін. Білсем де жақсы түстен оңай айрылғым келмейді. Бірақ оянар кезде көрген жасыл желекті өңір Баянауыл ғой. Шіркін, десейші. Жазда құлшырып сала беретін еді-ау жайсаң өңірдің Баяны қайдасың деп бүкіл қазақ сабылады. Күнде қонақ, күнде жиын. Төгілген ән мен күй. Жетер ме екенмін сол арманды күнге. Әдемі түсті қимай қанша әуреленсем де, ұйықтай алмадым. Ерте тұрып, күрегімізді сүйретіп темір жолдың қарын тазалауға кеттік. 56-жылдың бас кезі болса керек, тағы есте қаларлық түс көрдім!

3 түсім

Бір көлді жағалап келе жатырмын. Алыстан бір сәулетті сарай көрінді. Сол жаққа қарай жүрдім, алдымда ақ көйлек, басында ақ қалпақ киген ақ сақалды қария тұр. Таяп келіп сәлем бердім. Қарасам, өз әкем. Әкем маған қарап тұрып:

– Маған ерме, – деп алға жүрді. Мен әкеме қарай тағы жүрдім. Әкем маған бұрылды да:

– Қайт, – деп ақырды. «Анау таудың ар жағында сені шешең күтіп отыр. Соған бар», – деп, жүріп кетті. Мен әкеме өкпелеп

тұрып қалдым, ол біраздан кейін, көрінбей, көзден ғайып болды. Мен әкем сілтеген жаққа, жүре бердім, таудан астым, алдымнан көгалда жайылып жүрген бір жылқы көрінді, келсем, біздің үйде аяң жорғасы бар көк бие болатын, сол жануар, аяғы тұсаулы екен. Тұсауын алып, көк биені мініп, жүріп кеттім. Көп кешікпей, тігулі тұрған үйді көрдім. Таяп келсем, құрт жайып отырған 8 жыл 6 ай көрмеген аяулы анам екен.

1956 жылы 27 май күні «Сен ақталдың, боссың» деген документ алып, 30 май ат құлағы көрінбейтін боранда Норильск аэропортында Максим Горький атындағы самолетке ұшаққа отырып, талай өмір үшін өліммен алысқан сүреңсіз күндерді, азапты артқа тастап, туған жерге оралдым. Осы аралықта жарты ғасыр өтсе де, мен сексеннен асып, тоқсанға аяқ бассам да, Алла Тағаланың маған «Шыда, пендем, шыда» деп берген аянындай көрген үш түсім осы.

Өлі есімде, жанұя құрдым, сегіз бала тәрбиелеп, немерелі болдым. Ұл-қыздарым, өмірде әрқайсы өзі орындарын тапқан сияқты. Бірақ, көп жылдар бойы, көрген-білгенімді, іштегі шерді сыртқа шығаруға менде мүмкіндік болған жоқ. КГБ мені ұмытпады. Анда-санда маған «бұрыңғы халық жауы» екенімді есіме түсіріп отырды. Мен шыдадым, төздім, бұл жалғыз менің басымдағы қасырет емес еді. Талай мыңдаған, менің отандастарыма туған жердің топырағы бұйырмай, жат жерде қалды, шыдаған отандастарым мен сияқты Отанына оралып, бүгінгі күнде өзінің қазақ жерінде, ерікті қазақ мемлекетінің азаматы болып, аяғын адымдай басып жүре алмай кетті. Топырақтары торқа болсын, жатқан жері жарық болсын!

Сендер армандаған шуақты күнді ұрпақтарың көрсін!

Иә, жарқын өмірге жеттік. Егеменді елімнің көк байрақ туының астында қандастарыма құтты болсын, тәуба, тәуба дегім келеді.

ЖЫРЛАРЫМ – КӨҢІЛ ШУАҒЫМ

Біржанкөл

Біржанкөл дүниеге келген жерім.
Артымнан қозы, лақтың ерген жерім.
Ойнақтап ор киіктей шың басында,
Мергендей талдан садақ иген жерім.

Сені тастап, сотталып кеткен жерім,
Жер шеті – мұз тауына жеткен жерім.
Он жыл жүріп оралып қайта саған,
Өмірге өрлеп, сүйген жар тапқан жерім.

Қыз қияға, ұл ұяға қонған жерім,
Жан ұяма әке боп толған жерім.
85-те айрылып қосағымнан
Қанатымнан қайрылып қалған жерім.

Біржан

Бұл Біржан сол Біржаннан басқа Біржан,
Маңдайы талай тасқа тиген Біржан.
Кеңестің қорлығына шыдай алмай,
Қойнына қара жердің кірген Біржан.

Он алтыда ат ерттеп мінген Біржан,
Халқының қасіретін білген Біржан.
Атанып қырық бес жыл «халық жауы»,
Өмірін мехнатпен сүрген Біржан.

Талай жердің дәм тұзын татқан Біржан,
Таң боп атып түн болып батқан Біржан.
Туған жердің бұйырмай топырағы,
Өзі емес, рухы келіп жатқан Біржан.

Асыл аға, орыныңды алшы төрімнен,
Әділетсіз азап шектің өмірден.
Көрсен-дағы талай қорлық, озбырлық
Қаймықпадың талай төнген өлімнен.

* * *

Ішінде үш атаның Есназары
Бір кезде ауған екен ел назары
Сол кезде он алтыда Біржан шықты
Сөзге шебер ешкімнен тайсалмайтын
Атынан сол Біржанның әркім ықты

* * *

Тесік тас, әулие тас, қара бұлақ,
Біржан көл суың мөлдір алтын құрақ,
Бауырында түйе тастың Қарақуыс,
Ұрпағы Жауғаштының қылған тұрақ.

Ежелгі атамекен қарақуыс,
Ұрпақтың ата жұртын білген дұрыс.
Ақтанберлі, Ақкөтен, Сүгір бабам
Ахмет, Ыбрайлар екен туыс.

Кешегі сұм кеңестің заманында,
Құтылу сол қамалдан амалы ма,
Ағайынды екеуі кеткен қашып,

Ілікпей кәмпескенің қамауына.
Қайда екен сол туыстар елден кетіп
Жер ауып қоныстанды қайда жетіп.
Естуші ек, Ертіс барып қоныс тепкен.

* * *

Басы тұр ақ боз аттың бабам ілген
Шоқпары Жауғаштының қырғын сүрген,
Ыбрай, Айтуған мен Ахметтер,
Солардың інілері соңына ерген.
Елу жыл ел қорыған аттан түспей
Заманы өте шықты көрген түстей.

Асылтайға

Біржанкөл еңірегін ердің аты,
Есназар Біржан шыққан елдің аты,
Ел үшін шыбын жанын пида қылған
Жазылған шежіреде соңғы хаты.

Асылтай сол Біржанның бел баласы,
Сендей болып туа берсін ел данасы.
Елу екі жасында жұмды-ау көзін
Жазылмас сен салған жан жарасы.

Сүйеніп қу таяққа жылап келдім,
Алладан алдын бер деп сұрап келдім,
Ақжарқын аңқылдаған қайран бауырым
Қазаға ортақ тау менен туған жерің.

Дауысың естілмейді енді маған,
Сағынып келдім деуші ең аға саған,
Біржанкөлдің құрағы сен де жыла
Айдыныңда малтымас енді балаң.

* * *

Үлкені Есназардың Қожамберлі,
Қорғаған талай уақыт туған жерді.
Ұрандар жау келді деп жасағына,
Ұрандасып жасағы соңына ерді.
Дауысы асады екен түстік жерден
Жау қашқан естігенде талай белді.

* * *

Бұл өмір мұнша неге болдың шолақ,
Өз жаның өз кеудеңе аз күн қонақ,
Бұл күнде ақырет деген киім шықты
Өзіңмен бірге кетер жалғыз сол ақ.

* * *

Сағынам сонау өткен балалықты,
Тоқсан жыл өтіп кеткен аралықты.
Таяқ мініп жамбасқа қамшылаған,
Сағынам сол бақытты шалалықты.

Анама

Асқар тау мөлдір бұлақ қадірлі анам,
Елу жыл ел кезсем де болдың панам.
Жоқ еді-ау алдымда аға, артымда інім,
Айтшы ана мұңымды айтып кімге барам.
Жан ана кеттің мүлде арамыздан,
Айрылдым асқар таудай панамыздан.
Көз жетті енді қайтып келмесіңе,
Ескерткіш мен Мұқатай балаңыздан.

Туған жер

О, туған жер, қандай көркем Баяным,
Бар әлемге сымбатымен аяным.
Керек емес басқа жердің жұмағы,
Сенің ғана ұлың болып қаламын.

Сағындым алыстағы ауылымды,
Қазқонған қарағайлы бауырымды.
Басына Текетастың ақ бұлт орнап,
Жанға жайлы өткінші жаңбырыңды.

Сағындым Біржанкөлім құрағыңды,
Ағатын Түйетастан бұлағымды.
Ақ қайың жас сұлудай бұраң қағып,
Қандырған әуенімен құлағымды.

Бабамыз ат байлаған қара ағашым,
Жанында келші деген Тесіктасым.
Әкем де ау кептіріп қайық ойған,
Бабалым, маған қымбат сенің басың!

* * *

Толқының жиекке ұрған Сабындыкөл,
Мөлдір су, ыстық күнде қандырған шөл.
Ақ балық айдынында асыр салған,
Ақбет тұр қарсы алдында ұсынып төр.

Айналасы алтын құрақ

Біржанкөл айналасы алтын құрақ,
Суың шипа ауруға қара бұлақ.
Мен жүрмін итжеккенде тұтқын болып,
Сүйретіп аяғымды тұрып-құлап.

Көзіме елестейсің Түйетасым,
Батпайды бойыма да ішкен асым.
Кесілдім отыз жылға үкім солай,
Жігіт боп жиырма алтыға келіп жасым.

Өмірге келген жерім Қарақуыс,
Анадан жалғыз едім, жоқ ет туыс.
Жазықсыз кетіп барам туған жерден,
Дейтұғын заң табылмай мұның бұрыс...

БАБАЛАР ЖОЛЫ

Жауғашты батыр-бабамыз

Ер Біржан ағамыз

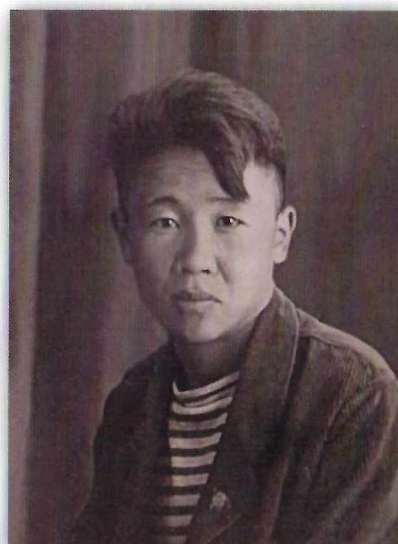
Бабамыз ат байлаған қара ағашым,
Жаныма келші деген Тесіктасым.
Әкем де ау кептіріп, қайық ойған,
Бабаларым маған қымбат сенің басың.
Ата-баба қоныс жерінде ұрпақтармен бірге.

Біржанкөл. Тамыз айы. 2014 жыл

ЕСЕЮ ЖЫЛДАРЫ

Талғар ауыл шаруашылығы
техникумын бітірген кезім.

Талғар ауыл шаруашылығы
техникумын бітіргенім туралы
куәлік. № 6246. 21.07.1939 жыл

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ СОЮЗА ССР

СВИДЕТЕЛЬСТВО № 6246

Настоящее свидетельство выдано Палавечкину Василию
состоит из двух экземпляров
один из них Жулытаеву Ивану
представителю колхоза 1938 года в Талғар уезде
на период с 1.07.1939 по 30.06.1940 года
4. Свидетельство выдано на основании
указа Жулытаеву И на период с 1.07.1939 по 30.06.1940 года
присвоена квалификация сварщик сварочника
по вопросу сварочного дела сварочника
Директор техникума Б. Бондарев
Пол. секретарь В. Бондарев
Ваше удостоверение состоит из двух экземпляров
один из них Жулытаеву И на период с 1.07.1939 по 30.06.1940 года
Настоящее удостоверение регистрируется в книге регистрации
свидетельств Талғарского техникума
с днем 21.07.1939 года Талғар уезде
№ 6246 от 21.07.1939 года

1. Животноводство
2. Оптико-механика
3. Электротехника
4. Механика
5. Военное дело и артиллерия
6. Организация для производства
7. Земельное хозяйство
8. Сельское хозяйство
9. Лесное хозяйство
10. Животноводство
11. Оптико-механика
12. Электротехника
13. Механика
14. Военное дело и артиллерия
15. Организация для производства
16. Земельное хозяйство
17. Сельское хозяйство
18. Лесное хозяйство
19. Животноводство
20. Оптико-механика
21. Электротехника
22. Механика
23. Военное дело и артиллерия
24. Организация для производства
25. Земельное хозяйство
26. Сельское хозяйство
27. Лесное хозяйство
28. Животноводство
29. Оптико-механика
30. Электротехника
31. Механика
32. Военное дело и артиллерия
33. Организация для производства
34. Земельное хозяйство
35. Сельское хозяйство
36. Лесное хозяйство
37. Животноводство
38. Оптико-механика
39. Электротехника
40. Механика
41. Военное дело и артиллерия
42. Организация для производства
43. Земельное хозяйство
44. Сельское хозяйство
45. Лесное хозяйство
46. Животноводство
47. Оптико-механика
48. Электротехника
49. Механика
50. Военное дело и артиллерия
51. Организация для производства
52. Земельное хозяйство
53. Сельское хозяйство
54. Лесное хозяйство
55. Животноводство
56. Оптико-механика
57. Электротехника
58. Механика
59. Военное дело и артиллерия
60. Организация для производства
61. Земельное хозяйство
62. Сельское хозяйство
63. Лесное хозяйство
64. Животноводство
65. Оптико-механика
66. Электротехника
67. Механика
68. Военное дело и артиллерия
69. Организация для производства
70. Земельное хозяйство
71. Сельское хозяйство
72. Лесное хозяйство
73. Животноводство
74. Оптико-механика
75. Электротехника
76. Механика
77. Военное дело и артиллерия
78. Организация для производства
79. Земельное хозяйство
80. Сельское хозяйство
81. Лесное хозяйство
82. Животноводство
83. Оптико-механика
84. Электротехника
85. Механика
86. Военное дело и артиллерия
87. Организация для производства
88. Земельное хозяйство
89. Сельское хозяйство
90. Лесное хозяйство
91. Животноводство
92. Оптико-механика
93. Электротехника
94. Механика
95. Военное дело и артиллерия
96. Организация для производства
97. Земельное хозяйство
98. Сельское хозяйство
99. Лесное хозяйство
100. Животноводство

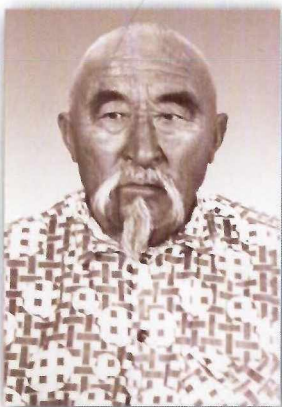
Концлагерьден
босаған кезім.
Норильск қаласы.
27 мамыр 1956 жыл

Анам –
Баян Әділқызы

Енем –
Несібелді Әшірбекқызы

Жездем – Кенжебек
Піштібайұлы

Апам – Үмітжан
Күлжанқызы

Апам –
Жәкен Күлжанқызы

Мен өз әулетімнің ханымын

Ата-бабалармен терең сыр

Ұрпақтарым – мақтанышым

Бабалардың кіндік қаны тамған жер

ТАҒДЫРЫМЫЗ ТОҒЫСҚАН, ЖҰБЫМЫЗ ЖАРАСҚАН

Өмірлік жарым – Тұрмыс Әденқызы
45 жыл бірге ғұмыр кешкен аяулым

Тұрмыс екеуіміздің алғашқы шаңырақ көтерген кездеріміз. 1959 жыл

Ұмытылмас күндер

Тұңғыш немерелер: апасы – Тұрмыс, немересі – Мақпал,
Мұқтардың дүниеге келген кезі. Семей қаласы. 1990 жыл

Анамның алғашқы немересі Сәуленің бір жасқа келген кезіндегі сурет:
анам – Баян, енем – Несіпелді, балдыздарым – Олжа, Кенже және
Тұрмыс екеуіміз. 1959 жыл

Қызым – Айтжан,
ұлым – Серік және Тұрмыс.
Семей қаласы. 1987 жыл

Тұрмыс Әденқызы 1955 жыл

Тұңғышым, қызым – Сәуле

9 мамыр. Жеңіс күні мерекесі. Мұхаммед және Тұрмыс екеуіміз. 2000 жыл

Көңіл шіркін сәйгүліктей құйындаған 1982 жыл

Ел құрметі. Баянауыл ауданының құрметті азаматы куәлігі

АҒАЙЫН-ТУЫСТАР АРАСЫНДА

Қазақтың тұңғыш ғарышкері, Халық Қаһарманы, Кеңестер Одағының Батыры, Тоқтар Оңғарбайұлы Әубәкіров менің отбасымда ұлдарым – Бауыржан, Бақытжан. 23 ақпан 2006 жыл

Тоқтар Әубәкіров Баянауыл жерінде.
Суретте: Т. Әубәкіров, інім Мұхаммед Ахметұлы Сүлейменов,
ұлым – Нұрлан Мұқатайұлы Күлжан. Баянауыл. 15 шілде 2006 жыл

Токтаршику
от
аташкы
Токтара,
Рости, здоровья
и уюна!
Сергей

Токтардай ел мактанышына айналсын деп, атынды қойдым Токтар деп,
ел намысын жоктар деп. Батыр – Токтар, бала – Токтар

Ұлым Нұрланның отбасы ағасы Токтармен

ЕЛІМНІҢ ҮШ ҰЛЫ БАР ХАЛҚЫ СҮЙГЕН

Зекебай Абыз – Ұстаздардың ұстазы

Мүкарам Бек –
Ел қадірлеген азамат

Асхат Мырза –
Мемлекет қайраткері

Майдандас, қызметтес жолдасым Тұрсын Оспанов.
Ленинград қаласы. 1975 жыл

Інім – Жабайұлы Түсіп, ағам Біржанның ұлдары:
інім – Асылтай, Қабдыл және қызы Бану

Немере ағам –
Қазақстанның еңбек
сіңірген әртісі
Жабай Нұржанұлы Тоғандықов

Қазақстан Республикасы
денсаулық ісінің үздігі,
Құрмет орденінің иегері
Тілеуғабыл Тоғандықов

Жиенім – Сара, күйеу балам – Рашид, інім – Тілеуғабыл, ұлым – Төлеген

Жиенім – Кәрімжан,
келінім – Майдан. 1975 жыл

Жиенім – Сағиямен.
Астана қаласы. 2008 жыл

Туыс ағайым – Серікбай Мергенбайұлы, соғыс ардагері,
білікті қазақ азаматы Нағи Ахметов және мен. Егіндібұлақ. 1972 жыл

Балдыздарым – Кенже, Олжа, жиендерім – Кәрімжан, Сара

Ғалым інім, академик Хабиболла
Құсайынұлы Оспанов

Жиен інім – Райымқұл, ұлым –
Төлеген. Алматы қаласы

Жиенім – Қазақ ССР-і мелиорация
және су шаруашылығы министрі,
Қазақ ССР-нің еңбегі сіңген
гидротехнигі
Солтан Момынұлы Сәрсенбаев

Солтан жиен ойы ұтқыр, сөзі маржан,
Байқай білген жақсыны болар алдан,
«Болыс болар» – деп еді Нұрлан жайлы
Әкім болды Баянға топты жарған

Солтан Момынұлының отбасы: жұбайы – Галя,
ұлдары – Тілеген, Нұрлан, қызы – Құралай

Жауғаштының ұрпақтары: інім – Тілеуғабыл, ұлым – Бауыржан

МЫҢЖЫЛДЫҚ ЖЕКЖАТ-ҚҰДАЛАР

Теміршот Мақыұлы және Кұлбан Түсіпқызы

Иманжұпар және Аққағаз

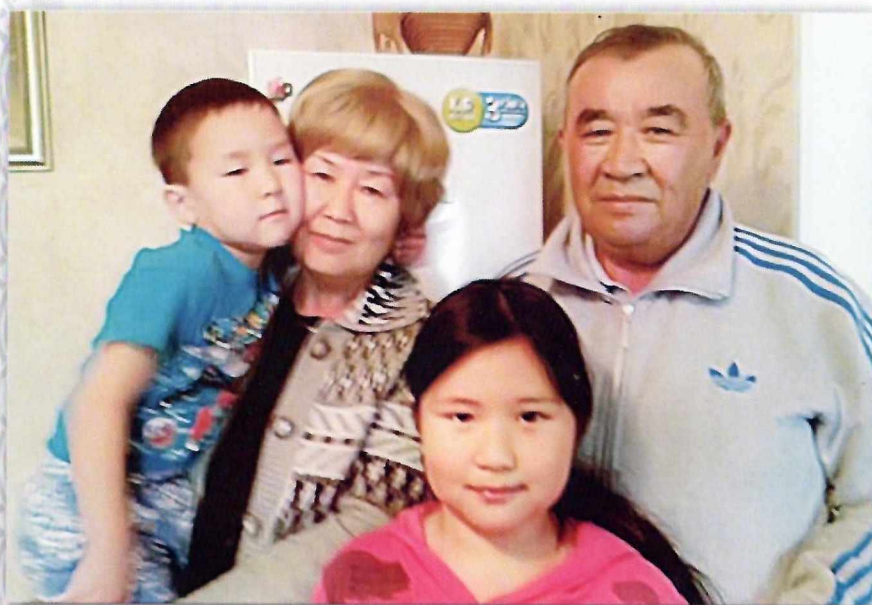
Қинаят және Рашида

Совет және Зауре

Жасымбек кудаммен бірге

Аспандияр және Қарлығаш

Сағат пен Апар

Марат пен Баян

ҰРПАҒЫҢ-ӨСКЕН БАЛҚҰРАҚ БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫ

Қызым – Сәуле мен жиенім – Ердан

Ұлым – Төлеген мен келінім – Үміт, немерелерім – Мақпал мен Мұқтар

Ұлым – Серік, келінім – Айжан, немерелерім – Сержан мен Темірлан

Ұлым – Нұрлан мен келінім – Ләйлә,
немерелерім – Баянгүл, Еркежан, Токтар

Күйеу балам – Мақсұтбек, кызым – Айтжан, жиендерім – Әсем мен Әділет

Қара шаңырақты ұстап отырған ұлым – Бауыржан, келінім – Әсемгүл, немерелерім – Айғаным, Мұхаммед, Жәнібек

Күйеу балам – Гани, кызым – Салтанат, жиендерім – Ақбота, Мәди

Кенже ұлым – Бақытжан,
келінім – Әсем,
немерелерім –
Нұрханым, Данияр

Тұңғыш немеремнің отбасы,
күйеу балам – Елдос, немерем – Мақпал,
шөберелерім – Қазыбек, Әлихан

Немерем – Мұқтар,
келінім – Бақыт

Өзім туралы

Солтүстік Мұзды теңіз жағасында,
Таймырдың ерімейтін даласында.
Тоғыз жыл темір торда азап шектім,
Аты шулы Норильск қаласында.

Мен тұтқын ем мұз теңізге айдалған,
Қол, аяғым темірменен байланған.
Шыдап бағып азабы мен қорлыққа,
Өлімге де қарсы келсе сайланғам.

Талғар техникумына

75 жыл

Дарындардан дана оқытып ұшырған
Жолын сыйлап дінін сүйген мұсылман.
Құтты болсын жетпіс жасың жанұям
Жаны таза жақсылықты ұсынған.

Сен мектебім, мөлдір таза бұлағым,
Сенен ұшты талай түлек, қыраның.
Дариядай сусындатқан талайды,
Мен де сенің нәрін алған құрағың.

Мен де сенің еңбегіңді ақтаймын,
Жүрегімде мәңгі бақи сақтаймын.
Қалам ұстап әліппені үйренген,
Бұл ұямды ешкімге де сатпаймын.

* * *

Қиял кілтін тек кітаптан табасың,
Жалғайтұғын жер мен көктің арасын.
Ерінбесең еңбегің де жанады,
Гүл көмкеріп қазағымның даласын.

Жақсы кітап – жасымайтын сырласым,
Жақсы кітап – ақылдасар мұңдасым.
Жақсы кітап – ақыл айтар данышпан,
Жақсы кітап – қалжыңдасар құрдасым!

Ана тілім

Ана тілім, қор болдың надандарға,
Заман солай көнбеске шарам бар ма?
Қара қазақ өзі де сөйлей алмас,
Басым тілдер аттанбай қайтпас жолға.

Біз әлі қилы заман қолындамыз,
Әлі жүрміз ізденіс жолында біз,
Қас-қабағын қарайлап көршілердің,
Тағы да басқалардың торындамыз.

Бес миллион кешегі қайда қазақ,
Кеңестің түрмесінде көрген азап.
Орыс атқан қазаққа қағаз жетпес,
Егер де жаза қалсам атын санап.

Аштықта үш миллион қазақ өлді,
Сұрапы басшылықтан қайда көмді?
Ен жерге ие болған қайран бабам,
Қазіргі басшыларды көзің көрді...

Өмір жолы

Өмір жолы тұрады екен күрестен,
Өте шығар қыр асумен белестен.
Адал еңбек, қайырымдылық, қанағат
Азық болар Алла жазған үлестен.

Өмір сағым бос қиялмен алдаған,
О дүние мен бұ дүниені жалғаған.
Еңбек етпей тапқан малың опасыз,
Талайлар бар бос қиялмен сорлаған.

Алдың қиял жетпек болып арманға,
Кінә жаптық Алла менен жалғанға.
Сол қиялдың жетегінде жүргенде,
Енді міне, қалдық түсіп камалға.

Жастық өтті желді күнгі сағымдай,
Құлақ салып жақсыларға бағынбай.
Өкінгенмен өткен күннен не пайда,
Тұра алмайсың кей жағдайды сағынбай.

Кеш оралдым өмірге ерте туып,
Бірақ кете бармадым дүние қуып.
Талай көрдім азабын азғын күннің,
Қателік те жібердім көңілім суып...

Талайлар жүр ақшаға елін сатқан
Құлқын үшін ел менен жерін сатқан.
Ар-ұятын ақшаға айырбастап,
Қайда барып оңасың, құдай атқан?!

* * *

Біреуге мылтық атып өлуі үшін,
Өзінің тірі қалу өмірі үшін.
Арпалыстық, алыстық жеті жылдай,
Тағы да атқан таңды көру үшін.

Сөйтіп жүріп тоғыз жыл түрмеге ендім,
«Халық жауы» деген сөз соңыма ерді.
Итжанды деген мәтел содан қалған,
Бұл жұмыр бас жалғаннан не көрмеді?

Отыздың сегізінде тұрмыс құрдық,
Үміт қып келешекке мойын бұрдық.
«Сабыр түбі сары алтын» деген рас,
Жеңбек боп қиындықты сертте тұрдық.

Содан бері өтіпті-ау елу бір жыл,
Сүйіппіз сегіз перзент ол да бір сыр.
Басқа қонып бақыт құс қайта оралып,
Енді ғана жайланған көңілі құрғыр...

Өмір – дария

Өмір деген – ағып жатқан дария,
Өмір деген – мың жасаған қария.
Өмір қысқа назағайдай жарқ еткен,
Білгеніңді ете алмасаң жария.

Өмір қиял, жете алмайсың қусаң да,
Дүниеде данышпан боп тусаң да.
Өмір өзен мәңгі бақи суалмас,
Арнасынан басқа бетке бұрсаң да.

Қазағым

Сен қашан ел боласың, қайран қазақ,
Бір кезде монғол шапты итше талап.
Ақтабан шұбырынды әлі есімде
Тарихтың бетін ашып тұрсам қарап...

Абай, Мәшһүр, Шәкәрімдер өлмейтін,
Күн батса да, бұлт басса да сөнбейтін.
Талай-талай көрсе-дағы зорлықты,
Зұлымдыққа қарсы шауып өрлейтін.

Шумақтар

* * *

Тапсырдым бір Аллаға аяулы Анам,
Сен менің сиынатын жалғыз панам.
Көре алмасам өзінді бұдан былай,
Сол болар жүректегі бітпес жарам.

* * *

Абай, Мұхтар қазағымның данасы
Қазбек, Төле ақыл айтар санасы.
Жерұйықты іздеп дүние шарлаған
Асан қайғы бәрінің де ағасы.

Дос

Шын дос санаспайды бар ма, жоқ па
Сатпайды шын досын дүние бокқа.
Қызыққан дүниеге ол дос емес,
Адал дос қарсы тұрар атқан оққа.

* * *

Қолыма көмек сұрап қалам алдым,
Шимақтап қағаз бетін жолға салдым.
Жорғалап кетуші еді қайран қалам,
Ал бүгін қайран қиял қайда қалдың.

Жүз сенің маған керегің жоқ,
Мазақтаудан басқа еш берерің жоқ.
Ақырет енді керек бұл жалғанда,
Маған ерер ендігі ол сапарда,
Қалағаны тек әшейін дүние боқ.

Олжаға

Жұрт біледі Әденұы Олжаны,
Бұл жылқышы көш соңында қалмады.
Жүз биеден тоқсан құлын өсіріп,
Ол да жылды аяқтады олжалы.

Жиырма жылдай қайың құрық сүйреткен,
Алты жасар асау айғыр үйреткен,
Жылқы жауы көкжал арлан кездессе,
Құрықпенен қабырғасын күйреткен.

Мұңдасың да сырласың

Махаббатты жалғастырар сырласың,
Есейгенде ақылдасар мұңдасың.
Айырылып қалмай асылдан еске сақта,
Бұл жалғаның бір қалыпта тұрмасын.

Ұрпағыңның қадірлесен анасын,
Бар әлемге нұрын шашқан данасын.
Қапы қалып, айрылып қалып жүрмеңдер,
Жаза алмассың жүрегіңнің жарасын.

Элегия

Кездесіп ек айлы түннің кешінде,
Сол бір күндер әлі менің есімде.
Таудан аққан мөлдір таза бұлағы,
Біз отырдық сол алаңның шетінде.

Айтпақ болған айта алмаймын сөзімді,
Билей алмай діріл қаққан өзімді.
Нұрлы жүзің сен де отырдың бозарып,
Төмен қарап жаудыратып көзіңді.

Бірақ кері қайтармадың қолымды,
Кескен жоқсың сәтті арманым – жолымды,
Тілек қылып түстің өмір жолына,
Бақ құсы боп создың маған қолыңды.

Тұрмысқа

Ұрпаққа ана, маған адал жар болдың,
Кір келтірмес намысыма ар болдың.
Бара жатсың өткен сайын алыстап
Бір көруге түсімде де зар болдым.

Еске алып, өткен күнді сағынамын,
Амал жоқ тағдырыма бағынамын.
Қырық бес жыл бірге өткен қайран күндер,
Өзімді-өзім қажытып неғыламын.

«Қош бол!» деп, маған жаным айта алмадың,
Өз орнымда жай тауып жата алмадым.
Жансыз тәнің қара жер қойынында
Аңсаған арманыңа жете алмадың.
Аңсаймын, сағынамын көрсем деймін.
Сенсіз өткен өмірді көрсін деймін.

**Сен кеткелі
бес жыл өтіп барады**

Сен кеткелі бес жыл өтіп барады,
Жаза алмадым сенен қалған жараны.
Жатқан жерің жарық болсын, аяулым,
Әр күн сайрап сені есіне алады.

Кел деуші ең ғой бес жыл салып қасыма,
Құран оқып жұма сайын басыма.
Бір Алланың солай болса жазуы,
Сабыр сақта, мені ойлап жасыма!

Өткен күнді есіме алам сағынам,
Кей күндері тұман басып жаңылам.
Білем енді сені маған көрмек жоқ,
Тағдырыма тәңір салған бағынам.

Нұрлы бейнең көз алдымнан кетпейді,
Менің үнім бірақ саған жетпейді.
Түсіме енсең көлеңкеңе жалынам,
Бірақ саған жол көрсетіп ертпейді.

Шақырасың кел, жаныма кел, дейсің
Елестейсің, жүр, артымнан ер, дейсің.
Мен қуанып құшақ жая жүгірсем,
Қашқақтайсың, әлде маған сенбейсің...

Ризамын сегіз перзент сыйладың,
Өтер сәтте сен де мені қимадың.
Кейбір күндер сені ойласам сәулемім
Кең далаға жалғыз өзім сыймадым.

Тоқсан келді тұсау салып аяққа,
Тұсауды үзсем, жармасамын таяққа.
Мұнша неге қатыгез еді бұл жалған
Оқ салып тұр сұр жебе мен садаққа.

Тіршілік

Күн ерте
Төрт жарым, олар отыр кино көріп,
Мен жатырмын қайтейін соған көніп.
«Өшірт» деп айтар едім саған Тұрмыс,
Өзің жоқсың тағдырда жоқ қой ерік.

Тұрмыс-ау, орның бөлек енді маған,
Мұңымды айтып отырмын бүгін саған.
Аллам салса көнбеске ылажым жоқ,
Күн сайын арта берер сенің бағаң.

Тұрмысқа хат

Сегіз құлыным отыр мені аялап.
Мен отырмын,
Көлеңкеде саялап.
Жүріп кетем сағынғанда соларды,
Жылына бір аралап.
Мен бақытты, құрметті шал болдым,
Сеніменен 46 жыл жар болдым,
95 келдім міне, жуырда
Бірақ сені сағынамын зар болдым.

* * *

Жалтақтап байқап бастым аяғымды,
Ашпадым көп адамға қабағымды.
Қорқамын тағы қайтып келе ме деп,
Еске алсам бастан өткен баяғымды.

Сағынам сүйіп алған қарағымды.
Соны ойлап тастамадым қаламымды.
Еске алып ұрпағымның келешегін,
Тастадым темекі мен арағымды.

Сотталдым отыз жылға жаламенен,
Қоштасып туып өскен даламенен,
Жастықты өткізсек те бейнетпенен,
Кездестім талай жақсы, данаменен.

* * *

Баян менен Әсемің тұр басында,
Айғаным мен Еркетайың қасында,
Бейнең сенің ұрпағыңның есінде,
Ізің қалды Егіндінің тасында.

Ақыл айтар аналардың анасы ең,
Мейірім шуақ ұрпағыңның панасы ең,
Қош анашым, орның болсын пейіштен,
Теңдесі жоқ сіз біз үшін дарасың,

* * *

Ұрпағыма мейірім төккен анасың,
Ал мен үшін үлбіреген баласың,
Жас та болсаң жанұяңның ұйтқысы ең,
Мәңгі-бақи құлынтайым қаласың.
Мұны саған анаң берген аманат,
Тәңір берсін шүкіршілік, қанағат.

* * *

Келдім сәулем басыңа,
Жониді ертіп қасыма.
Шүкірлік ет Аллаға,
Деші шалым жасыма.

Тұрмысқа

Сағынамын аяулы едің қосағым,
Сен келгесін лаулап жанған ошағым.
Сағынамын еске аламын егіліп
«Көп кешікпей кел» – деуші едің: «тосамын».
Армандадық бізде солай болса деп,
Киелі құс қолымызға қонса деп,
Қартайғанша қол ұстасып айрылмай,
Жанұямыз қуанышқа толса деп.
Жанға батты сенен дара қалғаным,
Бұл емес ед келешекте арманым.
Бұдан басқа жол таппадым көнбеске,
Көтермеске Тәңірімнің салғанын.
Кездесер күн алыс емес сияқты,
Мінетін күн машина емес бірақ та.
Алла жазса рухымыз табысар,

Мәңгі-бақи ұшып жүрер тұрақта.
Хош айтысу оңай емес білемін,
Оралмақ жоқ тоқтаған соң жүрегің.
Иә, Тәңірім кешіре көр күнәмді,
Осы ғана бір Алладан тілегім.

* * *

Ойхой, дүние, мұнша неге тарылдың?
Күн мен түнді айыра алмай жаңылдым
Тірісінде білмей қалып қадірін,
Бір көруге көлеңкенді сағындым.

Көп қиналдым өлді деуге сене алмай,
Өзіме-өзім мең-зең болып келе алмай.
Қайта-қайта қарай берем бейнеңе,
О тәңірім өзің айтшы бұл қалай?

45 жыл білмей қалдым өткенін,
Жөн деуші едім сенен бұрын кеткенім.
Сен де ешқашан келмедің-ау бетіме,
Қалған күнде аңсап өтсін деп пе едің?

Сені ойласам шымырлайды жүрегім,
Сен келмейсің енді маған білемін.
Көп кешікпей барсам деймін артыңнан
Бір Аллаға жетсе арыз тілегім...

Келбетіңе ақылың сай жан едің,
Ұрпағыңа қасиетті ана едің.
Жоқтан бар ғып қосып едің қатарға,
Ал мен үшін жанашырым, жар едің.

Сен мен үшін мәңгі өлмейсің тірісің,
Ұрпағыңның сиынатын пірісің.
Ана деген асыл атқа лайықсың,
Сондықтан да мәңгі бақи тірісің!

Сен жатырсың қара көрпе жамылып,
Мен отырмын бір көруге сағынып.
Ұйықта, аяулым, өмір бақи оянба,
Мен де көндім тағдырыма бағынып.

* * *

Түн серпіліп таң бозарып келеді,
Бар тіршілік Жер Анасын емеді,
Мен аққудай серігінен адасқан,
Түнмен бірге іздеп кеткім келеді.

Ұрпағымды тәңірі жар боп қорғасын,
Сапарымды Алла өзі оңдасын.
Артта қалды жайма шуақ күндерім,
Алдым тұман өмірде не болмасын?!

* * *

Өлі сені өлді деуге қимаймын,
Есіме алсам кең дүниеге симаймын.
Сен өлмейсің мәңгі есте қаласың,
Аруағыңа сиынамын, сыйлаймын.

Сен қара жер, қатыгезсің балаңа,
Ұқсамайсың мейірін төккен анаға.
45 жыл жазылмаған жұбымыз,
Қалай ғана тастап кеттің далаға.

Бұл Жер – Ана пендесіне тойған ба,
Сызық жетсе бауырына алмай қойған ба?
Бұл дүниеге жылап келіп күліп қайт,
Құрығынан құтылам деп ойлама!

Салиқалы нұрлы жүзің сұрланып,
Ажал жетті жан алғалы ұрланып.
Кешіктірме, аяулымның артынан,
Бір Аллаға жалбарынам мен ғаріп.

Өткен сайын аяулымды сағынам,
Тағдырыма Тәңірім салған бағынам.
Топырағың торқа болсын аяулым,
Енді кімге мұңымды айтып шағынам?

Кім қияды аяулысын өлімге,
Ұрпақ берген гүлін жарып өмірге.
Сен – Бәйтерек жапырағың жайқалған,
Сол-ақ медеу жабырқаған көңілге.

* * *

Келдім, сәулем, бүгін жұма басыңа,
Қашан мені шақырасың қасыңа.
Өлі талай көрешегің алдыңда,
Деуші едің ғой бірақ қатты жасыма.

Тоқсан жас

Тоқсан деген тор екен,
Жан біткеннің қоры екен.
Қарғиын десем ор екен,
Түбі терең көл екен.
Ел қонбайтын шөл екен.

Алыс жерді көрмейді
көзім бұлдыр.

Тісім түсіп аузымда
сөзім шүлдір.

Жан-жағымнан қаумалап келіп қалды,
Бұлтартуға келмейді кәрілік құрғыр.

Ұрт суалып, әуелден алды тісті,
Сай-сүйекті шаншытып, көзді қысты.
Тозбайтұғын бұл дүниеде нәрсе бар ма,
Не күшті бұл дүниеде тағдыр күшті!

Сен тоқсан іздегенмен таба алмайсың,
Сен мені қармағыңа ала алмайсың.
Өзім болған Таймырға қашып кетсем,
Мүз тауынан адасып таба алмайсың.

Сексен бес жетіп келді шақырмай-ақ,
Қорқытып, сес көрсетіп, бақырмай-ақ.
Секірген тау мен тастан қайран дәурен,
Бұл күнде жан жолдасым – болды таяқ.

Жасқанып, жасымаушы ем бәрінен де,
Токсан түгіл қорықпаймын әріден де.
Жөн-жосықсыз жаутаңдап, дәрменсізбін,
Қорқамын не болам деп бәрінен де.

Кәрілік

Сөнерсің сен де бір күн жалған шырақ,
Қыс кетіп жайнай берер жасыл құрақ.
Ерік деген аяққа оратылды,
Жүрер болдым әркімнен жолды сұрап.

Қырат көзге көрінер дөңбек болып
Жақындаймын жанына көрмек болып.
Ендігі бар сенерім таяқ қана
Шөп те аяққа жармасты өрмек болып.

Ерданға

Мектепке Астанаға барған балам,
Бір күнде жеті бестік алған балам.
Ата боп берген оған батамның мен
Осылайша ақысын алып қалам.

Пенде жоқ ажал жетсе өлмейтұғын

Пенде жоқ ажал жетсе өлмейтұғын,
Алланың бұйрығына көнбейтұғын.
Артыңда ауызға алар бір іс қалса,
Сол ғана өмір бақи сөнбейтұғын.

Әке өлмейді, өлмейтұғын ұрпақ қалса,
Тарихта өшпейтұғын орын алса.
Сен жасара бересің, қайта оралып,
Кейінгі ұрпақтарың есіне алса.

Дүние – қолдың кірі сумен кетер,
Зымырап қиял қуған өмір де өтер.

Түлкі қуған тазыдай ізге түсіп,
Қашқаннан соң ұзатпай қуып жетер.

Мен осы не тындырдым өмірімде,
Бір күдік арылмайды көңілімде.
Артында жүріп өткен із қалмаса,
Сияқты мағынасыз өлімнің де.

Балаларыма

Баласы бардың панасы бар,
Ақымақ болса жарасы бар.
Уайымсыз болар ата-ана,
Баласының санасы бар.

* * *

Бір ұлым бар әйелінен аспайтын,
Біреуі бар үйленуге саспайтын.
Біреуіне қажеті жоқ дүние мал,
Том-том кітап жастық қылып жастайтын.

Бірісі бар құлын-қозы санайтын,
Ата-анаға қарызбын деп қарайтын.
Енді бірі қызды көрсе қылмаңдап,
Бәйге атындай сылаң қағып жарайтын.

Асылтайға

Өмір өтер құмға сіңген бұлақтай
Жастар өсер жағадағы құрақтай.
Сезбей қалып өкінерсің бір күні
Қоштасар күн жетіп қалса сұратпай.

Асылтайым, ағатайлап сыйлаған
Бір арман бар жүрегіме сыймаған.
Ұрпағыма аға болып сен қалсаң
Бұл арманым басқаларға қимаған.

Ойлан балам

Сүйген жарың ұл-қызыңның анасы,
Ашу-дұшпан, ақыл-ойдың данасы.
Дұшпаның аз, дос-жараның көп болар,
Мінезіне серік болса санасы.

Ойлан, ұлым уақытыңа алдырмай,
Бүгінінді ертеңгіге қалдырмай.
Опық жерсің, кеш қаларсың өмірден,
Өте шығар қусаң-дағы шалдырмай.

Таласым жоқ барлық байлық білімде,
Іске асырсаң тот бастырмай жүзіне.
Оны да, ойла!
Жабырқатпай жарың менен балаңды,
Құрбың келсе от басына сүрінбе.

Ерінбесең, еңбек кетпес далаға,
Ойлап істе салмақ салып санаға.

Қамқорлығың ертеңіңнен айырмас,
Құрмет етсең ата менен анаға.

Жастығыңды жарасымды пайдалан,
Өзіңді көр, ең әуелі айнадан,
Не істесең ақылға сап байқағын,
Өзгермесін көз алдыңнан кең далаң!

Ұлдарыма

Ұйымшылдық — туысқандық қарызы,
Ана-атаның ең ақырғы арызы.
Бір-біріне қайта оралмас қамқорлық,
Ар алдында айнымайтын парызы.

Қыздарымды тапсырамын сендерге,
Кетсе-дағы қоныс жырақ елдерге.
Көзге кіреу, көңілге дақ түсірмей,
Лайық бол арқа сүйер ерлерге.

* * *

Жасқа жеттік көрі жақын төрінен,
Құтылмайсың қашсаң-дағы өлімнен.
Шал бақытты ұрпағының алдында,
Кемпірінен бұрын кетсе өмірден.

Ұрсып қалсаң, келісе алмай кемпірмен,
Таяқ емес сойып алғын жемпірмен.
Жеңілдім деп кемпір сауға сұраса,
Сен де беріл қасарыспай еркіңмен

Ұрпағыма

Мақпал, Әсем, Баяным,
Өсіп келет, қарағым.
Мұхтар, Сержан қанатым,
Азамат бол, ертең-ақ,
Қара қылды жаратын.
Білім – дария, тым тереңнен ағатын,
Бірақ жол бар жиегіне баратын.
Еңбек етсең ерінбестен жалықпай,
Сонда ғана өз еншіңді аласың.
Қиялдаймын, көз жіберіп қияға,
Осы арман жүрегіме сия ма?!
Құдай оңдап, қабыл болса арманым,
Ұрпақтарым ғалым болса қолыма.

Мақпалға

Мақпал деген ертеде ана болған,
Бір тайпалы еліне пана болған.
Әрі әділ, әрі мырза, кең жүректі,
Халық сүйген ақылгөй дана болған

Ұрпағымның төл басысың, Мақпалым,
Арманымды құлынтайым ақтадың.
Егер кетсем оралмайтын сапарға,
Жүрегіңе қара шалды сақтағын!

Балаларыма

Ләлләм біздің ақылшымыз, данамыз,
Сағынғанда ақыл сұрап барамыз,
Ләлләм солай болады деп айтса егер,
Солай етіп еске алып қаламыз.

* * *

Папашамыз төрт жігіттің ағасы,
Төрт бауырының арқа сүйер панасы.
Ақ пейілді, аңқылдаған бауырмал
Соныменен оның артық бағасы.

Мамашамыз бәріміздің анамыз
Бас ауырса біз мамашалап барамыз.
Шипалы қол тәуір бол деп сипаса
Жазылдық деп мәз-мейрам боп қаламыз,

* * *

Әтәй болып қартайғанша қала бер,
Несібесін тәңірім берген ала бер.
Мол дастарқан, қонақжайлы үйіңіз,
Ұрпағыңа өнеге мен сана бер!

Айжан қызым, бір әулетке ана бол,
Ауызыңа ел қарайтын дара бол.
Сенен үлгі алатұғын кейінгі,
Басқалардан ойың биік, дана бол!

* * *

Көкем біздің арқасүйер панамыз
Осылайша қалыптасқан санамыз.
Аман болшы, көкетайым, көкке өрле
Сен бар жерде ашылмайды арамыз!

Мінезіңмен Ләйлә мама атандың
Момыным деп ата-анадан бата алдың.
Ұрпағыңның қызығын көр, мамашым,
Сен үшін жат – мінездегі қаталдық,

* * *

Саусағынан бал тамған деген халық,
Өнер десе әрдайым жолы жарық.
Мақсұтбек те мақтаны ордамыздың
Аты мәшһүр еліне бүгін анық.

Бір әулеттің қадірлейтін анасы,
Әсем менен Әділеттің мамасы.
Бауыр үшін бар жиганы садаға,
Осылайша қалыптасқан санасы,

* * *

Бауке атандың, жастығыңа қарамай,
Мырза болдық, бар ма, жоқ па санамай.
Өте берсін осылайша өмірін,
Отбасыңнан шаттық дәурен тарамай!

Дөкей апа ел жұртыңа атандың,
Үлкендерден аумин деген бата алдың,
Аман болсын боталарың ер жетіп,
Алды болғай, өзің теңдес қатардың!

* * *

Ғылым жолын таңдаған бала кезден
Ізденген елі үшін қала кезген,
Елге қамқор Ғаниды құрметтейміз,
Мадақтайды ағайын дара сөзбен.

Мұқатайдың Салтанаты атандың,
Ғалым деген абыройлы ат алдың,
Өсе берсін, тәңір жар боп еңбегің,
Алдына шық, өзің теңдес қатардың.

* * *

Бір әулеттің ұя басар қыраны,
Құдай қолдап бойлап өсер құрағы,
Ұрпағысың Жауғаштыдай батырдың
Есте қалсын, Елім деген ұраны.

Кенже келін Әсемім еркелеткен,
Бақытжанның бақыты нұрын төккен.
Боталары қуантқан күлкісімен,
Жайсаңдықпен жарасқан әсте көппен.

Ләйләға

Сен анасың, біздер үшін жаралған,
Біз бақытты жүрегіңнен нәр алған.
Аман болсын сен сияқты аналар,
Барлық әлем сол анадан таралған.

Жұлдыздар да нұр шашады жымыңдап,
Ақ қайыңдар сыр шертеді суылдап,
Жайма шуақ күн де шықты күлімдеп,
Тау бұлағы үн қосады сырылдап.

Әрбір күнің болсын, Ләйлә, осындай,
Келсін бақыт қуанышы досыңдай.
Нұрлана бер әжім түспей нұрыңа,
Мен шаттана жүрейінші тосылмай.

7 қаңтар, 1999 жыл

Мұхаммедке

Әңгіме айтпақ болып атасына,
Тығылып жатты диван тасасына.
Атасының көзі ілініп кеткен екен,
Қашып кетіп қалыпты мамасына.

Алпысбайға

Мінезің әлі сәби баладайсың,
Аузыңа абырайған қарамайсың.
Келсе де бөшкесімен құя беріп,
Көмейіңе қанша кетті санамайсың

**Торкеннің Бауыржаны
әскерде жүргенде айтқаны**

Баукетай, мен де сені сағындым ғой
Тойғандай жынды суға қағындым ғой
Аспанға қарғушы едім ер салғызбай
Бұл күнде Бақытжанға бағындым ғой.

Соңыңнан асыр салып ермедім бе,
Бірақ әлі жас қой деп сенбедің бе.
Наурызда палуанды алты жыққан кезде,
Бәйгеден мен де озып келмедім бе?

Немерем Мұхтарға

Сенің атаң не көрмеді өмірде,
Талай-талай елестеген өлім де.
Темір тормен алыс жерге айдалдым,
Пана таппай туып-өскен өңірде.

Сенің атаң аман қалған бәрінен,
Уын шашқан отты жалын зәрінен.
Сен білсін деп қалам алдым қолыма,
Жазбақ болып біраз ғана әріден.

Жүгім ауыр саған Мұқтар артатын,
Саған көп қой жеткізе алсам айтарым.
Өке сыншы деген бар ғой балаға,
Сен боларсың ақылшым да, байтағым.

Мұхтардың арманы

Кешір, мама, айтуға бата алмадым,
Атамнан үйлен деген хат алмадым.
Он үште үй иесі деген бар ғой,
Сол үйде ие болып жата алмадым.

Мұхтарға

Сен қазір Керекулік бала Мұхтар,
Болсын деп келешекте дана Мұхтар.
Әрі ақылды, әрі ақын, әрі батыр,
Ер болсын халқының жоғын жоқтар.

Мұхтарға әзіл

Қызды көрсең қылыштайын қырындап
Өмір шіркін өте шығар зырылдап.
Көрінгенге көзің тікпе сұлу деп
Махаббатты қадірлей біл, сыйым деп!

Аспанда қалқып ұшқан сұңқарым бол,
Жерінде бәйге бермес тұлпарым бол.
Жауғашты аруағы қолдап дәйім,
Еліңнің арысы бол, бастайтын қол.

Мұхтарым, саған берген батам болсын,
Игі ісі бар жақсылар ағаң болсын.
Күлжандай адал ниет ақсақал бол
Біржанның бар бақыты саған консын!

Тоқтарға

Атыңды қойдым Тоқтар деп,
Ел намысын жоқтар деп.
Азамат болып құлыным,
Үмітімді ақтар деп.

Арғы бабаң Жауғашты
Атағынан жау састы,
Ел жұртына қамқоршы
Ұрпағына нұр шашты.

Сен едің құлыным, арманым,
Бір бұтақты жалғадың,
Арманның шегі болмайды,
Орындалар қалғаны.

Қабыл ет Алла батамды,
Кешіре гөр қатамды.
Ұзақ болсын өмірің,
Ұмытпа құлыным атаңды.

Әсемге

Ақылың мен мінезіңе атың сай
Құтты болсын, туған күнің Әсемтай!
Қызығын көр, Нұрке менен Данидің
Жұлдызбенен бірге болсын туған ай.

Шалыңменен бірге өтсін өмірің,
Ортаймасын шатқа толсын, көңілің!

Тоқтарға

Ұзақ болсын, өмірің
Шаттықта болсын көңілің.
Тоқтардай шарлап ғарышты,
Самұрық болсын көлігің.

Қыран құстай Ақбетке қон, қалықтап
Біржанға кел, бір көріп ал анықтап.
Сонда жатыр бабалардың сүйегі,
Үлгі болған бұл өмірге бағыттап.

Онан ары бөктерлей түс, Тайлаққа
Мырзашоқы көрініп тұр сол жақта.
Онда жатыр ұлы бабаң, әжең де
Ұмытпағын, дұға қылып аруаққа.

Әліпбекке

*Әліпбек Ибраев деген замандас, қызметтес жолдасым
болған. Қазір марқұм болды, сол кісіге арнаған бір екі ауыз
өлеңім еді:*

Әліпбек, бастық болдың бағымызға,
Айтамыз құтты болсын тағыңызға.
Біз сенен басқа ештеңе сұрамаймыз,
Шөп берсең жөні түзу малымызға.

Күрең ат сабан тасып жауыр болды,
Әліпбекке бәрі де бауыр болды.
Қайтейін ит пен құсқа жалынбас ем,
Созылып қыс аяғы ауыр болды.

Күрең атқа

*Менің 14—15 жыл мінген атымды пенсияға шыққанда
Аманжол деген жігіт Управляющий болып жүргенде алып
қойды. Араға бір жыл салып мен сол атыммен кездесіп сол
жануарға айтқаным еді:*

Күрең ат, көтерсейші қабағыңды,
Алшаңдап басушы едің аяғыңды.
Тер шықса ауыздықты шайнайтұғын,
Еске алшы, жарықтығым, баяғыңды.

Арақ

(әзіл өлең)

Жүз грамм қандай ащы зәр келеді,
Екі жүз бойда қызып әл береді.
Үш жүзді одан әрі жалғастырсаң,
Шошқадай шолжындаған сән береді.

Сыра спирттің кенжесі еркелеткен,
Шампан, қызыл сылаңдап келер шеттен.
Коньяк сүйген жары, стол сәні,
Ал арақ тентек улы алар беттен.

Портвейн, ликер, сухой, қызыл арақ,
Олар да шамасынша жүрмес қарап,
Мінеки, осылардың еңбегі ғой,
Жатқаны ауыз-басты күшік жалап.

Қарындасы коньяктың сұлу шампан,
Дегендей күлімдейді келші қалқам.
Қылқылдап көмейіңе құйылғанда,
Ұмытып бар дүниені кеңейді арқаң.

Атасы барлығының спирт бабай,
Кездестік онымен де талай-талай.
Мен саған көз тігуім жалғыз кінәм
Қысасың алқымымнан дәм алғызбай.

**Тоқсанның жетеуіне
келді жасым**

Тоқсанның жетеуіне келді жасым,
Өмірде не көрмеді ғазиз басым,
Көзіме елестетсем өткен күнді,
Батпайды жүрегіме ішкен асым.
Өмірден енді тілеп отырарым,
Бұйыртса туған жердің топырағын.
Бұл өмір мұнша неге болдың шолақ
Өз жаның өз кеудеңе аз күн қонақ
Он метр ақырет деген киім шықты
Өмірден алып кетер жалғыз сол-ақ.
Шын дос қартайғанда таяқ екен
Таяққа бөгет болар аяқ екен
Ұмыттырар, бір кездер де
Келін мен балаңның қабағы екен

* * *

Тоқсанның жетеуіне келді жасым,
Өмірдің көрдім жеңіл, ауыр тасын.
Бұл ғұмыр алға қарай жетелеген,
Ұсынды тағдырымның балдай асын.
Көндім де бұл тағдырдың жазғанына,
Ілестік бұл заманның талғамына.
Өткеннен қалған іздер сайрап жатыр.
Қараймын ұрпаққа не қалғанына.

Ұрпаққа түк қалмаған сияқты ма,
Түйін сөз жазбағаным ұятты ма,
Жоқ, өмірде бос өтпеген кезім көп қой,
Дес бермегем бәйгеде жиі аттыға.
Жазбақ болдым, өткенді көп ойладым
Жазбай кетсем ол-дағы бір бойға мін.
Туған жерге еркелеген балалық бар,
Талай белдеу тіршілік аралық бар.
Қағазға кейбір жайын түсірдім мен,
Жақсы ойлар ұрпағыма таралып қал.

* * *

Өмірде қайта оралмас қиял-сағым,
Мәңгілік кім аралар арман бағын.
Анадан бұл өмірге келгеннен соң
Сезесің тіршіліктің ыстық табын.
Өткересің ғұмырды сенімменен,
Қоштасып қиялменен, сезімменен,
Жетеді екен кәрілік көштен қалмай,
Нық болса денсаулығың төзімменен.
Кәрілік қосқан шақта қатарына,
Өткен шақ еске түсіп, жатар сынап.
1918 жыл өмірге келген екем,
Баянда, Жаманаула жасыл құрақ.
Кіндік кескен Қара құс, қыстауы да
Ұрпағына Қозғанның болған тұрақ.
Әкеміз Тоғандықтың ұлы – Күлжан
Баянмен Әділқызы отау құрып,
Үміт күткен, жаңа өмір, жаңа жылдан.
Шешеміздің руы екен – Қаракесек.
Қайсар да қайырымды болған десед.
12 бала көріп ғұмырында,
Мейірімді болған екен қызға, ұлға.

* * *

Тоқсанның жетеуіне келді жасым,
Өмірде не көрмеді менің басым.
Тесік тас, әулие тал, қара үңгірім
Бас иіп сәлем берем түйе тасым.

Тоқсанның жетеуіне келем күзде
Көз тігемін тіршілікте өткен ізге.
Қарамаймын терезеден айналаға
Қалғандай кәрі қасқыр жапан түзде

* * *

Өмір деген тоқтамас тасқын-ағын,
Бірге ілескен ағынға жоқ пен барын.
Бұл тіршілік айналып келмес қайтып
Қалқыған көбелектей ол бір сағым.
Өмір өзен таудан аққан бұлақтай,
Біз едік жағадағы құрақтай.
Бүгін бірге, ертең тарап кетерміз,
Жинайын туған күнге сұратпай.
Өткен күнді сағынармыз еске алып,
Өкінерміз ойға алуға кеш қалып,
Ән салайық, шаттанайық, би билеп.
Бірер жылда ойлануға кеш болар,
Ақыл кіріп көш болар.
Өткен күндер енді қайтып оралмас,
Сағынғанмен кеш болар.

* * *

Талды ат қылып, құрық асып жарыстық
Көйлек жыртып, ит-мысық боп алыстық.
Бүгін араз көріспестей болсақ та,
Ертең қайта құшақтасып табыстық.

Он төрт деген жаңа өмірдің басы екен
Барлық-жоқтық бірі-біріне қас екен.
Ажыратып білдірмеген арасын,
Алтын-күміс көз байлаған тас екен.

Ер жетерміз өткен күнді сағынып,
Лажсыздан тағдырыма бағынып,
Балалық шақ тек арман бол қалмашы,
Күннен күнге кең дүние тарылып.

* * *

Звеновой Амирді.
Амир басса айғайға,
Ұмытамыз тәңірді.
Жымиып бір күлсейші,
Шаша бермей зәріңді.

* * *

Тұрсынбеков Қабылда,
Тракторы бабында,
Дем алып жатыр,
Жұмақайдың сазында.

* * *

Баяғыда бір найман, қозған бопты.
Жауғаштыдай болам деп жарған топты,
Жауғаштыда ақырып жауға шапса.
Кім өшіре алады жанған отты

* * *

Оқыған Әл-Фараби, Абайларды,
Ауызына қаратқан талайларды
Үлгі аларлық ғажайып әңгімелер,
Тарамай тыңдаушылар қарайлайды.

* * *

Усолка қазағы көп ауыл екен,
Жарасқан әзілдері бауыр екен.
Қарқылдақ қарға дейтін ойындары,
Елден келген біздерге ауыр екен.

Қабабектей елге сыйлы молласы бар,
Көш басшы Мәжит деген жолдасы бар,
Бір шалды Көкей дейді,
Мойнында сүт таситын дорбасы бар.

* * *

Ал сексен келдің жетіп соңнан қалмай,
Кішкене тұра тұршы мазамды алмай,
Аз ғана өзіме-өзім келейінші
Артым соқпақ көрінер, алдым жардай.

Кейде аяқтан аласың жүрме дейсің,
Тұсаудың екі басын күрме дейсің,
Не боп жатыр бұл өмір бәрі сағым
Керегі жоқ сен оны білме дейсің.

Еркежанға

Ардақтаймын еркелетіп Еркемді,
Еңбегімен жұрт сыйлайтын серкемді.
Қазір бала болғанымен еңбекқор,
Ұрпағымның жетекшісі ертеңгі.

Ол қадірлі мінезімен ауылда,
Оған жеңіл еңбегі мен ауыр да
Реніш жоқ, жайдарлы мінез бауырмал.
Оған жеңіл қарлы боран дауыл да.

* * *

Бес ұлым бар бес отаудың иесі,
Теріп жеп жүр несібесін тиесі,
Қанағат тұт маңдай термен жиғанды,
Асып кетпе бәрінің бар киесі.

* * *

Дәмін таттым талай елді аралап,
Тұтқын болдым жүрегімді жаралап,
Сұм заманда сол бір кез,
Нақақтардың көзін жойды қаралап.

* * *

Бұза алмадым 95 қамалын,
Таба алмадым бұзар едім амалын,
Салғанына көнбеске енді шарам жоқ
Көмек іздеп енді кімге барамын.

* * *

Сағындым Жәнібегім құлынымды,
Бір Алла ұзақ қылсын ғұмырыңды.
От басының боларсың шамшырағы
Мықты ұста қолыңдағы құрығыңды.

* * *

Бір кездері бір руға болдым аға,
Бұл күнде жүрегіме түсті жара.
Келгенде тоқсан беске туды қауіп,
Е, тәңірім сиынам болшы пана.
Құлақ та естімейді, көз де нашар,
Ойласам дөңбекшимін ұйқым қашар,
Аяққа ісік кірді, баса алмаймын,
Шіліктен жолда жатқан аса алмаймын.
Халім жоқ жетектемей аяқ басар,
Қорқамын төсек тартып қалам ба деп.
Одан да басқа түссе қаша алмаймын,
Тоқсанның алтауында бүгін жасым,
Өткенде не көрмеді сорлы басым,
Еске алсам сол бір кешкен өмірімді,
Батпайды жүрегіме ішкен асым.

* * *

Сексенде ақыл айтар шал боларсың,
Тоқсанда өткен күнге зар боларсың.
Тоқсанды артқа тастап кеткеннен соң,
Көктемде түсте жауған қар боларсың.
Тоқсан бес тартып алды таяғымды,
Таяқсыз баса алмаймын аяғымды.

* * *

Келіндер, Жәнібектің сүндет тойы,
Мектепке барам деген екінші ойы,
Келешекте иесі шаңырақтың,
Сөзге шешен, ер тұлға, сұңғақ бойлы.

* * *

Осылай мыңдаған жыл жалғасады,
Осылай өмір жылжып бел асады,
Шығыстан нұрын шашқан күн де шығып,
Кешкісін мұңайып қоштасады.

Өлмейтұғын ғалымның жазған хаты,
Бұдан басқа тек қиял бәрі бекер.
Бірде олай, бірде бұлай өмір күрес,
Талпынсаң саған да бар содан үлес.

Алдың құз, артың жар, бұраң соқпақ,
Елестер көз алдыға талай белес.
Біреу жетер көздеген арманына,
Тәңір жазған туғанда маңдайына,

Қарап қалма өрмеле келсе шамаң,
Ілікпе жалқаулықтың қармағына.
Бақыт келмес сұртпесең маңдай терді,
Мен де жүрдім аралап талай жерді

* * *

Аш-жалаңаш тастадым талай белді,
Еңбегім енді ғана жанды білем,
Жақсы жар, сегіз ұрпақ соңыма ерді.

Туған жер

Туған жер атамменен анамдайсың,
Қорғайтын қиналғанда панамдайсың,
Сусыз шөл, шатырлы үй болмаса да,
Сәулетті үй кең көшелі қаламдайсың.

Талды ат қып шыбықпенен қамшылаған,
Шоқтай тер асық ойнап тамшылаған.
Тау мен тас самал желі шақырады,
Дегендей: «сағындым ғой келші, балам»

Бүлдірген, қымыздығы жағада өскен,
Тең құрбы бауырларым кетер ме естен.
Тай мініп, тайша қуып жазғытұры,
Қыстаудан балдыр бұлақ көлге көшкен.

Өмір өзен таудан аққан

Өмір өзен таудан аққан бұлақтай,
Біз де өстік жағадағы құрақтай,
Ертең менің туған күнім достарым,
Жиналыңдар уақытында сұратпай.

Өткен шақты сағынамын еске алып,
Өкінерміз сол бір күнді кеш қалып,
Өткен өмір қайта айналып келмейді,
Шаттанайық би де билеп ән салып.

* * *

Тайға мініп қырға шығып жарыстық,
Батыр болып қылыштасып, алыстық,
Кейде ұрысып, төбелесіп қалсақ та,
Ертеңгісі татуласып табыстық.
Ұмытпайық жан достарым бұл күнді.
Әлде бұл күн балалықтың соңы ма.

Мақпалға

Төл бастаған ботақаным, Мақпалым,
Жақсы оқып үмітімді ақтадың.
Артыңа ерген бауырларға үлгі боп,
Қасиетінді мәңгі-бақи сақтадың.
Мұхтар, Баян «Алтын белгі» иесі,
Жәрдем болсын бабалардың киесі.
Еркежан мен Айханым тұр кезекте,
Кезекте тұр алтын медаль иесі.
Сержаным бар бір туары қазақтың,
Жебесіндей Жауғашты атқан садақтың.
Талай сында жеңімпаз ол атанып,
Құрбыларын ауызына қаратқан.
Қалмаймын деп Мұхамет те басқадан,
Көп пәндерден талайды артқа тастаған.

Мен алданыппын (Нүриге әзіл)

Сенің балаң дегенге малданыппын,
Аңқау басым шын деп алданыппын.
Немере мен баламды айыра алмай,
Барлығы менікі деп жар салыппын.

Өмір шіркін зымырап өтіп жатыр,
Ер жеткен немерелер кетіп жатыр.
Кешегі баласы жоқ ұл-қыздарым
Балалы боп арманға жетіп жатыр
Мен отырмын мазақтап өзімді-өзім,
Жеткендей шындыққа енді көзім.
Сабыр түбі сары алтын деген осы,
Әр іске керек екен жігер, төзім.
Маған ұрпақ сендердің балаларың,
Қартайғанда асқар тау паналарың.
Бата беріп тілеймін бір Алладан,
Мейірімді, адал болсын араларың.
Тілегімді қабыл ғып бала берді,
Аты-жөнін түсінген сана берді.
Қартайғанда алаңсыз өмір кеш деп,
Алаңсыз өмір сүр деп пана берді.
Ризамын Алланың бергеніне,
Бес келін босағама келгеніне.
Қабыл ет ақ батамды, құлындарым
Адал жар серігі бол ерлеріңнің.
Сегіз балаң бір-бір үйдің иесі,
Несібесін теріп жеп жүр тиесі.
Еңбек етсе татуласып бірлесіп
Бұл өмірдің көк теңізін жүр кешіп.

Мұхаметке

Сенің бүгін келген күнің өмірге,
Қуанышты сүйінші сұрап өңірге.
Бүгін онға толдың, құлыным,
Сен отырсың шаңырақтың төрінде.

Жониге

Тіліңнен айналайын аталаған,
Бұл тілге талай ата қаталаған.
Тілің шықты анаңның ақ сүтімен,
Алланың нұры жаусын, ботам саған.

* * *

Атыңды қойдым Еларыс,
Ерлерге болмас жер алыс.
Абыройлы ер боп өс,
Пірің болсын жолбарыс.

Сараға

Құтты болсын мерей тойың, жиенім,
Ақ басымды ақ батамен иемін.
Қиналғанда сен жанымнан табылдың,
Маңдайыңнан Сара жаным, сүйемін.

Ермекбайым сен де маған баласың,
Сен мен үшін қағидаға адалсың.
Мен де бір күн қоштасамын өмірмен,
Ұрпағыма үлгі болар ағасың.

Өнегелі қадірменді ана бол.
Ермекбайым ел сыйлайтын дана бол.
Немере сүй қосағыңмен қоса ағар.
Жанұяңа асқар таудай пана бол!

Қызығы жоқ сыйласпаған өмірдің,
Араладым талай қырын өңірдің,
Сен мен үшін әлі бала Саражан,
Мен тұрғанда қонағысың төрімнің.

* * *

Бұл жүректі тоғыз жастан жараладым,
Жер шарын үштен бірін араладым,
Баянтау көз алдыма елестейсің,
Тап сендей жер жанатын таба алмадым.

Кейбір шумақтар

Көз ұнатса оянбайтын сезім жоқ,
Сезімге ермес көңіл жоқ.
Көз бен сезім, ой мен ақыл үйлессе,
Ол елесте өмір бақи өлім жоқ.

* * *

Өмір деген теңіздегі кемедей,
Кетіппіз ғой дүние қуып елемей.
Өтер бір күн біз елемей жүргенде,
Көкше бұлттай жауып өткен себелей.

* * *

Дәріс алған Әскер менен Егіннен,
Кандидаттық көрген жолы тегіннен.
Одан жақсы 101 вист шықпайды,
Ақша аяп ойын жоқ деп шегінген.

* * *

Өмірмен біз де бір күн қоштасармыз,
Ата-ана бабалармен ұштасармыз.

* * *

Әке деген қартайғанда сорлы екен,
Артық соқпақ, алдың құзар тор екен.
Сағынғасын ұл мен қызымды көрсем деп,
Қарайтының иреңдеген жол екен.

* * *

Кейде сөзің ұнамайды балаға,
Кетіп жатар ескерілмей далаға.
Қатты айтуға: «Орында!» деп шама жоқ,
Дипломат әйел түсет араға.

* * *

Шарладым талай-талай жерлерді,
Тілі басқа діні бөтен елдерді.
Жас келген соң әкең отыр мәлііп,
Сағындым ғой көргім келіп сендерді.

Ерданға

Өкпелеме келмеді деп атаңа,
Риза бол ақ тілегім батама.
Азамат бол ата арманын ақтаған,
Алмас кездік қынабында жата ма.
Аруағы өз тегіңнің қолдасын,
Жауғаштының ақ семсері қорғасын.
Кел құлыным, сәлем беріп ауылға
Атаң саған арнап қойды жорғасын.
Ер бол, дана бол,
Ата-анаңа пана бол
Ағайынға қайырымды
Тең құрбыңнан дара бол.

Сағиға

Құтты болсын мерейтойың, Сағашым,
Есейсең де маған әлі баласың.
Аман болсын бала-шаға, жолдасың,
Тілеуқорың 100-ге келген нағашың.
Ерте айрылдың ата менен анадан,
Аз болғандай Солтан менен Сарадан,
Бір анадан сегіз едің бір кезде,
Жәкен менен Арынтайдан тараған.
Беку, Солтан, Сембек, Бейсен де өтті өмірден,
Кім құтылған жазмыш салған өлімнен.
Не көрмеді аз өмірдің ішінде,
Тілеуқор боп еркелеткен нағашың.
Аман қалдым соғыс салған жарадан,
Аман қайттым дұшпан жапқан жаладан,
10 жыл жаттым темір тордың ішінде,
Елге оралдым Таймыр деген даладан.

Сағиға

Кем көрмедім іштен шыққан баладан,
Қайратыңа ақылы сай данадан.
Асылушы ең мойныма еркелеп,
Мен келгенде сені іздеп даладан.
Енді міне, басқызбайды аяғым
Жолдас болды айрылмастай таяғым.
Көрген түстей елестейді бір сағым
Еске алғанда өткен өмір баяғым
Армандаймын көргім келіп құлыным,
Ұзақ болсын мағыналы ғұмырың.
Мен де аттанам мәңгілікке қоштасып,
Тәңір салса ажал деген құрығын.

Қабыл болсын саған деген тілегім,
Қоштасу да оңай емес білемін.
Өкпелеме келмеді деп нағашым,
Баяғыдай саған деген жүрегім.

Сараға

Есейсең де бала едің маған Сара
Жазылмас жүрегіме салдың жара
Жатқан жерің, қабірің нұрға толсын
Алла салса менде бар қандай шара.
Қош айтыспай аттандың арамыздан,
Сен мәңгі орын алдың санамыздан.
Зар жылап қартайғанда жарың қалды
Айрылған күн туды панамыздан.
Бақидан пәниге көшпек парыз,
Құтылмайсың Аллаға жазсаң да арыз.

* * *

Бір кезде қол жетпейтін асыл болдық,
Тілменен орақ ордық.
Жас келді, көз көмескі, тіл шолақ
Келін мен кемпірге масыл болдық.

* * *

Өмірге Мұхаметтің келген күні,
Жар салған мен келдім деп сәби үні.
Бақытты бол, құлыным, өмірлі бол
Сен емеспең жалғасым өмір гүлі!

* * *

Әлі мен адасқам жоқ ақылымнан,
Тартады кейбір иттер тақымымнан.
Айтса айтсын жынды деп дұшпандарым,
Мен бірақ естімейін жақынымнан.

* * *

Мен көрдім қазақтың жас балаларын.
Білмейтін денедегі жараларын.
Түсінбесе осылай кете бермек,
Егерде оятпасаң саналарын..

* * *

Ұмыт боп бара жатыр көрген түстей,
Бұлдырап елестейді 25-те.
Жазайын менен қалған белгі болсын,
Өмірдің көлеңкесін қалған есте,
Алланың жазып қойған сызығы бар,
Өркезде қиындық пен қызығы бар.
Шама жоқ бұлтақтауға оң мен солға,
Өмірдің жолы қысқа соқпағы тар.

Көңіл шумақтары

Атың Күлпан – көркіңе сай екенсің,
Ақылыңа пейілің сай жан екенсің,
Үлгі бол ұрпағыңа айтарлықтай,
Арамызда ел сыйлар бар екенсің.

* * *

Жан екенсің қоштасуға қимайтын,
Құрметтеп әзілменен сыйлайтын.
Толып жатыр сырты сұлу, бос кеуде,
Сендейлердің тырнағына тұрмайтын.

Қыз баласың тоты құстай таралған,
Табиғаттан қасиетті нәр алған,
Шыңда өскен таң гүліндей мөлдіреп,
Бар жігіттің арманына жаралған.

Баян

Жазар едім Баянды ақын болсам,
Аз да болса ақынға жақын болсам,
Көзің көріп, құлағың естіген соң,
Басына қаз қонғанның құс боп қонсам.
Қоршаған Баян жерін жеті көлім,
Сусағанда суына қанған шөлім.

Павлодарда

Ардагерлер Павлодар қаласында,
Ертістің күншығысы-жағасында,
Үш қабат ақ боз үй тұр мен мұндалап,
Боз терек, ақ қайыңдар арасында.

25 күн біз онда бірге жаттық,
Алланың бұйырғанын сонда таттық.
Осындай есте қалар күндер өтті,
Әңгімен, асыл сөздің шамын жақтық.

Кеш те өтті даналардың сөзін терген,
Қарттармен сан кезеңнің көзін көрген.
Дедік біз: Ал. Секе, кілтін ашқын,
Сырлардың бабалардың сыйға берген.

Нұрланға

40 жас ер жігіттің кемел жасы,
Шырқаған тау басына атқан тасы.
Отбасың аман болсын құтты қоныс,
Атандың Тереңкөлге дуан басы.

БАЛАЛАРДЫҢ ӨЛЕҢДЕРІ

Жаным апа-ау, Айғаным тұр басыңда,
Атам отыр дұға оқып қасымда.
«Сабыр ет!» деп аян берші атама,
Мені ойласын шүкір етіп жасымай.

Айғаным

* * *

Еркелеттің, бетімізден қақпадың,
Өсиетін анамыздың ақтадың.
Құтты болсын, мерейтойың Тәтежан,
Ұямыздың бар дәстүрін сақтадың...

Жас болсаң да еркелеймін анамдай,
Сен де ұрсасың маған тентек балаңдай.
Бір Алладан сый ғып алған өзінді,
Жүре берсін ағам мәңгі бағалай.

Бақытжан

Әсемге

Атың Әсем тал бойыңа лайық,
Денсаулықты бір Алладан сұрайық.
Аман болсын, шаңырағың, ұрпағың
Біз де, сіз де қуанышта болайық!

Мұны жазған Мұқатайдың ұлымын
Бір Алланың жалынышты құлымын,
Атам мені еркелеткен құлын деп
Әлі жаспын, қатаймаған буыным.

Мұхаммед,
Павлодар, 2007 жыл

Жанағаның туған күніне

Құтты болсын туған күнің жан аға
Сендей болсын ұрпағына бар аға,
Қамал бұзар отыз беске келдіңіз,
Асқар тауым, мөлдір бұлақ, дара аға!

Мұхаммед

Әсемнің туған күніне

Әсем менің тел қозыдай сыңарым,
Әсем менің мойнымдағы тұмарым.
Құтты болсын, туған күнің Әсемтай,
Саған арнап осы әнімді құрадым.

Кел, балалар, би билейік, ойнайық
Қызығына балалықтың тоймайық.
Бақытты бол, бақытты бол, Әсемтай
Әсемге арнап бір жақсы би сыйлайық!

Баянгүл

Мұхтар ағама

Мен сені үлгі тұтам Мұхтар ағам,
Шамам келсе мен саған ұқсап бағам.
Тек қана бестік алып сабағымнан,
Қуантип омырауға алтын тағам.

Ердан, 2006 жыл

Арман кілтін тек кітаптан табасың,
Шарлайсың кеп жер мен көктің арасын.
Ерінбесең еңбегің де жанады,
Гүлдендіріп Отаныңның даласын.

Ұлтым қазақ бір Алланың құлымын,
Атым Сержан Мұкатайдың ұлымын.
Бар арманым адам болсам білімді,
Әлі жаспын бекімеген буыным.

Маған қымбат туған жерім Баяным,
Есімімен күллі Алашқа аяным.
Керек емес басқа жердің жұмағы,
Сенің ғана ұланың боп қаламын.

Сержан

Монолог

Қайтып едім демалысқа қауіппен,
Жағдайы жоқ ойын менен сауықпен.
Үйге келсем бітіріпті бар малды,
Үйленіп мен той қылам ба тауықпен?

Үміт арттым Төкен аға, тәтеме
Сене алмаймын шешем менен әкеме.
Өздері де жаңа үйленген жас отау,
Кінә жоқ қой Әтей менен Бәкеңе.

Өстіп өмір холостяк боп өте ме,
Әлде кезек сенікі деп жете ме.
Не әйел жоқ, не бала жоқ япыр-ай
Бақыт құсы сырт айналып өтер ме?

Менің жеңгем тамаша,
Мен келгенде қуанады балаша.
Жақсы жеңге туыстардың ұйытқысы,
Жүрегімді берер едім қаласа.

Әкем менің қозғалмайтын қазығым
Анам менің мәңгі бақи азығым,
Ағаларым асқар тауым қорғаным,
Кіналаймын жоқ болса да жазығы.

Бақытжан

* * *

Мен атамның еркелеткен еркесі
Келешекте қой бастайтын серкесі.
Міне, бүгін жауың тізе бүккен күн
Көтерілген туған елдің еңсесі.

Құттықтаймын Ата, Жеңіс күнімен,
Сәбилердің қуанышты үнімен.

Мұхаммед

* * *

Ләләтай мен сіз үшін әлі бала,
Мен үшін сіз бөлексіз туған дара,
Еркелетіп қақпадың маңдайымнан
Үйренер көп қасиет бар сізден ғана.

Бауыржан

Әсемге

Сен мен үшін аяулы да арымсың,
Сыңарымсың қияметтік жарымсың,
Құтты болсын туған күнің Әсемім.
Сырдың суын сирағымнан келтірмес
Байлығым да барымсың.

Кел ағайын біздің үйдің тойына,
Бір алып күш пайда болды бойымда,
Әсемтайым жанұямның ұйтқысы
Жыр түспей тұр жырлар едім ойыма.
Құтты болсын туған күнің Әсемтай,
Әлі әсемсің ұлғайдым деп мойыма.

Бауыржан

* * *

Ұрпағың тұр бәрі бүгін жиылып,
Аруағыңа тағзым етіп сиынып,
Еске аламыз ескереміз бейнеңді,
Бас иеміз қасиетпен иіліп.

Апа келдік басыңызға сағынып,
Сіз жатырсыз қардан көрпе жамылып.
Жан едіңіз өлді деуге қимайтын,
Айрылып қалдық әміршіге бағынып.

Еркежан

Мен Нұрханым Мұқатайдың баласы,
Туған жерім Баян таудың саласы.
Құтты болсын Наурыз тойын тойлайық!
Қызығына мерекенің тоймайық,
Аман болсын мәпелеген ата-анаң,
Кел балалар өлең айтып, билейік.
Басымды иіп сәлем берем ағалар,
Аналар мен ақсақалды даналар.

Нұрханым

ӘКЕ КӨРГЕН ОҚ ЖОНАР

Баласы бардың панасы бар,
Ақымақ болса жарасы бар.
Уайымсыз болар ата-ана,
Баласының санасы бар...

Балалық шағымнан бастап өлең-жырға құмар болып, Сәкен Сейфуллин сынды сұңқар ақынға жыр арнаған өршіл көңілді балғын кезімізден ата болғанымызға дейінгі өміріміз өнегесімен, өнерді көк күмбездей қасиеттеуімен кейінгіге, ұрпақтарыма үлгі бола білсек үлкен арманымыздың орындалғаны. Балалары арасында сөзді маржандай теріп, ойды өрнектеп жеткізетін талаптылар баршылық. Оқи біліп, көргенді тоқи білген ұрпақтарымының алдағылардың өнегесін жалғастыра білген шығармашылық талпыныстары зер сала қарауға тұрарлығы, өрнекті ойлары қуантады.

Әке, сенің бағаң артық қашан да!

Әрбір нәресте өмірге шыр етіп келгеннен соң, ең алғаш тырбаңдап ананың ақ сүтін еміп, мейіріне бөленіп, асқар таудай алып әкенің заңғар иығында еркелеп өсетіні бар. Тал бесіктің әлдіі мен жер бесіктің гөйгөйіне дейінгі табиғат ана заңдылығының қағидасы – осы!

Қаншама қатарластарымның маңдайынан сипайтұғын анасызын да, еркелеп келіп иығына асылар асқар таудай әкесін білмеген панасызын да көрдім. Бірақ жазмыштан озмыш жоқ демей ме?!

Әжем, әкем, анам, апам, әтәйім – бұлар менің есімді білгелі жан-жағымды қоршаған ең жақын адамдарым. Тәубә, тәубә! Ана мейірімін де, әке тәлімін де көріп келемін. Сол үшін де Жаратқанға сан мәрте шүкір деймін!

Кенже тәтем, Кәмен тәтем, Жапам, Кенжебек атам, Әбен атам, Кәбәжәйім, жиен аға-апаларым әкемді ерекше құрметтеп сыйлайтындарын жасымнан түсіндім. Осы сезім өскен сайын менің санама әкемнің аса құрметті адам екенін сіңіріп, оны ерекше жақсы көруіме әсер етті. Төрт-бес жасымда қатты ауырғаным есімде. Сол кезде күн-түн демей, көзімді ашсам қасымда ылғи әкем отыратын. Біздің үйге туыстарымыз әкемді жиі іздеп келетін. Сол адамдардың бәріне әкемнің керек екенін, олар үшін оның ерекше жан екенін сезетінмін. Мені бәрі әкемнің баласы деп жақсы көретін. Бірақ мен ең жақын адамым – әкем екенін, олардың маған деген сезімінің ерекшелігі әкемнің жүрегі арқылы өтетінін түсініп өстім.

Мектепке барғаннан бастап анам маған: – Сен жақсы оқы, әкеңнің атына кір келтірме, әкеңді сыйла, оны ренжітпе, сенің әкең бір атадан жалғыз, сен әкеңнің сүйенішісің, – деп жиі айтатын. Әкемнің басқа адамдардан ерекшелігін өзім де өскен сайын байқайтынмын. Ол ешқашан дауыс көтермейтін, жұмыстан шаршап келсе де, бізге уақытын бөлуді ұмытпайтын. Даладан келгенде қолында даланың жемісін, жуасын ала келетін, тіпті ол болмағанда күнде ауылдың дүкенінен тәтті тағам, ойыншық алуды ұмытпайтын. Мені кітапты сүюді де үйреткен әкем. Өлі есімде, ымырт үйіріліп, кеш батқанда жанына жатқызып, ойдан шығарып ертегілер айтатын. Әкемнің ертегісінен кейін басқа балалар оқитын кітаптағы ертегілер маған қызықсыз болып көрінетін. Сондықтан болар, менің тұңғыш құмартып оқыған кітаптарым Сәбит Мұқановтың, Вальтер Скоттың, Лев Толстойдың шығармалары болды.

Әкем көп сөйлемейтін, ал үйге кісі келіп әңгіме айтса, бәріміз аузымызды ашып, ұйып тыңдайтынбыз. Ондайда анамыз

бәрімізді шулатпай тыңдататын. Қай бала болса да әке мен шешенің арасындағы мейірбандықты қалайды емес пе?! Мен осы жасқа келгенше әкем мен анамның бір-біріне деген құрметіне тәнті болып өстім. Әжемнің баласы болсам да әкемнің шешемді сыйлағаны оны одан да жақсы көруіме себеп болды, бәлкім, бауыры жоқ болғандықтан шығар. Жапам мен апаларынан қалған бауырларына ерекше сүйспеншілікпен қарағанын көретінмін. Әжемді, апамды сыйлауы тіпті ерекше, оларды мәпелеп, қалағандарын орындауға бар жанын салатын.

Кішкене күнімде басқа балалар білмейтін ойындарды маған әкем үйретіп, итке жүген істеп, шанаға жегіп мені сүйреткізетін. Шіркін, қызық дәурен-ай, десеңізші! Мектептегі ең жақсы жаңа жылдық киімді түнімен ұйықтамай анам екеуі бізге қолдан тігетін. Осындай ілтипатты көріп, ұяда көрген тәлім мен ынта-жігерімнің арқасында ауылда ең бірінші гимнастикамен, бимен сахнаға шыққан мен едім.

Менің бақытты балалық шағым, өмірде бақытты адам болуым – әкемнің арқасы! Анамның бақытты болуы, отбасымызда бақыттың ұялауы, балаларының шаттықта өскені – бәрі менің асқар таудай алып әкемнің, мінезі мейірбандыққа толы мейірімді анамның, олардың бір-бірін сүйіп, сыйласуының арқасы деп білем! Біз осы күнге дейін әкем отырмай дастарқанға отырмаймыз. Бұл тәртіпке де үйреткен анам. Әкемнің көзінше дауыс көтеріп сөйлемейміз, бір-бірімізбен ренжіспейміз, кішіміз үлкенімізге қарсы шықпаймыз. Бұны санамызға сіңірген – әкешешеміздің берген зор тағылымы мен мол тәлім-тәрбиесі.

Марқұм анамыздың бақи сапарға аттанғанына аттай 10 жылдан асса да, бәрін біліп жататын секілді көрінеді маған. Өйткені, әкем анамызды ешқашан аузынан екі елі тастаған емес.

Анам үйден шықса, әкемнен бастап бәріміз жүдеп қалатынбыз. Кейін өзіміз күлкіге айналдырып: «Мамам келгенше папам төбеге шығып, маманың жолын қарауда өтеді күні, мамам бол-

маса папам тамақ та ішпейді», – деп. Әкем агроном болғандықтан көктем мен күзде бар уақытын далада өткізетін. Ондай күндерде әжем мен анам бас болып, бәріміз сағына, түнге шейін әкем келгенше ұйықтамайтынбыз. Әкем шаршап келсе де, бізбен ойнап, өлең үйретіп бір-ақ демалатын. Мен орыс мектебінде оқысам да, өз ана тілімді жетік білуіме әкем көп еңбек сіңдірді.

Өсе келе, қай ортада болсам да, өзімді еркін ұстауыма әкемнің тәрбиесі ерекше әсер етті. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілетінің анық қой?! Мен әкемнен әдептілік пен білімге құштарлықты, анамнан еңбекқорлық пен ибалықты, әкені, үлкенді сыйлауды үйрендім. Әкем – пірім, анам – ардақтым, аяулым, асылым! Олардың еңбегін ешқашан ақтай алмайтынымды білемін! Бірақ бар білерім, олардың менің бойыма сіңірген жақсы қасиеттерін соңымнан ерген бауырларыма, балаларыма жеткізсем, олар да әкем мен анамдай болса, арманым жоқ! Шіркін, мен түсінген бақыт – осы болса керек!

Асқар шыңым – жан әкем, сенің қабағыңа қарап, еш кірбің түспей, тек ренжімесе екен деп жүрем, сені ешкім ренжітпесе екен деп жүрем, анамның маған қалдырған аманаты да сол!

Сен айтқан әндерді, ертегілерді, келелі әңгімелерді, берген гибраты мол тағылымыңды келесі ұрпаққа жеткізіп, ақ сүтін еміп өскен маматайымнан алған тәрбиені әрдайым жадымда тұтуға сөз беремін!

Ұрпағыңның қызығын көре бер, жан әке! Сен көрген қиындықты, сұрапыл соғысты, ашаршылық пен жоқшылықты олар көрмесін! Қанша жасқа келсең де сен маған керексің! Таң атқаннан күн батқанға дейінгі фәни жалғанда Алладан тілерім – осы!

Әке, сенің бағаң артық қашан да!

Сауле МҰҚАТАЙҚЫЗЫ

Жер түгілі суда да ізі қалады...

Адамзат баласы алдында не күтіп тұрғанын тап басып біле алмаса да басынан өткен өмірін ұмыта алмайтыны анық. Кейбір сәттер әлі күнге санаңды селт еткізеді екен, күні кешегідей. Менің жадымда әкемнің апасынан туған жиен інісі Қазақ КСР Су шаруашылығы және мелиорация министрі Сұлтан Момынұлы Сәрсенбаев бейнесі керемет өзгешелікпен сақталған. Қазақша айтсақ екеуіміздің жолымыз бірдей ол қыздан мен ұлдан туғанбыз. «Өткір кездік қап түбінде жатпайды», – дейді қазақ. Ауылдан шыққан қара бала Үкімет мүшесі – Министр болды. Жақсыны көру де ғанибет. Әкеме сәлем бере келіп қонақ болған кезде менің басымнан сипап, тізесіне отырғызатын еді. Бала кезімізде ол кісі үйге келгенде үлкен тойдан кем болмайтын. Есімізді білгеннен ол кісінің атын мадақ тұттық, туысымыз екеніне мақтандық, үлгі тұттық.

Ағатайым – Сұлтан Момынұлы Сәрсенбаев Сәрсембайұлы Арынтай мен Күлжанқызы Жәкеннің отбасында 1928 жылы 15 наурызда киелі Баянауыл топырағында дүниеге келді. Арынтайдың ағасы Момынтайдың баурында өсіп тәрбиеленген.

Алматы ауыл шаруашылығы институтының гидромелиоративтік факультетін бітіргеннен кейін Павлодар облысының су шаруашылық басқармасында инженерлік қызметтен бастап, Талдықорған облысында, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Су шаруашылығы басқармасының аға инженері, машина-экскаватор станциясының директоры, Қазақ ССР мелиорация және су шаруашылығы министрінің орынбасары болып қызмет атқарды.

Сұлтан Момынұлы 1960 жылы Қазақ ССР мелиорация және су шаруашылығы министрі болып тағайындалды.

1975—1989 жылдар аралығында Қызылорда облысы партия комитетінің екінші хатшысы, Семей облыстық атқару комитеті

төрағасының орынбасары болып, зейнеткерлікке шыққанша барлық саналы өмірін Қазақстан мемлекетінің су шаруашылығын нығайтуға жұмсады. Ол кісі – Қазақстан Республикасындағы су шаруашылығының өркендеуіндегі өзіндік қол таңбасымен ерекшеленді.

Қазақстанның халық жазушысы Қалмұқан Исабай өз естеліктерінің бірінде былай дейді – «Сұлтан Момынұлы су шаруашылығы басқармасында. Кейіннен министірлікте жұмыс жасаған жылдары осы салада көп өзгерістер болды. Механикаландырылған учаскілер мен құрылыс индустриялды базасы, магистральды каналдар, ауыл шаруашылығына қажетті тоғандар мен су торабтары, жалпы Қазақстан жерін суландырудың бас жобасын жасап, ол аз уақыт ішінде іске қосылып, елге жаңаша бір тыныс берді. Жаңа құрылысты ашуға барғанда ел де қуанатын, өзі де еңбек нәтижесін көріп, рахатқа бөленетін еді».

Ағатайымның жанындағы адамдар, қызметтес болған замандастары ол кісінің бойынан тектілікті, ақыл мен біліктілікті, парасаттылықты, білімділікті көріп, істеген істерін мақтан етіп үлгі-өнеге тұтты.

Қойылған талаптарды орындауда білікті мамандарды топтастырып игілікті істерге пайдалана білді. Су шаруашылығының ардагері көп жылдар Семей облысының су шаруашылығы саласын басқарған Жақан Ысмағұлов өз естелігінде ол кісі туралы былай деп келтіреді: «Одақ бойынша ең бірінші жердің пайдалану коэффициенті өте жоғары болу үшін «Кубань» жаңбырлатқыш әдіспен суару екі машина бізде, Жарма ауданының «Рассвет» колхозында іске қосылды, оны жүргізген Алматының политехникалық институтын бітірген Нұртай Ибраевтың жігіттері еді. Олардың бригадирі болған бұрынғы республика су шаруашылығының Министрі, сол уақытта Семей облысы облатком төрағасының орынбасары, республикаға еңбегі сіңген гидротехник Сұлтан Момынұлы Сәрсенбаев. Ол

кісі жігіттермен бірге күн-түн демей жаңбырдың суы астында саз балшықпен араласып, қара жұмыстың бәрін өз қолымен атқарып жүрді. Ол кезеңдегі бюрократтық жүйеде қай ауыл шаруашылық маманы, жоғары лауазым иесі солай істемес еді. Бұл да сушылардың өз мамандығына жоғары тұрғыдан қарауының белгісі деп еске алады».

Бұл Ағатайымның істеген істерінің бірен-саран ғана мысалы. 1989 жылы зейнеткерлікке шыққаннан соң да Арал, Каспий, Балқаш мәселелеріне ден қойып осы саланың білгір маманы, елінің жанашыр азаматы ретінде арнайы құрылған ғылыми шығармашылық ұжымның құрамында жүргізілген жұмыстарға белсене араласты. Жаңа ғана тәуелсіздігін алып аяғына тәй-тәй басқан еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына өзіндік үлесін аямады. Қай жерде, қай елде жүрсе де, қай жұмысты атқарса да тектілігін танытып отырды. «Асылдан шапағат, жақсыдан шарапат» деп осы кісілер туралы айтылса керек.

Сұлтан Момынұлының Қазақ ССР-не еңбегі сіңген гидротехник атағына ие болуы, КСРО-ның 9 орденімен, 14 медалімен марапатталуы сол халыққа, еліне істеген үлкен еңбектерінің айғағы болса керек. Бірнеше мәрте Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды.

Әлі есімде шамамен 5—6 жасымда бір жерде тұрмайтын жылдам, еркелеу, кішкене бұзықтығым да бар бала болыппын. Әкемнің қырыққа келгенде көрген баласы болғасын ба, әлде алдымнан ағам, артымнан туған қарындасым нәресте кездерінде шетінеп кеткесін бе, мені көп еркелеткен ғой деп ойлаймын. Сол кездері біздің үйге келгенде ағатайым мына ерке бұзық баладан кім өседі деп маған сынай қарайды екен.

1968 жылы бірінші класты жақсы бітіріп, мақтау грамотасын алып, әкем мені және апам Саулені алып Алматыға бардық. Ағатайымның үйінде қызметтес, сыйласатын жора-жолдастары қонақтар отыр екен. Әкемнің аяқ астынан ұйқастырып шығара

қоятын ұтымды да әзіл өлеңдері бар, кіріп барып қолымда
мақтау қағаз шіреніп тұрып тақылдай жөнеліппін.

*Министрі судың
Сен апамнан тудың
Кішкене кезімде мені
Сен қасыңнан қудың*

*Енді міне өстім
Екіге де көштім
Бір мен екіні білмеймін
Иесімін бестің –*

деп айтқанымда, соған қонақтар ду күліп, қол шапалақтап,
ағатайым риза болып, «мына Төлеген менің жолымды қуады» –
деп тілек білдірсе керек. Сол тілектен болар, мен 1984 жылы
Су шаруашылығы институтын бітіріп, ағамның жолын қуып,
жалғастырып келемін.

Өмірі өзен, ойы терең, дәуірдің ауыр жүгін мойымай
көтере білген, ел ағасы өз ортасында да сыйлы, беделді болды.
Ағатайымның өсіп биікке көтерілуіне зайыбы Галина Пауен-
қызы көп үлес қосты. «Жақсының жақсылығын айт, нұры та-
сысын» дегендей, Галя апамыз адамгершілігі зор, алысты
жақындатып, туған-туыстың басын қосып отыратын, сыйлай
білетін адам еді. Бұл асыл жандар екі ұл, бір қыз тәрбиелеп
өсірді. Тілеген және Нұрлан бақилық болды. Тілегеннен 3 ұл,
1 қыз бар. Арман, Қаһарман, Арслан, Анар.

Нұрланнан Азамат, Арыстан атты 2 ұл бар. Бүгінгі күні
барлығы қызметте, өз отбасылары бар. Азамат Қазақстан Рес-
публикасының Сыртқы істер министрлігінде жауапты қызмет-
те істейді. Қызы – Құралай Мәскеуде тұрады. Галя, Максим
деген екі баласы, қызынан жиені бар. Екінші зайыбы Мара
жеңгемізден Қарлығаш есімді қарындасымыз Алматыда тұрады,
отбасылы, қаржы саласында қызмет атқарады.

Мұзафар Әлімбаевтың Сұлтан ағамызға арнап жазған жыр
шумағы

Сендер барда ақ төсінде даламның

Өзендер де өрге қарай ағады

Нақ сендердей еңбегі мол адамның

Жер түгілі суда да ізі қалады.

Ағамыздың осындай өмір ұстамдары ұрпақтарына үлгі өнеге
болып жалғасып келеді.

Төлеген МҰҚАТАЙҰЛЫ

Ақиреттік аманат

(эссе)

... Көмескілене берген бөлменің ішінен зарлы, мұңлы са-
ғыныш сазы естілгендей. Анамның ақырын бірқалыпты де-
малысынан жүрегім жай тапқандай ма? Жоқ, әлде қу жүрек
анамның мәңгі сапарына жүруіне сенгісі келмей ме, әйтеуір бір
тылсым тыныштық іштей аласұрған мазасыздыққа жетелейді.
Осы уақытта бұл өңірде қыс қаһарына мінуші еді, ал қазіргі
күйі түмшаланып тұр. Түмшаланып емес-ау, демін ішіне тартып
жылауға шақ сияқты. Ағынын ағытып жіберсең, дала да зарлап
жіберердей. Бүкіл ғалам саябырси түсіп, анамның әлсіз дауы-
сы ғана естіледі. Анам сыбырлап сөйлеп отыр. Соңғы сөздер...
Санаға кірмесе де, болмысың бағынған, көзің көнген ақтық
сапарға аттанарына өзі де, өзге де мойынсұнған. Ол айтушы,
біз тыңдаушы. Кебіріп кеткен ернін сулы мақтамен әлсін-әлсін
сүртіп отырғанмын. Жүрегім елжіреп бар амалым: «... Анам...»
деп қолынан сипай беремін. Қандай жылы, қандай жұмсақ...
Бүкіл ғұмырымда аялы алақанынан дәм татып, құшағында
өстім. Құдіреттің күші-ай, тап қазіргі бойымдағы сенімді осы
бір жұмсақ алақаннан алып тұрғандаймын. Анам бір жағынан
аунап түсіп, ақырын сыбырлап көрген түсін айтты.

... Терең ордың ішінде жатырмын. Шыға алар емеспін. Бір атты кісі келе жатқанын көрдім. Жақындай бергенде байқасам Оспан атам екен. Қатты қуанып, «Ата, ата!» – деп айқайлағаныммен ол бұрылмай кете барды. Ішімнен бір көруге зар болып, асқар тауым, жалғызым Олжаны ойладым. «Жалғызым, қайдасың? Қайдасың бауырым, Олжа, Олжа?!» деп айқайлап жатқанымда ордың жиегіне үлкен самұрық құс келіп қонды. Сол самұрыққа «Мұқатайға жеткіз» – деп айтып жатып, оянып кеттім... Әкелерің келіп, елге тез жетсем екен... Көрген түсін айтып бергенде аузы құрғап, еріні де кебірсіп кетті. Тағы да ақырын күрсініп қойды.

Мен түні бойы да, ертесіне де: «Папамдар соңғы сәтіне үлгерсе екен» – деп жаным ышқына құдайға жалбарындым.

Түс қайта анам қалжырай бастады... Көзін жұмып отырып әлден соң қасында отырған Айманға қарап: «Әсемді үйіңе алып кет, менің күйімді көріп, жүрегі ауырып жүрер» – деді. Шіркін, анашым-ай! О дүниелік болып бара жатып та, өзін емес, өзгенің күйін ойлаған қандай жансың!

... Өмірінің санаулы уақыттарын санап, айнала қоршап біз отырмыз. Сағат тілі тық... тық... тық... Анамның өмірін бір күн... екі күн... тағы, тағы да ұзара түсіріші деп Тәңіріме табынудан жалықпас едім.

Біраз үнсіздіктен кейін анам «үһ...» деп қатты демалып: **«Құлыным, боташым Бауыржаным, әкелеріңді күтіндер, ренжітпеңдер...»** – деді де, тілі күрмеле бастады. Бұл анамның соңғы, ақирет сөзі... соңғы табыстап кеткен аманаты... Еңіреп жылауға шақ тұрмын. Анашым... мамашым...

Тілі байланғаннан кейін ажал біртіндеп, анамның бүкіл болмысын ала берді, ала берді. Аяқ-қолы мұздап, жүзі жер түстес сұрғылттанып бара жатты. Бірақ қу көкірегіндегі шыбын жаны шырқырап, қырық бес жыл отасқан қосағы мен жалғыз бауырын

бір көріп кетуге зар болып арпалысуда. Ажал атты құрсаудан құтқаруға дәрмен жетпей мен тұрмын... Өттең... Тек көкірегі ояу анашым көзімен есік күзетуде. Алыстан сарғая, сағынышын көргісі келгендей...

Есімді жиып «Папам мен Өтәйіммен қоштаса алмаса, орны толмас өкініш болар...» – деп «жедел жәрдем» шақырып, укол салдырттық. Аз да болса көмегі тие ме деп. Демалысы бірқалыпты болған тәрізді.

Сол сәтте зарыға күткен папамдар да келіп жетті. «Уһ...» келді-ау, әйтеуір... Үлгерді!

– Папа! Өтәй! Тез болыңыздар, сіздерді күтуде!

Анам «келді» деген сөзден кейін демалысы үзілердей болып, көзін жұма берді. Папам мен Өтәйім еңкілдеп үстіне құлады. Естіді... білді... сезді...

«Ендігісі менің орным ана жақта» дегендей жалған дүниені тағы да бір көргісі келіп, көзін әрең ашты. «Мама, папам мен Өтәйім келді, Мұхамед келді» – дедім. Ақырғы рет көзін ашып, папама қиылып ұзақ қарады... Папамның алдындағы Мұхамедке бірдеңе айтқысы келді ме екен, ту-у-у сөніп бара жатқан көз жанарымен мейірлене қарады да, дәрменсіздігіне күйінгендей боталаған көзінен тарам-тарам жас ағып, үнсіз егілді.

«Мен кетіп барамын» дегендей, бәрімізге барлай бір қарады да, демі жиілеп, ентіге бастады. Ауылдан өзінің аңсап күткен суын аузына тамызғанда, тамсанып бір рет жұтты. Өтәйім Мәшһүр атаның басынан әкелінген топырақты суға езіп, «жеңілдік болсын» – деп бетіне жақты. Өксіп, иман тілеп тұрдық. Анам ақырғы күшін жинап, басын изеді де... үзіліп кетті.

Алпыс төрт жасқа толуына бір-ақ апта қалғанда, сабырлы қалпы, қатты ұйықтап кеткендей **АНАМ** мәңгілік мекеніне – жер бесікке аттанып кетті...

... Дүние шыр көбелек айналып түсті. Ізгілік пен мейірімге, махаббат пен шарапатқа, парасат пен жақсылыққа толған Үлкен жүрек мәңгіге соғуын тоқтатты. Жүрген соқпағы аяқталып, ішер дәмі таусылып, өмір өзені тоқтады... Анашым, білдің бе екен...? Ана – бұлағым суалды... Қайран... Анашым... Хош... Хош...

Күңірене күйініп, көкірегіміз шерге толып... етек толғандай көз жасымызға ерік беріп, жылап еңіреп, жетім қалған қозыдай жамырасып біз қалдық...

«Тұрмыс!... Мені кімге тастадың...» – деп, папам жас баладай солқылдап жылағанда, сыңарынан айрылған аққудың сұңқыл зары естілгендей болды құлағыма.

Папамның қасірет толы жүзіне көзім түскенде, ішім қан жылап тұрса да, өзімді қолыма алдым. Көз жасым өзіме бағынбай көл болып ағуда.

Папам: **«Қош бол, Аяулым! Ұйықтай ғой!»** – деп ыстық ықыласпен маңдайынан сүйіп, көзін жапты. Еппен жағын танып, бетін ақпен жапты.

Артында қалған дүйім ел анамызды арулап қара жер қойнына қарашаның алғашқы күні тапсырдық.

Ақырғы екі күні жылдарға созылғандай, анамның әрбір күні... әрбір сағаты... әрбір демалысы мәңгілікке жүрегімде сақталып, өмірбақи жатталып калатыны сөзсіз. Тек әкемнің соңғы күндердегі қажыр-қайратына, жігеріне қайран қалдым... Мүмкін оған әл-қуат, күш беріп тұрған да анамыздың рухы болар...? Лайым, осы құдірет күші балаларына дарыса, асар асуларымыз алда... Аманатыңды қабыл алдық – анашым...

Осы сәттерді жасыма тұншыға отырып, ақ қағаз бетіне түсірдім.

Қош, аяулы анам! Бақұл бол!

Нұрлан МҰҚАТАЙҰЛЫ,
Астана қаласы

Жол (мөлтек әңгіме)

Бадам жүрген, әкем жүрген жолдың үстінде тұрмын. Тағдыр атты желкеннің жетегіне ілесіп өмір өзен атты басқа әлемге қадам жасамақпын. Ауылдағы көп білетіндердің айтуынша адам болу үшін үлкен қаладағы үлкен оқуларды бітіру керек екен.

Вокзал басы ығы-жығы халық. Поездың жүруіне әлі біраз уақыт бар. Бірі келіп, бірі кетіп жатқан составтардан басың айналады. Өмір шіркін де дәл осылай өтеді-ау. Оны ешқайсысы да сезер емес. Кәнігі көзге көрінбес, білінбес тіршілік. Шығарып салушылар да игі тілектерін айтып жатыр. «Мені есіңе алып жүрерсің» — деп Жамал жанары жасқа шыланып сумкасынан әдемі қаламды шығарып, қолыма ұстатты. Қалам болғанда кәдімгі күнделікті жазатын қаламсап. Есіме вагондарын алып қашқан поездар сияқты балалық шағымның алыста қалған бір елесі сағыныштай сағымданып келе қалды.

Ол кезде, агроном болып істейтін әкеммен бірге орылған егін танаптарының орнын көріп жүргенімізде, қасымызға ақ «Волга» келіп тоқтап, ішінен аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы мен совхоз директоры түсті. Олар қасымызға келіп амандасты да, хатшы қолымен танапты нұсқап, «мына қатар неге қалып қойған?» деп күнбағыстың жиналмай қалған бір қатарын көрсетті. Әкем «ауылдың балаларына қалдырдым» — дегенде, совхоз директоры жеп қоярдай ызбарлана қарады. Хатшы «Әй, агроном-ай!» — деп кеңкілдеп күлгенде, бірдеңе естіп қаламын-ау деп қышылдап тұрған совхоз директорының да беті әлпеті өзгеріп, көңілді кейіпке ауысты. Менің миымда «хатшы да кәдімгі адам екен-ау» — деген ой қылаң берді. Дауыстары жарқын шығып шаруашылықтың жай-күйін сөз етіп тұрғандарға жақындап келіп, дауыстап сәлем бердім. Бәрінің назары маған ауды. Хатшы менің қалай оқитынымды, неше жаста екенімді сұрады да, төс қалтасынан үш баспалы қалам алып, маған ұсынып, «хатшы бол» — деп қолымды қысты.

Бұл дүниеде менен бақытты жан жоқ еді. Сол күннен бастап менің бала қиялыма, хатшы болу арманы қосылды.

Балалық дәуренге бойлап кеткен ойымды «қайда ұшып жүрсің, жерге түс» – деген Жамалдың даусы үзіп жіберді.

Поезд орнынан ысылдай жылжып, дүрсілдей орнынан қозғалып жүріп кеткенде, балалығыммен қоштасқандай, көзімнен ыстық жас бұрқ ете қалды. Терезеден алыстап бара жатқан перрондағыларға қол бұлғап кете бердім. Олар да көз ұшында артта қалып бара жатты. Өмір де дәл солай қас-қағым да өте шығар. Әрі қиын, әрі қызық. Перронда менің алғашқы махаббатым мен балалық армандарым қалып бара жатты. Ал мен Өмір атты үлкен де даңғыл жолға шыққан тәріздімін...

Нұрлан МҰҚАТАЙҰЛЫ

Сын (әңгіме)

Жұма күні түс ауа Бақытжан келді. Жүзі сынық. Түрінде алаңдау бар. Тегін емес. Жеңгесімен екеуі маған әңгіменің жай-жапсарын түсіндірді. Бақытжан үлкен іске бел буғандай.

Папам ақ батасын берді. Мамам Жан Бақасының отау құрғанын көре алмады. Кеудемді өксік қысып, жанарыма лықсып жас іркілді. Әсем көбігін аспанға атып шампан шарабын ашты. Мен жағаға ұрған толқындай ағыл-тегіл ақтарылып, тілек айттым. Алда үлкен той. Әулетімізге тағы бір шаңырақ қосылмақ.

Үйлену тойымнан кейінгі бір сәт санамда жаңғырығып, көз алдыма келді.

* * *

Шілденің аяғы. Көптен күткен, болғаннан боладысы қызық, үйлену тойым дүрілдеп өтті. Шаңыраққа келін түсіріп, папам мен мамам қуаныш үстінде.

Толған ай толықсып, түн құшағында баяу тыныстайды. Ай нұрына шомылған аула іші іштегі ыстық жалынын шығара алмай булыққан бұйығы күйде. Тау жақтан майда самал есіп тұр. Аулада туыстар әңгіменің көрігін қыздырып жатыр. Гуілдегендердің қатарына мен де қосылдым.

Үйден ақ дидары ай сәулесіне шағылысып Әсем шықты да, сұлу иығынан сәл ғана төмен кесілген қолаң шашын саусақ ұшымен іле арқасына қарай сілкіп тастап, майда самалға бетін беріп, жүзіне ішкі сезімі ұйып күн батысқа қарап тұрып қалды. Жүзін жаба берген қолаң шашын иығынан ары асыра салатын қимыл-қозғалысынан нәзіктік пен ибалық есіп, ой тұнған қарақат көзінің тұңғиығында кісіні баурап алар мейірім қонақтаған. Қиыла біткен қиғаш қас, көзді қамастырып тұрған кайқы кірпік нұрлана жарқыраған қылаусыз таза кескініне әр қоса түскендей, алма мойнындағы алтын алқасы ай сәулесімен құбылып, қимылдаған сайын жалт-жұлт етеді. Өз-өзін ұстай білудегі мәдениеттілігі тәрбиелі ортадан шыққандығы мен тектілігін танытады. Тұла бойынан таң алдында есетін кәусар ауаның жан сарайыңды ашар жұпар лебі білінеді. Ай нұры аялай сипалаған ақ боз жүзіне мұң ұялап, қыз дәуренін түн қойнауынан іздегендей ұзақ тесілді. Шашын арқасына қарай сілкіп тастады да, екі беті албырап, көзі нұр шапа маған қарап наздана жымиды. Жымиған кезде екі бетінде оймақтай ғана шұңқыр пайда болады екен де, соның өзі ажар-көркіне ерекше сүйкімділік ұялатады.

Ләйлә жеңгей шелегін қарына іліп, көтеріңкі көңіл күймен ыңылдап әндетіп, сиыр саууға шықты. «Келіншегіңе сиыр сауғызуға қауқарың бар ма?» – деп, Әшібай маған сынай қарады. Мен үшін күтпеген сын болды. Шегінерге жер жоқ. Алдым жар, артым құз. Жүзіме сұс, даусыма ызғар жинап, «Әсем, сиыр сау!» – деп нығыздап тіл қаттым. Айтқан құрлы ішім қылып етіп,

мандайымнан суық тер бұрқ ете түсті. «Сол сиыр сауылмай қалса да, неге айттым, кейін келісіп алып сауса да болады ғой, бұрын сиыр саумақ түгілі, бұзау тартпаған біреудің әспеттеген ерке қызы, қазір жұрттың алдында мінез көрсетсе, не істеуім керек?» – деп тілімді тістеп, өкінішті ой өзегімді қарып, іштей аласұрдым. Бұрын-соңды мұндай күйді кешіп көрмеген басым, әрі-сәрі күйде тосылып, «бірдеңе десе шелекті басына кигіземін» – деген дүлей ойға бекіндім. Жұрт назары маған аударылып, демдерін ішіне тартып, тына қалды. Самсаған найзаның ұштары денемді піскілегендей болып, сан жанарлар маған қадалды.

Әсем үнсіз келіп арбада төңкеріліп тұрған шелектің бірін білегіне ілді де, «кім білсін не ойлап келе жатқанын», бізге қарай жүрді. Ай сәулесімен шағылысқан ашаң жүзінен кірбің білінеді. Үстінде ине-жіптен бүгін шыққандай тобылғы қызыл торғын атлас халат, аяғында аппақ шұлық. Атлас халатының сусылы, әр қимылына дыбыс бере, жылан сияқты ысылдайды. Сусыл жақындаған сайын жылдамдық ақырындай берді... Бойымды суық тер басып, екі қолым жаныма симай, сипалақтап, пұшайман күйде шашымды тарақтай беремін. Еңсемді ауыр салмақ жаншығандай, дем алысым жиілеп, жүрегім атқақтап аузыма тығылды. Тынысыммен қоса жүрегім тоқтап қалғандай. Өтіп бара жатып, алма мойнын жайымен бұрып қарағанда, көз емес, көздің орнында қызыл жалын тұрды. Қызуы күшті отты ағынның шарпуына төтеп бере алмай көзім тайқып, жанарымды алып қаштым. Шешуші сәт!... Уақыт бір орнында тұрып қалғандай... Баяу жүзіп бара жатқан кемедей, Әсем жай басып қора жаққа өтіп кетті.

Уф! Түнгі ауамен кеудемді кере тыныстадым. Жан сарайым кеңіп, тынысым ашылғандай болды. Арқамнан жүк түскендей,

тоқтап қалған жүрегім қайта соқты, тіпті кеудемді тесіп кетердей ұрғылады. Халаттың сусылы күміс қоңыраудың сыңғырындай жүрек суырар нәзік сазды құлағыма талып жеткізіп, аппақ шұлығы да ән айтып бара жатқандай...

Түннің қара барқыт қанаты төңіректі мақпал мамығымен қымтап ала қойған екен. Иығым тыз еткенде есімді жинадым. Бақ құсы қалықтап иығыма қонды. Бойымды тіктеп, иығымды қомдап Әшібайға маңғаздана қарадым. Маған қарап тұр екен, көзімен құптап, ізетпен басын изеді. Сыннан өтіп, өзіме де, Әсемге де дән ризамын. Бойымды тамылжыған әсем әуен, билеп, ән салғым келді.

* * *

Сынаптай сырғып арада жылдар өтті. Шашасына шаң жұқпас тұлпар уақыт-ай! Біз бұл күнде бір шаңырақтың ғана емес, әулеттің қара шаңырағының отын түтетіп отырмыз. Сол кездегі мүшкіл қаліміз жүректе тәтті мұңға айналып, сағынышпен еске аламыз. Біздің отбасылық өміріміз сол күннен басталды.

* * *

Үкідей үлпілдеген ұлпа қардай ақ қағазға көз сүзе қадалып ой құшағында отырмын... Жарық білініп, құлан иектеп таң атып келеді. Бозғылт сәуле бөлме ішін ғажайып нұрға шомылдырып тұрғандай. Терезеден қиғаштай құйылған күннің алғашқы арайы Әсемнің жүзін алқызыл алауға малып жіберді. Қаннен-қаперсіз тәтті ұйқыда жатқан Әсемнің қолын алақаныма салып аялай сипадым. Нәзік саусақтарын тарақтап ұстап, ақырын бетіме бастым. Жүрегім шымырлап, тұла бойыма жылы шуақ жүгірді.

Бауыржан МҰҚАТАЙҰЛЫ,
Егіндібұлақ ауылы

Ер БІРЖАН

*Үш ата, арғы тегі Қозған екен,
Бір жүйрік ортасынан озған екен.
Жүйрігі ортасынан кеткеннен соң,
Өзгесі бет-бетімен тозған екен.*

Біржан Нұржанұлы 1885 жылы дүниеге келген. Біржан ата-сына тартқан алып денелі, батыр тұлғалы, намысын жатқа жібермейтін өжет, қайратты, батыл болып өседі. Өзінің еті тірілігі арқасында ескіше, орысша хат танып, өз қатарынан бұрынырақ есейеді. Ел өміріне ертерек араласа бастайды. Ата-бабасы тастап кеткен Күржі көлінің жағасына көшіп келіп, мал басын құрап, ағайын-туыстың басын бір жерге тоғыстырсам деген ниетпен үйлер салып, Қозғанның кішігірім ауылы пайда болады. Бұл кезде Қозған руы Ақкелін, Ақбеттау, Қызылтау сияқты үш болысқа қарайтын. Біржан болса оларды Егіндібұлақ, Күржікөлі маңына жинап, өз алдына жеке болыс етіп қоныстандыруды мақсат етеді. Сол мақсатта өз ағайындарына егін салудың қажеттілігін ұқтырады. Себебі жер емген халық бір жерге тұрақтап, үй құрап, тұрмысын түзей бастауға үйренеді. Біржан жәрмеңке базарларға жүн-тері, мал өткізіп, соқа, тырма, шөп шабатын машина әкеледі. Қыстың астығын өздері қамдап, мал қора салу, қысқа пішен дайындау, картоп салу сынды кәсіпті мықтап қолға алып, ағайын-туғандарына да үйретеді. Бұл шамамен 1900—1903 жылдары аралығында болған. 1905 жылы Біржанның айтуымен ағасы Күлжан Сабындыкөл мен Жасыбай көлдерінен бөшке-бөшке балығымен су тасып, осы Күржі көліне жіберіпті. Содан бері балығы үзілмеген, күтімге алынған бұл көлді халық «**Біржанкөл**» деп атайтын болған. Маңайдағы елдің ырыс-несібесіне айналған көлді Біржанның есімімен

атағаннан-ақ оның қадір-қасиетінің, атақ абыройының аса биік екендігін көруге болады.

Біржан ат бапкері, сыншысы болған. Жүйрік жаратып, бәйгеге қоспай қалған кездері кемде кем. «Бүкіркөк» деген жүйрігі үлкен бәйгелерден талай олжа алған. Дуалы ауыз қария, әйгілі Мәшһүр Жүсіп Біржанның талай қонағы болған. Сонда Біржан қадірлі қонағын жеке үй тіктіріп күтеді екен.

XX ғасырдың басы Ресейдегі Столыпин реформасының жүзеге асырыла бастаған шағы еді. Ресей жерінен қарашекпенділер ағыла бастап, олар қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алып, халықтың тынысын тарылта бастаған кез болды. Қисық өзек, Тайлақ, Үш қайық маңы, Егіндібұлақ ауылдары қанқұйлы атамандар Химич, Зоновтың иелігіне айналды. Олардың байырғы атаулары да өзгеріп, «Өскенің отары», «Шульков қуысы», «Әкім тоғайы», «Бір танау Андрейдің шабындығы», «тоғайы, егіндігі» – деген атаулар пайда бола бастады. Олар табиғаты әсем, «балығы аттай тулаған» Біржан көліне көздері түсіп, оны тартып алудың амалдарын қарастыра бастайды. Елдің ұйытқысы, бас көтерер арқасы, өздеріне бөгет болар Біржанның көзін жоюды ойлайды. Самогонға мас болып, бір-бірін жарып тастаған Егіндібұлақтағы екі орыстың өлімін Біржанға аудармақ болады. Қараталда жасырынып, жол тосқан қарулы топ Біржанның алдынан шығып, оны орманда ел көзінен таса жерде атып тастамақ болады. Кешкілік талдың тасасынан шыға келген еңгезердей тұлғаны Біржан, астындағы аты оның Бозтарланына ұқсатқан Порфей Химич қосауызбен тартып жібереді. Сөйтсе ол өз ағасы Петро екен. Бұл оқиғаны ішінде болған Горкун Арсенти айтып береді. Біржан казактардың зорлығына көнбей оларды Қожа, Жылыбұлақ, Кәкіман, Жетітас, Желтау, Егіндібұлақ маңынан қуып шығады. 1916 жылы патшаның «июнь жарлығы» шығып, оған қарсы бас көтерген Алабас көтерілісіне қатысқан Бәшерденге тілектес болады.

Баянауыл атырабына да Кеңес өкіметі орнап, қанқұйлы казактардан құтылған, азат болған күн де туады. Біржан Кеңес өкіметін теңдік, азаттық әкелуші деп қабылдап, оған қызмет етуге атсалысады. Қызыл Армияға ат сұрыптап алатын комиссияны басқарады. «Өлеңті», «Ақкөл» шаруашылықтарының қазығын қағып, ауылдардан мал жинайды. Бірақ бұл шаруашылықтарды басқару Біркекеннің маңдайына жазбаған. 1930 жылы «байсың», «кулаксың» деген жала жабылып, Баяннан Керекуге конвоймен айдалғанда, жолда өзін тұтқындап әкеле жатқандардың мылтықтарын тартып алып, қағаздарын өртеп, еш айыбы болмаса да қалаға келіп, болған жайды айтып берген. Ақталып, елге қайтады.

1931 жылы Баян жерінде аштық басталады. Бәйбішесі Ағжанды, баласы Мәжитті, інісі Мұқатайды ертіп, Омбыға барады. Ондағы бір совхозда директордың орынбасары болып еңбек етіп жүргенде бәйбішесі қайтыс болып, елге қайтады. Жырыш қажының қызы Мағрипаға үйленіп, Мұқатайды алып, Алматыға барады. Республика Министрлер Кеңесінің демалыс үйінде бие сауып, қымыз ашытатын шаруашылықты басқарады. Іле ауданындағы бір совхозда директордың орынбасары болып қызмет істейді.

1934 жылы тағы сотталады. Бірақ Жоғарғы сотқа арыз жазып, кейін ақталып шығады. Ел басына төнген ауыр күндер Біржанның отбасын да айналып кеткен жоқ. Арыстай Алаш арыстарының басына төнген азап Біржанның да басына келіп, 1937 жылы қайтадан ұсталады. Нақақ жала, «шаш ал десе, бас алатын» кеңестік соқыр саясаттың арқасында күйе жағылып он жыл «итжеккенге» айдалады. 1947 жылға дейін Қиыр Шығыс, Колыма, Чита, Краснояр өлкесі, Тайшет, Суслов лагерлерінің дәмін татуына тура келді. 1947 жылы жазасын толық өтеп келеді. Бірақ бұл азаттық ұзаққа бармай, 1952 жылы шиттей үш баланы шырылдатып, шаңырақ шырқын бұзған Кеңес Үкіметі

67 жастағы Біржанды «халық жауы» деп кінә тағып, 25 жылға соттайды. Жазасын Ақтөбе қаласында өтеп, осында 1954 жылдың 7 шілдесінде операция үстінде қаза табады. 1956 жылы Қазақ ССР Жоғарғы сотының шешімімен жабылған жала, тағылған айыптан ақталады. Кезінде кәмпескеленген мал, дүниесі мүлкі 1962 жылы ақшалай есеппен қайтарылады.

Міне Кеңес Үкіметінің айрықша «қамқорлығының» арқасында Біржан Нұржанұлы сияқты талай қазақтың қамын ойлаған сұңқарлардың қанаты қайырылып, талай арғымағы орға жығылды. Өз ұрпақтарына оқу-тәрбие бере алмай, жау емес екендігін дәлелдей алмай, арманда кетті. Талай жесір қара жамылып, шиттей бала-шағаларын құшақтап, «халық жауының» әйелі атанды. Біржанның алғашқы алған әйелінен Қабдыл мен Мәжит әке тегін ала алмай, нағашы атасының атымен Нұрахметов болып жазылды.

Халық жауы, банды аталған, елі үшін еңбек етіп сол жолда басын бәйгеге байлаған, асыл әкесінің ұмыт бола бастаған есімін халық жадында жаңғыртып еліне қайтадан табыстыру мақсатында баласы Асылтай Біржанұлы туғанына 110 жыл толуына байланысты Ақтөбеден дене топырағын әкеліп, туған жері Біржанкөлге жерлеп, ескерткіш орнатып, ас берді.

Асылтай ағамыз үлкенге іні, кішіге аға болған әкесіне тартқан үлкен жүректі, нар тұлғалы, бауырмал асыл азамат еді. Жастайынан жетімдікке, қиыншылықтарға мойымай жоғары білім алып, Павлодар өңірінің сүт өндіру саласында басшы қызметтер атқарды. Халқы үшін құрбан болған **Әкесі** жайлы тарихи шындықты қалпына келтіріп, жастай өмірден өтті. Дүниеден өтерде қойын кітапшасынан табылған өлең жолдары:

*Кім кімге она көрсеткен дүние жалған,
Өзіңмен бірге кетер барлық арман.
Дүниеге адам болып келгеннен соң,
Адам болып аттансам сол бір арман.*

Артында қалған Гүлбарам жеңгеміз, бауырларымыз Алма-гүл мен Әсел жыл сайын ағамызға дұға оқытып еске алады.

«Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы» деп ел рухын бәрінен жоғары ұстап, ту етіп көтерген Ер Біржан атамыз сияқты перзенттерін халқы да ұмытпайды.

Бақытжан МҰҚАТАЙҰЛЫ

Әнші ЖАБАЙ

Жабай Тоғандықов 1889 жылы Баянауыл ауданындағы Біржанкөлде дүние есігін ашқан. Арғын, Бес Мейрам – Бегендік, Қозған, Жауғашты батыр ұрпағы, Тоғандық немересі әнші – Жабай. Тоғандықтың бәйбішесі Кішатайдан Нұржан, Күлжан туады. Әкесі – Нұржан, шешесі – Қатша (Хадиша). Жасында атасы Тоғандық палуанның ауылына жиі келіп-кетіп жүрген Жаяу Мұсаның әндері бала жүрегіне жол тауып, өзіне ынтықтыра білді. Сұлу табиғаттың, сауықшыл елдің, ағайын-туыстың арасында жүріп ер жеткен Жабай 15-ке келген шағында бір жиында күреске түсіп, атақты бір палуанды алып ұрып, атағы аспандады. Бұдан кейін Жабай есімі аумаққа жайылады. Қай жерде жиын-той болса, Жабай сол жерден табылатын. Баян қаласында болатын ойын-сауықтарда өнер көрсетіп, әнші Жабай, палуан Жабай атанады.

Бірде Баянда үлкен жиын болып, ол мерекеге Жаяу Мұса, Қажымұхан, Жарылғапберді, Қалилар қатысса керек. Осы жиында Жабай «Сұржекей» мен «Жамбас сипарды» нақышына келтіре орындап, аға буын өнерпаздардан мақтау естиді. Осыдан кейін Қали екеуінің салдық күндері басталады. Бірақ тапқандары тамағынан аспай, таршылық көруге айналған қос сері Екібастұзға келеді. Осында екі-үш жыл тұрақтап, кен қазу ісінде еңбектері еш кетпей, табыстары өз бастарына жетіп, жағдайларын түзей бастағанда ақ патшаның «июнь жарлығы» шығады. Нағыз жігіттік шағында Жабай әскерге алынып, окоп

қазу үшін Еуропаға айдалады. Латвияның астанасы Ригада екі жыл болады. Сайын даланың төсінде еркін өскен бұлаң жігітке дымқыл ауа, сызды жер мен адам төзгіссіз ауыр жұмыстар көкірегіне шер болып қатады.

*«Қорек қып жарым, қадақ қара нанын,
Қай күні өлемін деп қайғырамын.
Өлеңді еріккеннен айтпаймын-ау,
Бұл менің өлең емес қайғы-зарым» – десе.
«Қаңғырып қиыр шетті талай кездім,
Бір тілім нан табам деп елден бездім
Кеткен кектің түбінде қайтатынын,
Аш, жалаңаш жүргенмен өзім сездім.
Ор қазып ағаш тіліп жүрдік қажып,
Отырдық тапқан жетпей жүдеп, азып.
Қанша азап көрсем-дағы жан серігім,
Домбырам мен өлеңім болған азық» –*

деп, өзінің алғашқы өлеңін шығарады. Осы кезде Ресейде патша тақтан құлап, уақытша өкімет орнап, орыс-герман соғысында бейберекетсіздік болып жатқанын пайдаланған Жабай бір топ жігіттерді ұйымдастырып, майдан даласынан қашып, елге келеді. Керекуге келіп, қайда ойын-той, сонда барып бойындағы құдай берген өнердің арқасында жан бағады. Қалаға жиі келіп, сауықшыл жастардың басын қосып жүрген қазақ театрының негізін салушы, театр және қоғам қайраткері Жұмат Шанинмен, әншілер Иса Байзақов пен Майра Уәлиқызымен танысады. Кешегі тектінің тұяғы, өнер десе ішкен асын жерге қояр Жабай өнерпаздар қатарына қосылып, ән салып, кеңес үкіметін мадақтайтын өлеңдер шығарған. 1920 жылдардың Зайсан мен Тобыл арасында Ертіс өзені бойымен жүк таситын пароходқа матрос болып орналасады. Жабайға бұл жұмыс жағып, үйлі-баранды болады. Тұрмысы түзеледі. Қырықтың қырқасына шыққанда елге келіп, Қарағанды қаласында кенші болып жұмыс істейді. Бірде кеншілер қаласына шахтадағылардың

көңілін көтеріп, өнер көрсету үшін Алматыдан әртістер келеді. Әртістердің басшысы баяғыда Керекуде өзі көрген нағашысы Жұмат Шанин, әншісі – сонау жас кезінде өзіне туған ағасындай боп кеткен Қали бар. Сағынысқан достар жылап көріседі. Сөйтсе Қали да Қарағандыда екен. Осыдан былай Жабайдың өнердегі тасы өрге домалап, таланты елге кеңінен танымал болып, қуанышты еңбек зейнетін көре бастаған жылдары басталады. Қарағандыда өтетін үлкен жиындарда Қали Байжанов, Жаңыл Қартабаева, Мақсұт Мұстафин, Забира Жұбатовалармен бірге саханаға шығады. Қарағанды облыстық радиосына әнші ретінде жұмысқа тұрады. Осында жүріп Жабай – Борис Александрович Орлов хорының мүшесі болады. 1934 жылы Алматыда өткен өнерпаздардың бүкілқазақстандық слетіне қатысып, бірінші жүлдеге ие болған.

1936 жылы Мәскеуде өткен Қазақ өнері мен мәдениетінің І онкүндігіне қатысып, қазақ халқының болмыс тіршілігі мен сахарадай кең алуан түрлі өнерімен Мәскеу жұртшылығын тәнті етіп, жоғары көркем орындаушылық шеберлігі үшін сыйлық пен грамота алған. Кремльдегі Сталин қатысқан Үкіметтік қонақасыдағы санаулы адамдардың бірі.

Жабай Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Жарылғапберді, Естай әндерін шебер орындайтын әнші болатұғын.

Халық өнеріне сіңірген еңбегі еленіп, 1945 жылы Қазақ ССР-нің Еңбек сіңірген әртісі атағы беріледі. Кейінірек республикалық дәрежедегі дербес зейнетақы тағайындалды. Қырық жыл Қарағанды облыстық радиосында еңбек етті.

«Жакөңнің жуан қоңыр ашық даусы отырған жерін екпіндей кернеп, желдей есіп, самалдай желпігенде ешкімге жол бермей, сөзуарлардың өзі шалғындай жапырылып еріксіз тына қалады. Бояуы қою, тембрі күшті, кең тынысты «Ардақ», «Екі жирен», «Аққұм», «Баянауыл», «Бурылтай», «Қарғаш» әндерін қанша айтса да жасымайтын. Жабай аға 70 пен 85 жас ара-

лығында елге үнемі келіп тұрды. Ол кісінің бойындағы ізгілік, сыйластық, туыстық құрмет, ағайындық бауырмалдық сол кездің өзінде әркімнің табиғатынан табыла бермейтін қасиет еді. Отырған жері ән-мереке, көсем сөз, кеңес, үш жүздің ақын-жырауларын жатқа соғып, жүндей сабап, мақтадай көпіртіп, естімегенді ырқына қоймай, қызыл іңірде бастаса, таң атқанша дес бермейтін. Бір ғажап сәйкестік 89 жылы туып, 89 жасында дүниеден қайтты. Ол кісінің бойындағы ізгілік, сыйластық, туыстық құрмет, ағайынға бауырмалдық сол кездің өзінде әркімнің табиғатынан табыла бермейтін қасиет еді. Бұхар, Мәшһүр, Жаяу Мұса сөздерін тақпақтай бастап, Абайға келгенде мүлде көсіліп Есілдей тасып, Ертістей асыға аға жөнелетіні күні бүгінге дейін көз алдымызда. Абай өлеңдерін домбыраға қосып тақпақтай соғып, баяндама жасағандай күй кешетін. Бұл қазақ даласы жасаған дара Гомерлерінің қасиеті. «Өнер халықтікі» дейміз. Сол халқымыздың асыл өнерін ұрпақтан – ұрпаққа жеткізіп, елінің құрметіне бөленген, елге танымал болған әнші Жабай Нұржанұлы Тоғандықов міне осындай болды» – деп жазушы Зекебай Солтанбаев еске алады.

Жабай ата туралы Зейтін Ақышевтың 1984 жылы жазған «Жабай» повесі, Қарағандылық журналист-зерттеуші Ерлан Төлеутайдың 2006 жылы шыққан «Баянауылдың дәстүрлі ән өнері» деген кітабында «Жабай Тоғандықов» атты және жазушы Зекебай Солтанбаевтың баспасөз беттерінде зерттеу мақалалары шықты.

Әншінің дауысы – салған әндері республикалық қазақ радиосының алтын қорында сақтаулы.

Қазақ ССР-нің Еңбек сіңірген әртісі Жабай Тоғандықовтың туғанына 120 жыл толуына байланысты елге қызмет етуді мақсат етіп өскен Жабай ақсақалдың немересі, Қазақстан денсаулық сақтау саласының үздігі, медицина ғылымының канди-

даты Тілеуқабыл Жүсіпұлы Баянауылда Мұса мырза мешітінде атасына арнап ас берді.

Тілеуқабыл атасы Жабай мен әжесі Кенжештің бауырында өсіп, тәрбиесінде болған. Ол жастайынан зерек, өнерге, білімге құштар болып өсті. 1973 жылы Қарағанды медициналық институтын бітіріп, еңбек жолын сол кездегі Жезқазған облысында қатардағы дәрігерліктен бастады. Еңбек ете жүріп, білімін ұштап, ізденуден жалыққан емес. Ізденіс жемісін де берді. Медицина ғылымының кандидаты атанды. Қазақстан медицинасының нейрохирургия саласында білікті маман. Бірнеше күрделі операцияларды сәтті жүргізіп, талай адамның өміріне арашашы болды.

1992 жылы № 7 Алматы қалалық клиникалық ауруханасының ашылуына тікелей атсалысты. Аурухананы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзі келіп ашқан болатын. Ол № 2, № 7, № 1, № 4 ауруханалардың бас дәрігері қызметін де атқарды. 150-ге тарта ғылыми еңбек жазып, медицина саласында 10 жаңалық ашты. Обыр ауруына қарсы «Тонибол» дәрісі авторларының бірі.

Елімізде 2011 жылы Азиялық қысқы Олимпиаданың өтуіне орай, № 4 аурухана жанынан «Спорттық жарақаттар» бөлімін ашу туралы ұсыныс жасап, оның оң шешім табуына қол жеткізді.

Бүгінгі таңда Тілеуқабыл Тоғандықов Республикалық дәрігерлер мен провизорлар ассоциациясының вице-президенті.

Ел алдындағы еңбегі ескеріліп, Тілеуқабыл Тоғандықов ҚР денсаулық сақтау ісінің үздігі, «Құрмет» орденінің иегері атанды.

Бакытжан МҰҚАТАЙҰЛЫ

АТА, СІЗДІҢ КҮДІРЕТІҢІЗГЕ БАС ИЕМ

Аташым менің! Өмірімде Атамнан мықты адамды көрмедім. Ақиқатында Ол кісінің тарихы еріксіз таңдай қақтырады. Жиырма-масыншы ғасыр басында дүние есігін ашқан жандардың өмір жолдары оңай болмады, тіпті оңай болуы мүмкін емес десек те, тағдырдың тәлкегін қазақ халқы секілді көрген халық кем де кем болар, сірә. Аштықтан қырылып, қуғын-сүргіннен есеңгіреп, соғысқа кеткен 450 мыңынан 300 мыңы бақилық болған қазақ этносының өткен ғасырда жолы тар, тайғақ болды. Алайда, жазмышта жазылған қиындықтар мен сынақтарды қасқайып қарсы алатын қайсар жандар да көп. Олар сол ауырлықтарға шыдас бермей морт сынады, немесе шынығып, шымырланып, болаттай бекиді.

Мен барлығын білмесем де, әр дәуірдің өз батырлары бар. Десе де, бала кезден әкеден айрылу, анасы мен қарындас-тарының халын ойлайтын отбасындағы жалғыз еркек кіндік болу, аш-жалаңаш күйде азық іздеп, жер-жаһанды жалаңаяқ кезу, темірдей қатаң заңдары бар алғашқы советтік интернаттардың біріне түсіп, одан шыққан соң білім алып, ел тарихында алғаш рет агрономдық курсты тәмамдап, бұғанасы қатпаған он сегіз жастағы бозбала қалпында соғысқа аттану, екі соғыстың сұрапылын бастан өткеру, тұтқынға түсіп, одан қашып шығып, фашизмді жеңіп, елге оралған соң лайықты құрмет пен қошеметке ие болу орнына жалақорлардың жаласымен ит жеккенге бақандай жиырма жылға айдалу, Сталин өлімінен соң Хрущевтің жазакешімділігімен, жаны мен тәні сірі жандардың өзіне аман келу бұйыра бермейтін барса келместен отанға оралу, өзі ортасынан өсіп, өніп шыққан халқының «жауы» деген жалған жаланы жамылу, осы тауқыметтің барлығын арқалай

жүріп, отбасын құру, он екі сәби сүйіп, оның төртеуімен көз алдында қоштасу, ұлын ұяға, қызын қияға қондырып, он жеті немересі мен екі шөбересіне тәлім-тәрбие, бағыт-бағдар, өнегелік беріп, әманда отбасы ұйытқысы болып табылатын от анасының өмірден озғанына қарамастан, өз ұясын, әулетін тату-тәтті, бірлікте ұстап қалу ердің ерінің, адамның адамының ғана қолынан келеді деп білемін.

Осы жолдарға адам ғұмыры сыйып кеткендей көрінгенімен, сол өмірдің әрбір сәтін, кезеңін, тіпті жанға қаяу салатын қиын болса да, адамгершіліктен айнымай, ардан аттамай, ұнжырғаны түсірмей сүре білу екінің-бірі жасай алатын оңай шаруа емес. Ғылымдағы соңғы зерттеулер қорытындылары баланың «ұяда көргенді ұшқанда ілетінін» тағы да бір дәлелдеді. Соған сүйенсек, атамның үйде және түзде өзін-өзі ұстауы, ойтолғаулары мен сөзсаптаулары менің көз алдымдағы абыройым асқақтатып, келбетін кемелдендіре түседі. Сондықтан да, атамды сипаттай келер нақты образым бар.

Шет елден немесе еліміздің басқа аймақтарынан келген қонақтар бір ғажайып құбылысқа қайран қалады. Баянауылдың басым бөлігінде қылқан жапырақты орман өседі. Кей кезде қарағайдың тұқымы тас астына түседі де, қолайлы жағдай жоқтығына қарамай, сол жерден мәңгі жасыл түсті жас қарағай тасты жарып, күн мен желдің өтіне төтеп беріп, өсіп шығады. Табиғатта бұл құбылыс өмір күші деп аталады. Міне, осы образ менің көз алдымда үнемі тайға таңба басқандай анық тұрады.

Ел-жұртымнан шалғайда жүргенде, сындарлы сәттерде мен үнемі атамды, осы образды еске алып, тастай түйініп, алған беттен қайтпау керектігін түсінетінмін.

Әулет анасы – Апамыздың өмірінің соңғы сәттері туралы Көкемнің жазбасында (эссе) апамыз туралы «... Егер де осы анасының қасиеті ұрпағына дарыса, алар асуымыз әлі алда»

делінген. Шындығында әулет анасы әкемізге сай. Осы қасиетті мен өзіме және жақындарыма тілеймін.

Енді атамның өмірінен есімде бар естеліктерді айтқым келеді. Әуелі бірнеше айтулы оқиғаларды санамалап, содан соң оларды шағын түрде құдды фильм таспасындай сипаттап, негізгі Кейіпкердің толық бейнесін беруді жөн санадым.

Мұхтар аға Шахановтың «Тамырын тереңге таратпаған дарактың ғұмыры қашан да келте» деген ақиқат сөзі бар. Бойы елу сантиметр, тамыры бес метр сексеуіл түбірінен қуат алу себебінен жылыжай раушанынан гөрі ұзақ өмір сүреді.

Оның қасиеттері... Атам арабша хат таниды, Құран Кәрімді оқиды, Алланы жиі еске алып, әркез тәубасын қайталап отырады. Ең алғаш Нұрболат ағаның үйінде Фатиха мен Ықылас сүрелерін оқып, сауабын марқұм Мәжит атаға бағыштағанымда атамның: «Сүрелерді жақсылап жаттап ал, ертең өзіңе керек болады» дегені әлі есімде. Мен атамның бұл насихатын хақ жолымен жүріп, ислам қағидаларын берік ұстан дегені деп түсіндім.

Атамның шебер әңгімешілдігін айтсаңшы! Білмейтіні жоқ дерсің. Ұлтымыздың алтын қоры десе де болады. Баянауылға келген көптеген атақты адамдардың Егіндібұлақтағы біздің дастарханнан дәм татпай, халық тарихының мөлдір бұлағынан мейірін қандырмай, рухы мен күшін бір тазалап алмай кетпейтіні де сондықтан болса керек. Бабаларымыздың, батырларымыздың туған өлке тәуелсіздігі үшін кескілескен айқастарын, билердің шаршы топта айтылған ұтымды сөздерін, ақындар мен әншілердің, палуандар мен шеберлердің өнерлерін атам майын тамыза әңгімелейді. Басқа қариялардың әңгімелеп берген индустрияландыру мен ұжымдастыру, тың игеру мен кеңес шаруашылығы, комсомолдық жастық шақ кезеңдері мен Кеңестік өркендеудің біздің халыққа тигізген әсері, сөзсіз, көп болғандығы анық. Алайда атам қазақтардың тәуелсіз, өзіндік болмысқа ие, өз ана тілінде әдеби жауһарларды жасай білген

кезеңдері туралы да менің көзімді ашты, ол дәуірдің рухани беріктігі мен қайнар көзі ешбір өркениеттен кем түспейтіндігін түсіндірді. Ол тек соғыс туралы ғана аз-маз айтып, «сендерге тыңдауға жеңіл, мен үшін есіме алған ауыр» дейтін.

Үлкен кісінің тәрбиесін бойына сіңірген баланың мықты болатынын қазақ халқы ежелден-ақ білген. Бала кезімде атам мені барлық жерге, тіпті қонаққа да өзімен алып баратын. Мені үнемі арқалап алатын, ал мен дүниеде ешбір теңдесі жоқ атамның исін құшырлана жұтып, өзімді тас қамал қорғаны бар жандай сезінетінмін. Ең алғаш төрт жасымда атқа мінгізгені де жадымда сайрап тұр.

Мен атамның қолдауы мен ықыласын үнемі, тіпті қазір Мәскеуде отырып та сеземін. Жақындарымыз атамның біз туралы, оқу үлгерімдеріміз бен жетістіктеріміз жайлы әрдайым сұрап отыратынын үнемі айтады. Өз өлеңдерінің бірінде атам «Саған айтарым, Мұхтар, көп» деген болатын, осыдан мен өзіме артылған ата аманатын ұғамын.

Маған атамның шежіре мен әңгімелерді баяндап отыратын қоңыр, сазды даусы қатты ұнайтын, мүмкін атам құймақұлақтығымды бағалаған болар. Мен тыңдаудан жалықпайтынмын, атам болса кешке қарай шаршап, «қойшы, шаршаттың» деп зілсіз кейіп қоятын. Көңілді жағдайлар да көп болды. Бірде, бала кезімде, атам түс уақытында мені қасына алып, ұйықтауға жатты. Мен ыстықтап, атам көзі ілінгенде құшағынан сездірмей, зытып отырсам керек. Кешкі ас ішіп отырғанда атам осыны айтып, дастархан басында барлығы «ау сен атаңның баласы едің ғой, неге қашып кеттің?!» деп күлгені бар. Әрине, бұл жағынан Мұхаммед және Жәнібекпен таласа алмаймыз, қанша дегенмен кара шаңырақтың еркелері, атасының тентектері солар.

Мен оның қол қусырып отырғанын көрген емеспін. Күші қайтам дегенше үнемі жамап, жөндеп, жылқының ер-тоқымын, жүгенін, басқа да әбзелдерін жасайтын.

Атамның көрегенділігінің тағы бір қыры саясат еді. Халық оны сырттай байқампаздығы, білімі, парасаттылығы үшін «дала академигі» дейді. Атам болса «мен академик те, президент те емеспін, бар болғаны ауылдың қара шалымын. Егер президент болсам, әулетіме ғана басшымын» дейді. Сондай-ақ, ол сындарлы ішкі саясат жүргізеді. Бауырлардың бірі-бірімен араласпай жататынын көріп жатамыз, сондықтан үлкен әулетті бірлік пен татулықта ұйытып отыру кез-келгеннің қолынан келе бермесі анық. Атам өз балаларын ешқашан мақтамайды, алайда келіндері мен күйеу балаларын төбеге көтереді. Өзім де жақында отау көтердім. Той өткен соң ертесіне атам әулет үлкендерін жиып алып, оларға келіншегім Бақытты өзінің қызы екенін шегелеп айтып, онымен қоса жұрттардан қызын көргендері үшін көрімдік алып, оны ұялып тұрған Бақытқа берген болатын. Маған: «Қара шаңырақты сыйла, құрметте, ол бізді біріктіріп тұратын негізіміз әрі өзегіміз», дегенді әрдайым айтып отырады. Сондықтан болса керек, бала кезімізден жаз болса қаладағы төрт қабырғаға тұншықпай, ұшқан ұямызға барып, ауылдың саф ауасымен кеуде керіп тыныстауды жөн санайтынбыз.

Атамның сырт бейнесін сипаттасам: Оның жанары жанып, мейрімділік пен даналыққа толып тұрады. Күлгені көңілге біртүрлі қуаныш ұялатып, тартымдылық туғызады. Аппақ сақалы, салмақты, салиқалы кейіпі, бәрі-бәрі адамды өзіне үйіреді. Кейде қонақта отырғанда, асыра мадақтау мен сөзуарлық болған жерлерде шынтақтаған күйі көзін жұмып, ойға шомып кетеді. Содан кейін байсалды кейіппен салиқалы насихатын айтып, базбіреуді сынап, енді біреулерге бағыт-бағдар көрсетіп отырады. Осындай аумалы-төкпелі, жастары білім іздей бермейтін, ал сол жастарды түзу жолға шақырып, тентегін тезге сала алатын, сөзінде дуа, өзінде кие бар қарияларымыздың азайып қалған заманда атам сынды асылдың сынығының ортамызда болғанына,

біздің сол мөлдір бұлақтан дәм тата алғанымызға Жаратушыға шүкір деймін.

Атам мен үшін сан қырлы, сонымен бірге бүтін тұлға. Мен оның әңгімелерін тыңдап ер жеттім. Ол экономиканың терминологиясын, қосылған құн теориясын, К. Маркстың «тауар-ақша-тауар» теориясын (немесе тауар айналымы формасын), Қажымұқан, С. Сейфуллин, Ж. Шанин секілді өзі кездескен атақты адамдардың өмірбаянын жатқа біледі. Атамның осынау таңғаларлық деректерді жадына сақтағанына таңдай қақпасақ амал жоқ. Оның атақты адамдармен кездескендері туралы әңгімелер қазіргі кітаптарда жазылмаған, оларға атам «жақсы жері де, кемшіліктері де бар, өмір ақ және қара түстен тұрмайды» деп өлшемді бағам береді. Сондай-ақ, «өткенімізді, оның ішінде кеңестік дәуірдегі тарихымызды да, ретсіз жоққа шығаруға болмайды» деп саяси салмақты ой айтады.

Атам айтуы бойынша, көз алдынан еш кетпейтін (ол жайттар атам әңгімесі әсерінен енді менің де көз алдымда) көріністер бар. Ұжымдастыру. Аштық. Жантөзгісіз жұт. Әбден жүдеп-жадаған, ескі-құсқы киімдегі бір топ қазақ балаларының (ішінде атам да бар) азық табу мақсатымен жер-дүниені кезіп жүріп, Алтай аймағындағы орыстар елдімекенінің тұсынан өткен кезде орыс қатындарының онсыз да титықтаған тобырды балаларына айтып, итке талатқандары, бәрі-бәрі көз алдымда... Аллаһ бәріне әділ төреші! – дейтін.

Атам үшін айрықша ауыр мәселенің бірі – ол ана тілдің ахуалы. Қазақ елінің солтүстігіндегі тамыры терең, тарихы кенен қуатты еменнің бірі – атам Бірінші Петр кезінен бері үскірігі бәсеңдемеген орыстандыру саясатының аязы мен желіне иілмей, қасқая қарсы тұрып келеді. Бір күні атам маған мағынасы «Дұшапаныңды жеңгің келсе – ұрпағыңды тәрбиеле» дегенге саятын шығыс даналығын келтіре отырып, туған тілдің

тұнығынан тұщымы қанып сусындамаған ұрпақтың бабалар өсиетін ұқпасын, аталар жолын ұстанбасын, әке өнегесімен оқ жонбасын, осылайша ол халықтың тұқымы тұздай құрып кететінін айтып берген еді.

Алысқа бармай-ақ, атамның «Бала Мұхтар болдың, шала Мұхтар болдың, қазір аға Мұхтарсың, ендігі кезекте дана Мұхтар болуыңды Алладан сұраймын» деген мендік дамуды аса дәл сипаттаған, сипаттай отырып үлкен үміт жүгін арқалата айтқан тағылымының өзі неге тұрады?! Атам маған ана тіліміздің қайнар көзі болып табылатын әдеби кітаптарды аз оқитыным үшін ұрсып, өзге тілдің бәрін білгенмен, өз тіліміздің орны ерекше екендігін, туған тілі мен тарихына немқұрайлы қараған жанның бұл жалғанда бағы жанбайтынын үнемі ескертіп отыратын. Мүмкін он екі жасқа дейін балаларына ана тілінен өзге тіл үйретпейтін жапондар тәрбиесінің мәні осында болса керек. Кейде мен атама бір қайраткерлер, тіпті ағайындар туралы айтсам да ол үнемі «Өзінің қазақшасы қалай?» деп, онымен қоса әйел, бала-шағасының да қазақшаларының деңгейі жайлы сұрап отырады. Осы орайда біздің базбір ұлт тарихынан, қазақтық болмыстан бейхабар туыстарымызға шежіре айтып, тарих тереңінен хабар беріп, бабалар мұрасының мәнін түсіндіре отырып, қазақи ортаға тартқанын, біріктіргенін айта кеткенді жөн санаймын.

Атам түпнұсқасымен және Абай аудармасымен Пушкинді, екі тілде «Татьянаның хатын», орыс тілінде Есенинді жатқа оқыған кезде адам бойында, жүрегінде туған тіліне деген махаббаты берік орнап, ана тілдің шынайы құндылығын ұққан кезде ғана өзге тілдердің жауһарының құнын жете түсіне алады деген ой келеді санама.

Атамның барлық өлеңдері, шығармалары және ғибраттары туған жер мен туған ел тақырыбына соқпай кеткен емес. Ол осынау ұлан-байтақ жерімізді бабаларымыздың қалай ақ найза-

ның ұшы, ақ білектің күшімен алып, біздерге аманат етіп қалдырғанын, біздердің Жауғашты батырдың ұрпағы екендігімізді айтып, біздің де бабалар салған сара жолдан айнымай, туған жердің әр қарысын қорғауға әрдайым шақырады. Осы орайда БАҚ ел аймағының белгілі бөлігі қытайларға бұршақ өсіру үшін берілгені туралы жазғанда атам қатты уайымдап, қапаланған болатын.

Біздің туған жеріміз – ол қасиетті Баянауыл! Асан Қайғының өзі жырлап кеткен, қазақтың талай ғалымы мен ойшылын, батыры мен бектерін, бағланы мен оғланын өмірге әкелген киелі мекен. Сұлу Баянның әрбір тау-тасы да ұлтымыздың тарихынан сыр шертіп, хабар беріп тұрады.

Ал біздің кіші отанымыз, әулетіміздің ұясы, бабаларымыздың туып-өскен, тіршілік еткен топырағы – ол Біржанкөл. Атам да әркез сол жаққа ынтық, тіпті осы жылы жазда барғанымызда жапырағы жайқала өскен дарактың көлеңкесіне шапанын жамылып, кірпік айқастырып алатыны әлі көз алдымда. Сол кезде де шежіреден сыр шертіп, байыпты әңгіме айтты, ал Сержан, Ердан, Нұрханымдар бейнетаспаға жазып алған-ды. Осы сапарымызда келіншегім Бақытқа әулет бұлағының бастауын көрсетіп, таныстырған болатынмын.

Сіздерге бір құпия айтайын ба? Жоғарыда баяндағанымдай, мен атамды тыңдағанды жақсы көремін, кейде бейнетаспаға жазып аламын, оның айтқан ғибратты тағылымдарын санамның сүзгісінен өткізуге тырысамын. Менен кейінгі буын да атама қарап бой түзеп, асыл қасиеттерін сіңіріп өскенін қалаймын.

Атам әлі күнге дейін көп оқиды. Әсіресе қазақ әдебиетін, ғылыми монографияларды, соңғы кездегі айтулы жаңалықтарды жібермейді. Кедендік одақтың келешегі, геосаясат, заманауи шиленістер туралы сұрап отырады. Атамның ғылымға деген құштарлығына таңдай қақпасқа шараң қалмайды. Режиссер-

лердің соңғы буынының еңбектерімен, басқа халықтардың құндылықтарымен танысып, бағамдап береді.

Біздің барлығымыздың, яғни немерелерінің, оқудағы жетістіктері, өмірлік мақсаттары ешқашан ата назарынан қалыс қалған емес. Алыс-жақын туыстар арасында атамның сөзі аса салмақты, оның басты себебі атамның жасы ғана емес, айтқан ақылдарының әділ, таразыланған, тұжырымдалғандығында болса керек. Кейде қызық көріп: «Ата, осының барлығын қалай жадыңызда ұстап жүрсіз?» деп сұрасақ, ол «Компьютер әлі істейді ғой» деп күліп жауап қатады.

Атамызбен сұхбат барысында оқуда, жалпы өмірде қалай жетістікке жетуге болатындығы жайлы сұрағанымызда ол «төзімділік пен сабыр керек. Көбелектей әр гүлге бір қонудың керегі жоқ. Таңдаған салаңның хас маманы болып, бастаған істі тастамасаңдар ғана жетістікке жете аласыңдар. Жеңістің жалғыз жолы осы» деп ақыл айтты.

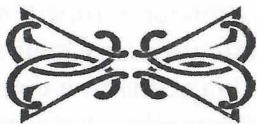
Әңгімемнің соңында атамның тағы бір келбеті туралы сөз қылғанды жөн санадым. Мұқабадағы сурет атамның 85 жасқа келген кездегі салтанатты мерейтойдағы аламан бәйге басталар алдында түсірілген еді. Атам алысқа, құдды бір халқымыздың тарихи көшіне көз тігіп, ойға шомып тұрғандай көрінетін осы сурет, менің пікірімше, өте сәтті шыққан. Кез-келген халық, кез-келген өркениет түптің-түбінде жоғалары хақ. Алайда Әнуар Әлімжановтың «Қарасұңқар көпірі» повесінде «Бабалар мұрасын жауынгерше қабылдау керек. Әрбір жігітке өмірінде бір рет болса да халқының ғұмырын, арын және тарихын қорғайтын сәт туады. Сол үшін де бабалар мұрасына лайықты болып, парасаттың жауынгерінше әділеттілікті қалпына келтір» деген терең мағыналы жолдар бар. Мен атамды өз парызын өтеді деп санаймын!

Тектіліктің үлгісіндей болған Аташым менің! Мен Сіздің ұрпағыңызбын деп мақатанамын, Сіз туралы өмірімде кездес-

кен жақсы жандарға айта жүремін. Себебі мені арын жанынан биік қойған алыстағы бабаларымыздың, батырларымыздың, билеріміздің тарихымен, атақты Абылай мен Бұқарлар дәуірімен байланыстырушы соңғы көпірсіз. Сіздей данагөй қариясы, жазулы тұрған хаты бар қазақ халқы бакытты деп санаймын. Біздер замананың көшін алға жылжытқанымызбен, Сіз бойымызға сіңірген адамгершілік, адалдық, ұлтжандылық секілді асыл қасиеттер әрдайым жадымызда жаңғырып тұрары сөзсіз. Оған кепіл – Сіздік тәрбие-тағылым!

Аташым! Аллаһ Тағала өзіңізге ұзақ ғұмыр, мықты денсаулық нәсіп етсін! Өңгімемнің нүктесін өзіңіздің «Ең алдымен бірлік керек! Бірлік бар жерде ғана тірлік болады, ал тірлік бар жерде жақсылық болады. Аллаһ Тағала соған жеткізсін!» деген сөздеріңізбен қойғым келеді. Осы насихатыңызды лайым барлық ұрпағыңыз ту қылып ұстағай! Әмин!

Мұхтар КҮЛЖАН,
Мәскеу қаласы, 10 қаңтар, 2015 жыл

БАЯНАУЛА БАЯНЫ

Бұрын қаламгер қауым дүркін-дүркін ел түкпіріне жол шегіп, халықпен етене араласушы еді. Сөйтіп, алыстағы ағайынның мұң-мұқтажына көңіл бөліп, оның жүрек тереңіне, жан сырына бойлайтын жақсы дәстүр болғаны мәлім. Өкінішке қарай, сол үрдіс кейінде біртіндеп доғарылды. Сонымен бірге, очерк жанры да жоғалып кетті. «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциясы сонау игі салтты қалпына келтіріп, ел мен жазушы арасын жақындата түсу мақсатында белгілі қаламгер Құлтөлеу Мұқашты Кереку өңіріне аттандырған болатын. Енді сол сапардан туған жолжазбаның бір парасы оқырман назарына ұсынылып отыр.

Эпопея кейіпкеріндей

Кереку жеріне жол түскен.

Ұшы-қиырына көз жетпейтін шұбарала орманы мен өркеш-өркеш гранит шыңдары, аққу-қазы сұңқылдаған айдын көлдері мол шалқар атырап. Бір рет көрген адамды қайта-қайта келуге ынтықтырып тұратын қасиетті өлке. Көкпеңбек. Керілген сылаң дала, жалбыз бен жусан иісі бұрқыраған арман мекен. Шаңқай түс еді. Қарағанды – Омбы тас жолымен Баянауылға қарай жарыса жүйткіген автокөліктер, буалдыр сағым табанын жерге тигізбей, бір сәт құлдыраңдап ұшып бара жатқандай әсер туады. Бәрі де осынау қастерлі қоныстың ыстық құшағына жетіп жығылып, бір тамшы таңғы шықтай еріп кетуге асығатындай.

Біз де желмен бәсекелесіп, діттеген межеге қарай құстай заулап келеміз. Не көрмеген өлке бұл. Сонау палеолит, мезолит замандарына немесе сақ пен ғұн дәуірлеріне тереңдемей-ақ, бергі Жоңғар хандығы тұсындағы оқиғаларға ой жүгіртсеңіз де, көз алдыңыздан небір сойқан қақтығыстар елесі жөңкіледі.

Аймақтағы Шүршітқырған, Қалмаққырған дегендей жер атауларының өзі-ақ талай сырды аңдатпай ма. Өне, Абылай сұлтанның жағасына қазақтың атақты сардарларын түгел жинап, жоңғарды күйрете соғатын Сабындыкөл де көрінді. Жарықтық жуас, бұйра толқындары көбіктеніп, сол тарихи сәттерден мүлде кәперсіздей күйде лықси тербеліп жатыр. Өткерген күндерінің салмағын ауырсынғандай буырқана тебіреніп жатыр. Дегенмен, Шортанбай жыраудың:

– Ертістің бойы ен жайлау,

Көшіме түсті бір байлау.

Алғанын мұжық аз дейді,

Жер қосып тағы жаз дейді, –

деп опынғанындай, біртіндеп ішкерілей енген қарашекпенділердің қорлығы елді Ақтабан шұбырындыдан кейін де тыншыта қоймапты-ау. Сібір мен батыс, шығыс тұстан қаптап кіріп, ең шұрайлы жайылымдар мен суаттарды иеленіп алған переселендер басынып бағады.

Жиыrmасыншы ғасырдың отызыншы жылдары осы Баянауламен жапсарлас Егіндібұлақ жерінде келімсектермен аяусыз арпалысып Нұржанның Біржаны деген ер өткен. Ақыры абақтыда өліпті. Өкімет ел еркіндігін көксеген сайыпқыранды «халық жауы» деп танып, өмір бойы тұқыртқан. Сол Біржанның немере інісі, Нұржанмен бірге туған Күлжанның ұлы Мұқатай ақсақалмен арадағы әңгімені еске аламын. Тоқсан алты жаста екен. Кейінгі қазақ ұрпағы бастан кешкен азапты түгелдей бұл да өткен. Көкірегі шежіре, сүйегі асыл, шын абыз. Талай қыспен жаздың тірі куәсі. Жүзге таяса да санасы сергек, ширақ қимылды адам. Баянауыл ауданының «Құрметті азаматы».

– Аштық Баянға отызыншы жылы келді, – деді қоңыр үні күмбірлеп. – Он екіге қараған шағым. Жездем көршілес Алексеевкада сатушы-тын. Соған жіберген. Апам қайтарда арқама қызыл дорбамен жарты шелектен аса ұн байлап берді. Қойныма

бір таба нан тықты. Бұрынғы Алексеевка, қазіргі Құмдыкөлден Егіндібұлаққа дейін – он сегіз, одан Баянауылға жеткенше отыз бес шақырым бар. Барлығы елу үш километр. Таңертеңгі он шамасында шықтым. Жаяу. Елді мекеннің бергі бетінен бұлақ ағады. Ол уақытта жылға жағалай ну қамыс. Соның арасында тізе бүгіп, дем басып отырсам, сыртта секиіп тұрған үш-төрт көккөз жігіт: «Ана балада тамақ бар!» деп, сыбыр-сыбыр етті. Бұлардың азықты тартып алмақшы болғанын аңдап, ақырын ғана еңбектеп шығып, тау ішімен салдым. Бір мезгілде жанұшыра жүтіргенімді, әлгілердің топырлап қуғанын білем. Содан түнгі сағат бірдің мөлшерінде сүріне-жығыла жеттім-ау Баянға. Шешем дорбаны шешіп, көйлегімді сыпырғанда арқам қызылжоса қан екен. Жолда ұшырасқан қарақшы балалар жауырын тұсымды тіліп жіберіпті...

Шіркін, өмір-ай! Сол заман адамдарының жанкештілігіне таңданбасқа да лажың қалмайды.

– Голощекин дегенді білесің. Ол да Қазақ жерінде Кіші октябрь революциясын жасаймын деп лаңды салды-ау. Әрбір шаңыраққа салық белгіледі. Астық беру керек, жүн, ет тапсырасың. Біздің үйде өзге малдан бөлек екі қарақасқа өгіз бар еді. Үйдей. Әкей сол екеуін орталыққа апарып, отыз келі бидайға айырбастады. Орыстарға. Бір алапат нәубеттің таяғанын сезген жұрт үйір-үйір жылқыларын сойып, тауға апарып тықты. Оны ит пен құс жеді. Біздің үйдің де малының сойылғаны сойылды, ұрланғаны ұрланды.

Сөйтіп, әке-шешем, қарындасым төртеуіміз Баянға көштік. Одан мені Павлодардан қырық шақырымдай Ямышевқа деген жердегі Крупская атындағы балалар үйіне тапсырған. Жан басына екі жүз грамнан нан береді. Оның жартысын бұзақы балалар тартып алады. Қалғанына тәрбиешіміз көз сатады. Бір түйірі өз аузына тие ме, тимей ме. Бұралған ашпыз. Әрі, баланың бәрі биттеген. Қазіргі қала көшелерінде кептеліске тірелген машина

сияқты торғайдай бит қаптап талағанда, адам аузынан ақ көбік ағып құлайтын көрінеді. Жеткіншектің көбі сөйтіп-ақ қырылды. Жазғасалым жетпіске тарта бала Павлодарды бетке алдық. Қалайда жан сақтаудың қамы ғой. Тағы да жаяу. Жалаңаяқ. Жалаңбас. Сырт киім де жоқ. Қарлы-жаңбырдың астымен жортып келе жатқанда сонадайда дөңкиіп жатқан бірдеңені көз шалды. Жеті-сегіз бала бұрылып бардық. Шіріген картоп екен. Бір қаптай. Дереу толтырып, қурай жағып, әлгіні пісіріп жедік. Өшейін қарын алдау да. Нәрсіз. Сылдыр су. Аздаған крахмалы болуы мүмкін. Қысқасы, Керекуге әлгі жетпістей баланың он шақтысы ғана аман жеттік. Қалғанының бәрі жолда өлді.

Он екі-он үш жасар Мұқатай бала қақаған қыста өзек жалғайтын бір тілім нан іздеп, пойыз үстімен Омбыға да барыпты. Жападан-жалғыз. Одан Барнаулға жөнейді.

– Қалада үлкен бір нанхана бар еді. Көбіне соны төңіректтейміз. Біреулер арбаға нан тиеп жатады. Бөлкені біріне-бірі лақтырып беріп тұрғанда ортадан қақшып түсіп, тұра қашамыз.

Түнде сол наубайхананың үстіне шығып, пеш мұржасын құшақтап жатып ұйықтаймыз. Мен Балалар үйінде едәуір болғандықтан, кішкене, төбелеске ыңғайлы едім. Бірде Омбыда жүргенде үш-төрт бала жабыла кетті. Өл бере қоймағандай ем, әлгілердің бірі қабаған итін айтақтады. Тайыншадай хайуан арс етіп тұра келіп соғып, мұрттай түсіргені. Үстімде шешем тігіп берген құлын жарғағым болмаса, ызалы ит, тіпті, талап жеп қоятындай екен. Қанша жұлмалағанмен теріні жырта алмады. Өлден мезгілде күлген дауыстарды естідім. Қарасам, әйелі, ері бар он қаралы ересек адам сотқар балалардың мені ұрғанын, итке талатқанын қызық көріп, мәз болып тұр. Арасынан қой дейтін бір пәнде табылмады. Сол қиянаттың табы әлі күнге шейін жүрегімде жүр.

Одан Күлжан отбасы елмен бірге Қарағандыға қарай шұбырады.

– Арасында әкем бар, өз туыстарымнан оннан аса адам сонда өлді. Он шақты үйдей шыққанбыз. Бізде екі ат-шана бар. Сенделген көп ел көліксіз. Жездем де сегіз баласымен бірге шейіт болып кетті. Одан, Қойтас деген жерде сегіз-тоғыз баланың сүйегі жатыр екен, оны апарып көмдік. Семізбұғыдан да қырылған адам көп кездесті. Қарағандыға жеткенімізде жиырма шақты арба күн сайын үлкен алаңға жиналған елге үш мәрте тамақ әкеліп тұрды. Ел бәрібір қырылып жатты. Өлгі арбалар өлгендерді тәулігіне төрт реттен далаға апарып көмеді. Шешем 18-ші шахтаға жұмысқа орналасқан.

Ол уақытта көмірді атпен айналдыратын шығыршық арқылы шығарады. Көбіне шешемнің орнына барып, көмір арасындағы тасты мен жинаймын. Бір күні әлдекім: «Араларыңда кім хат таниды?» деп дауыстады. Бәріміз жапа-тармағай қол көтеріп жатырмыз. Алты-жетеуімізді кеңсеге кіргізді. Іштегі татар келіншек көзі ажырайып: «Мынау да әріп біле ме? – деп таңданады. – Кәне, жазшы!». Оған дейін үш класс түгескемін. Аздап тіл де білем. Әйелмен орысша сөйлестім. Жазуым әдемі. «Мына бала жақсы жазады екен!». Қатты қуанды. Сөйтсем, бұлардың десятниктері, тіпті, әліпті таяқ деп танымайтын біреу. Осылай аяқ астынан есепші болып, бірталайға дейін мен де жұмысқа ілігіп кеттім. Алматыға Балалар үйіне кеткенімше. Онда 1935-ші жылы қыс қарсаңында барғанмын.

Осы тұста Мұқаң мойнын төмен салып, бір нүктеге қадала, терең ойға шомып, едәуір үнсіз қалады. Ғасырға жуық уақыт тезінен сүңгіп, өткен дүниені мөлдіретіп көз алдыға әкелу оңай нәрсе болмаса керек. Әрине, аздаған рахаты мен мұңы да жоқ емес, теңіздей тұңғиық, жатқан бір сырлы әлем ғой.

– Балалар үйінде отыз жетіге дейін жүрдім. О кезде Алматы қазіргідей емес. Жаппай сыңсыған алма мен алқоры бағы. Әсіресе, апорт исі мұрын жарады. Жатаған ағаш жай. Одан екі қабатты Үкімет үйі салынды. Абай көшесінде. Онда «Абай»

емес, «Арычная» ма екен?! Орталық Атқару Комитетінің төрағасы – Елтай Ерназаров. Ораз Исаев Совнарком төрағасы. Жұмат Шанин дегенді естуің бар ма? Менің үлкен нағашым еді. Нақтырағы, әкемнің нағашысы. Алматыға келіп ең алғаш Қазақ Ұлттық театрын ашқан кісі. Тұңғыш режиссер. Кейін орнынан алып, Орал театрына жіберді.

Бұл кезде Мәулен деген жалғыз баласы Мәскеуде Чайковский атындағы Музыка институтында оқып жүрген. Бір күні Оралдағы әлгі театр үйі өртеніп кетіпті. Ұлы әкесін көре алмай қалды. Баласы елге оралғанша Жүмекенді «халық жауы» деп атып тастаған-ды. Жабай Тоғандықов та немере ағам. Қарағандыда әнші-тін. 1936-шы жылы ол да Москвада өткен Қазақ әдебиеті мен өнерінің декадасына қатысып қайтты. Менің бір бақытым – елдің маңдайына біткен жақсы мен жайсаңның бәрін дерлік көрдім. Ахмет Байтұрсыновты жолықтырдық. Кезекті қамаудан шыққан тұсы-ау. Жамбыл Жабаевты да көрдім. Әлдебір дүбірлі шарада кинотеатр ғимараты алдындағы мінберге шығып өлеңін айтты. Сәкенмен де сан жүздескемін. Оның да сонау декададан оралған кезі. Студент болып үлгергенбіз.

Бір күні Көк базарға барсақ, қасында Бейімбет Майлин бар, өзінің «Пикап» көлігінің жанында ошарылыңқырап тұр екен. Екеуіне жүгіріп барып сәлем бердік. Сәкен аға: «Жігіттер, біз бір қой алып едік. Соны әкеліп, мәшинеге салып беріндерші!» – деді. Салып бердік. Ол уақытта көп мәшине де жоқ қой. Қандай көрікті адам! Керемет киінеді. Толқынды қара шашы, қияқтай қара қою мұрты бар. Денесі сом. Бойшаң. Жаздық тік жаға ақ көйлек о кезде мода. Қара атластан белбеу орайды. Аяқта – сықырлауық хром етік. Бізге Сәкенмен қатар оқыған бір жігіт «Қазақ әдебиеті» пәнінен сабақ берген. Мен о кезде «Осы мен не бітірдім өмірімде? Бір күдік арылмады көңілімде. Артымда жүріп өткен жол қалмаса, Мағынасыз сияқты өмірім де» дегендей сарында былдырақтатып өлең жазып жүруші едім. Жаңағы

мұғаліміміз мен секілді екі-үш балаға: «Сендер Сәкен Сейфуллин жөнінде өздеріңнің білетіндеріңді жазыңдар. Өңдеп, газетке беремін» деді. «Ақынға ода» дегендей бағытта жазып шыққаным есімде. Содан көп ұзамай Сәкеннің ұсталып кеткенін естідік. Голощекин келгеннен бастап оны қызметтен де, бәрінен біртіндеп қақпайлап қыса бастаған екен ғой.

Сондай күндерде бір әйел: «Сені Добрацкий шақырып жатыр» деді. Добрацкийі – Қауіпсіздік мекемесінің директоры. Барсам, бірі жартылай әскери, бірі жай қызметкер екі адам күтіп отыр. Қаһарлы. Бірден: «Тұр былай! Сәкен Сейфуллин кімін сенің?!» деді зіркілдеп. «Ешкімім де емес». – «Халық жауын» мақтап өлең жазыпсың. Қандай қақың бар!». – «Жоқ, о кісі халық жауы емес!». Сөйтсем, ұстазым әлгі өлеңімді өңдеп, машинкаға басып Сәкен ағаға берген екен ғой. Сол ақынның қағаздарының ішінен шыққан. – «Қарашы мынаны! Қаршадай болып қарсыласып тұрғанын. Айт, кәне!». – «Айғайламаңыз! – дедім. – Ол – үлкен ақын. Институт профессоры. Машинасы бар. Таяуда Москваға да барып қайтты». – «Кет бар, сайрамай жоғал! Екіншіде байқап жаз өлеңді. Құрт көзіңді!» – деді...

Ақсақал бір мезгілде жайдарлана жымиды. Күлгенде жүзіне нұр жүгіріп, шырайланып кетеді екен.

– Осындайда бір қызық жәйттер де еске түседі. Ораз Исаевтың жайы Үкімет үйіне таяу-тын. Екі ұлы бар. Мектепте қатар оқыдық. Бір күні біреуі Балалар үйінің тәрбиеленушісімен төбелесіп қалыпты. Ол жуан шегемен ұрып, Исаевтың баласының басын жарып тастайды. Түскі ас ішіп отырғанбыз. Исаевтың өзі келді. Жетектеп, әлгі ұлын ертіп алыпты. Өзі таяқпен жүруші еді. Бір аяғын сылтып басатын адам. Атып-атып түрегелдік. Баланың басынан қан сорғалап тұр. «Отырыңдар!». Отырдық. Әлгі шегемен ұрған ку үстел астына кіріп кеткен.

Сонда Исаев жарықтық: «Мынау да менің балам. Сендер де менің баламсыңдар. Егер мынау өліп кетсе сенің туысқаның

емес пе? Сен жыламайсың ба. Сондықтан, екіншіде шекісуді доғарыңдар» деді. Кішіпейілдігін көрдіңіз бе. Қазір Совнарком төрағасының маңайынан жүре аласың ба. Елтай Ерназаров та жақсы адам еді. Аңғал. Басынан бөркі түспейтін. Бірде оның әйелі толғатады. Сасқалақтап, үйінде жүрген көмекшісінен не істейміз ойбай деп сұрамай ма. – «Дәрігер шақыртайық!». Елекең дереу телефонды алып: «Все врачи ко мне!» деген секілді. Ағылып, жедел жәрдем мәшинелері келіп жатыр дейді. Үйді жағалай қоршап алған. Бос орын жоқ. Елтай жүтіріп Исаевқа барады: «Жеңгең толғатып еді. Дәрігерлер үйді қамап алды. Енді қайттік?!». Сонда жағдайды түсіне қалған Орекең балконға шығып: «Мына ақсақал сіздердің дайындықтарыңызды көру үшін шақырып еді. Жақсы екен. Келгендеріңізге рахмет! Енді тараңыздар!» – депті.

– Қажымұқанды көре алдыңыз ба?

– Е-е, талай көрдім о кісіні! 1926 жылы атқа шаптым. Баянда жыл сайын Боқырау жәрмеңкесі өтеді. Қыркүйекте. Біржан ағам бәйге атын ұстады. Елу шақырымнан жібереді. Қажекең келіпті. Павлодардан әнші Майра келеді. Қажымұқан ылғи Субек деген ұстаның үйіне түседі екен. Біреу – ат, біреу бие мінгізіп жатады. Содан Қажекең Субекке: «Мына жиналған малдан мал алып қал!» демей ме. Субек айтады: «Мал – бір жұттық. Сен үйдің жанына бір тас көтеріп әкел. Жақсы ескерткіш сол болады!». Көрдіндер ме, осы тас қазір Баянауылдың кіреберісінде тұр...

Мұқатай Күлжанұлы Талғар Ауылшаруашылығы техникумын түгескен. Одан жаңада ашылған Ауыл шаруашылығы институтына түскен екен. Үкімет басшылары маман жетіспей жатыр деп жас агрономды Павлодардың Ертіс ауданына аттандырады. Содан әскерге алыныпты. Краснояр өлкесінде Полктық Кіші командирлер мектебінен өткен соң Фин соғысына кіріп, Румыниядан Украина жерін азат етуге қатысқан. Ұлы Отан соғысын Львов іргесіндегі Вуска қаласынан бастайды. Төрт

рет жараланыпты. Әскер қатарында бас-аяғы жеті жыл қызмет етеді. Соғыстан кейін елге оралса – түрме күтіп тұр екен. Билік мұны да ел бірлігіне іріткі салған Біржан Нұржанұлының інісі, бұл да кезінде көршілес ағайындарға қарсы шыққан адам, «халық жауы» деп, жиырма бес жыл үкім кесіп, Солтүстік Мұзды мұхиттағы Дудинка мекеніне айдайды. Сөйтсе, мұның да маңдайына елін сүйгені үшін қуғынға ұшыраған Сәкен, Бейімбет, Жұмат Шаниндей ағаларының тағдыры жазылыпты. Әйтеуір, арада тоғыз жыл өткенде босатылады. «53-тің» жылымығы мұның да көрер жарығына септігін тигізген секілді. Келген соң өз ауылының Тұрмыс есімді қызымен бас қосады. Қазір Мұқаңның бес ұл, үш қызы түрлі мемлекеттік қызметте. Арасында жоғары лауазымдылары да, ғалымдар да бар.

Өңгіме арасында Мұқаңнан ұзақ жасауыңыздың сыры туралы ойланып көрдіңіз бе деп қалдық.

– Кім біліпті оны. Тағдыр деген де рас нәрсе шығар. Шешем Мәшһүр-Жүсіпті ерекше құрметтеуші еді. Аты – Баян. Қарқаралыны жайлаған қаракесек аталарымыздың қызы. Бір күні Мәшекең менің әлгі Біржан ағамның үйіне келіп түсіпті. Шешем сонда ертіп апарды. Төрт-бес жасар кезім. Молла пеш түбіне жайғасқан. Жанында шағын сары сандығы бар, отыр екен. Бізді көріп: «Әй, Біржан, мына кісі кім?» – деді. – «Бұл – менің Күлжан деген ағамның жалғыз ұлы. Сізден бата алғалы келді!». – «Е, білем ғой Күлжанды!». Мәшекең әкеммен құрдас көрінеді. «Кәне, бері кел. Аш аузыңды!». Аузымды аштым. Қорқып тұрмын. Түсі тым суық адам екен. «Қолыңды жай!». Жайдым. «Өмір-жасың ұзақ болсын! Аллауәкпір!». Басқа сөз айтпады. Сөйтті де сандығын ашып, қос алақаныма бір уыс мейіз салып берді. Анда-санда ойлап қоямын, аштықты көрдік, соғыста болдық, түрмені де өткердік, Құдай сақтағанда сол Мәшекең жарықтықтың да шапағаты тиді ме екен деп. Қазір бүкіл Баяндағы ең қарты мен ғанамын...

Сабындыкөлден аса бере ақ қайыңы аралас қалың қарағай шетіне тоқтадық. Бітік өскен долана исі мұрын қытықтады. Ит тұмсығы батпас орман іргесінде қарақат сыңсып тұр. Жерде — жыпырлаған бүлдірген. Алла-ау, осындай да ен байлық бір жерге біте береді екен де! Баянауланың жаны сұлу, жүрегі дархан, өр намысты ұландары туған табиғатына тартады екен демеске амал қалмайды. Тағы да, әңгіме ауанына қарай Абайдан бастап, Пушкин, Лермонтов жырларын жатқа соққан Мұқанды ойладым. Неге екенін, Михаил Шолоховтың «Тынық Доны» мен Анатолий Ивановтың «Мәңгілік сарын» романдары еске түсті. Мұқатай Күлжанұлының да тартысқа толы ғұмыры бір эпопеяға жүк екені даусыз еді.

Егер ұлтыңды сүйсең...

Керекуге Кеңес үкіметі құлайтын жылы бір келгенмін. О сапар Ермак қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Қуат Есімхановтың керемет жаңашылдығын естіп, ұшып жетіп ем. Шаруашылықты ілгерілетуге ұмтылған іскер басшы озық шетелдік кәсіпорындармен байланыс орнатуды сол сексенінші жылдардың аяғында-ақ бастап кеткен екен ғой. Мәселен, әр алуан сортты шұжық, ірімшік өндіретін цехтардың модульдерін Франциядан алдырады. Италия мамандарының көмегімен конфет цехын іске қосқан. Ермак ауданының он үш шаруашылығында жекеменшік наубайханалар салдырыпты. Жер-жердегі кейбір шаштараз үйлері мен моншаларды да жекенің қарамағына тапсырады. Сондай-ақ, қалалық бюджеттің қосымша көзі ретінде бірқатар кіші кәсіпорындар мен фермерлік шаруашылықтар ашқызған. Жастарды экономикалық ойлауға тәрбиелеу мақсатында орта мектептер жанынан мал ұстап, бау-бақша егетін шағын фермалар құрғызған. Сөйтіп, швейцариялық үлгі арқылы, сонда жұмыс істеген балалардың еңбекақысын жеке шот-есептеріне түсіруді ретке келтіреді.

Бұған қоса, әрбір совхоздағы үздік оқушыға Ыбырай Алтынсарин, Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан атындағы арнайы стипендиялар тағайындайды. Ашығын айтқанда, социализм тұсында мұндай қимылыңыз ешбір санаға сыймас еді. Хатшының бұдан да асқан ерлігі – өзге ұлт өкілдері тығыз орналасқан «Ермак» совхозының атын «Ақсу» деп өзгертіп, Сәбит Дөнентаев туып-өскен Грязновка селосына ежелгі «Қазалы» атын қайта бергізіпті. Тоталитарлық жүйе дәуірлеп тұрған шақта бұл әрекеттерің үшін қолма-қол ұлтшыл-буржуазияшыл қаскөй атанып, істі болып кетуің ғажап емес-тін. Бәлкім, биік елдік мүдделер бағытында басты бәйгеге тігу деген осы шығар. Бәрін қызыға жазыппын. («Лениншіл жас». № 107). «Күнгейге беттеген өңір». 1991.06.06.). Енді, міне, Качир ауданының әкімі Нұрлан Күлжанмен жүздесіп, сұхбат құрып отырмыз. Бүгінде небір батыл қадамдарымен ерекшеленген бұл Нұрлан да сол Қуат ердің нағыз інісі еді.

Едәуір әңгімелестік. Қызметке кіріскеніне екі жылдай өткен бұл жігіттің де істі өзіндік мәнермен жүргізетінінен хабардармыз. Қарап отырсақ, кез келген шаруаны өзгеше бір қисынмен атқаратын секілді. Әрбір жұмысынан басшының айрықша қолтаңбасы аңғарылып тұрады. Кейде, сонша қарапайым көрінетін азаматтың шешуші сәттерде ақ алмастай жарқылдайтын батыл мінезін аңдайсыз.

Бірде аудандық мекеме басшылары мен ауылдық округ жетекшілері арасында жүз елу мың теңге көлемінде арнайы бәйге тігіп, Абай оқулары бойынша өзара сайыс өткізуді ұйғарады. Көпшілік қызу қолдағанымен, арасында жекелеген сыңарезу ағайындардың да табылатыны түсінікті. Әдетте, ондайлар өз әлсіздігін жасыру үшін не нәрседен тайынбайтын ішмерездер ішінен шығатыны да мәлім. Маңызды нәрсені күлкі қылғысы келген сондай кертартпаның біріне: «Мұныңыз қалай, туысқан?! – десе, – Мен орысша оқығанмын ғой, Нұреке. Мұндайды онша түсіне қоймаймын» дейтін көрінеді. – «Оу,

сорлы-ау, сонда орысша оқығандардың бәріне Абайды тәлкек қылуға бола береді деген мұрсат бар ма екен?! Жарайды, ендеше сен Пушкин мен Чеховтың шығармаларынан қайсын білесің?» демей ме. Ананың көзі тағы ақияды. Сөйтіп, бұ байғұсты алды-артқа қаратпай жұмыстан шығарып жіберіпті. «Енді қайтейін, мұндайлардан не үміт, не қайыр. Сонша тоғышар адам ел басқарыш жарыта ма» дейді өзі. Және бір қызығы – дәл әлгі шарада Ивановка селосынан келген әлдебір орыс келіншекке өз қалтасынан елу мың теңге суырып беріпті. Себебі, Абай өлеңдерін тырмыса жаттаған әйел тілі былдырлап, шаршы топта қалай да жоғары деңгейден көрінуге жанталаса ұмтылған. Аудан әкімінің мұндай тосын марапатын күтпеген бикеш кеш соңынан: «Жаңағы сыйлығыңыз заңды ма?!» деп, қайта-қайта келіпті. – «Бәрі заңды, айналайын! Бұл сенің жеңіске деген құштарлығың үшін көрсетілген құрмет!».

– Келгелі бірталай жетістікке қанығып жатырмыз. Енді ең таяу манда игерсем деген не межеңіз бар?

– Көптен бергі арманым – ауданның атын өзгерту. «Качир». Жастайымнан ойлайтынмын, осы не сөз?! Түпкі негізі жоқ. Біреулер «қашыр» деген түркі немесе араб ұғымы, «қыстау», «көш» деген мағына береді екен деп жүрді. Жан-жақтан іздеттік, ешбір дерек табылмады. Білесіз, әр кезеңдердегі отарлау кезінде келіп, қазық қаққан да, Петров па – Петров, Федоров па – Федоров деп өз атын қоя берген. Ақыры мұның да түбін таптық. Новосібір архивінде сақтаулы екен. Экспедициямен Качирин деген біреу келген де, орныққан соң «ен» тағып, картаға кіргіздіре салған. Елдімекеннің ежелгі Тереңкөл аты бар.

1728 жылы мұнда сондай болыстық құрылыпты. Ресеймен шекарада дәл осылай аталатын үлкен көл жатыр. Жыл аяғы немесе келесі көктем басына дейін сол әділетті қалпына келтіру ниетіндеміз. Тұрғындар келіскен. Тіл комитеті қолдаған. Тек азырақ күтуге тура келеді.

Расында оңай емес. Қазір Тереңкөл құрамына қырық екі ауыл кіретін көрінеді. Соның бесеуінің ғана аты қазақша. Әкімнің арманы – жақын келешекте солардың және бір бесеуінің тарихи атауын қайтару. Әйтеуір «көбе» сөгіліпті. Жақында Ярославка селосы «Қызылтау» атын иеленген. Аудан орталығындағы Иван Тургенев атындағы көше жуық арада Кеңес Одағының Батыры Құдайберген Сұрағановтың атына көшірілмекші.

Сондай-ақ, «Трофимовка» мектебіне де осы кісінің есімі беріледі. Жағдай, былайша, түсінікті, әрине. Ауданда жиырмадан аса халық өкілі мекендейді. Басым көбі орыс, украин, мордва, болгар, неміс, поляк, молдаван, әзірбайжан, татар. Жергілікті ағайынның өзі бірталай орыстанған. Арасында ұлттың қастерлі ұғымдарын да қыжыртып, сайқымазаққа айналдырғысы келетін әлгіндей бұралқылар және жүр. Кедергі кездесіп бағады. Сайттарға да қарсылықтарын топырлатып жазып жатады.

Әйткенмен егер болашағыңды осы елмен байланыстырамын десең, тұрғылықты халықтың тарихын құрметте, келешек өмірдің өзегі, бизнестің кілті мемлекеттік тілді біл деген бағыттағы түсіндіру жұмыстары нәтиже бере бастаған. Қазір мәселен, сәбилерін әкімнің нұсқауы бойынша құрылған қазақ тілді балабақшаларға беретін өзге ұлттар саны артқан. Кейінде құрылған «Алдаспан» жастар орталығы да биік елдік мұраттарды діттейді. Сонымен қатар, «Ауыл» эксперименталды клубы да өз жұмысын түрлі ұлт жеткіншектерінің қазақтың салт-дәстүріне қызығуы мен құрметін туғызу бағытында жүргізеді. Ал жыл сайын дәл Тәуелсіздік күні үздік жас мамандарға берілетін «Рух» сыйлығы да атынан көрініп тұрғанындай, қыз-жігіттерді отансүйгіштікке бағыттауына даусыз.

Тереңкөлде де аштық пен саяси қуғын-сүргін құрбандары көп болыпты. Осы өлкеден кезінде алты Кеңес Одағының Батыры, сегіз Социалистік Еңбек Ері шыққан. Өкініштісі, жас ұрпақ

бұдан хабарсыз. Осы «ақтаңдақты» жою мақсатында «Тағзым» алаңы ашылады. Сол секілді «Бабалар даңқы» мен балаларға арналған «Айналайын» аллеясы да жарқырап тұр. «Еңбек даңқы» алаңындағы «Құрмет тақтасынан» кілең қатардағы мұғалім, тракторшы, омарташы, балықшы, бақташының орын алуы да әкімшіліктің ең алдымен, қарапайым еңбек адамына деген сый-құрметін байқататындай.

Негізінен, мал бағып, егін өсіретін ауданда он екі ауылшаруашылық кәсіпорны мен екі жүз төрт шаруа және фермерлік қожалығы бар. Биыл 101 мың гектар егістіктен бидай, 72 мың гектар алқаптан күнбағыс орылатын көрінеді. Көкөніс пен картоп та сәйкесінше 0,1 мың және 1,2 мың гектардан жиналады. Бүгінге дейін 83,2 мың тонна сүрлем әзірленгені де мәлім болды. Бірақ орақ науқаны әлі жалғасып жатыр. Биыл былтырға қарағанда, ірі қараның – 3,9, құстың 7, жылқының 12, қой-ешкінің 21 пайыз көбейгенін білдік. Жалпы алғанда, ауданда, қазіргі күнге 4,4 млрд. теңгенің ауылшаруашылығы өнімі өндіріліпті. Әйтеуір ет пен сүт мол. Нан жеткілікті. Және түгін тартса, майы шыққан құнарлы өңірдегі шаруаға әуелден ұсынықты ел өзі де ертеден-ақ бау-бақша салуға, қаз-үйрек ұстауға бейім. Нарықтың заңы қолдағы мал өнімін де, жеміс-жидекті де пайдаға асыруға үйреткен.

Қол созым жерде Құдайдың өзі бере салған Қара Ертіс шалқып жатыр. Ендеше балық ауламай қалай отырарсың. Әм сирек ұшырасатын сүйрік те дәл осы тұста өседі. Кәдімгі қызыл балық. Оны магазиндерге өткізесің. Мұндағы балық ісімен арнайы айналысатын жекеменшік орындар осы қымбат балықтың құртшабағын өсіріп, Тереңкөлде былтыр ғана ашылған арнайы мүйіске апарып сата бастаған. Сұраныс көп. Бұл да халық несібесі. Сол секілді «Ауыл» аталатын арнайы дүкенде арзан бағамен ет, басқа да мал өнімдері, күнбағыс майы, көкөніс сатылады. Одан соң, кейінде жеке кәсіп ашуға ниеттенушілер саны

көбейген. Біреу аяқ киім цехын, екіншісі тігін комбинатын, үшіншісі шаштараз ашып жатыр. Әлдекім омартамен, тағы бірі мал шаруашылығымен айналысқысы келеді немесе жеке компьютер орталығын құруға ұмтылады.

Міне, әкімшілік бұлардың әрқайсына арнайы бағдарламалар бойынша қолғабыс тигізуде. Мысалы, биыл ғана әлгіндей мақсатта несие алуға ниеттенген алпыс адамның отызының өтініші қанағаттандырылған. Қалғандары да кезегімен ретін таппақшы. Сондай-ақ, мұнда әлеуметтік жағдайы тым төмен деп табылған адамдарға да белгілі тәртіппен екі жүз мың теңге көлемінде қайтарымсыз көмек көрсетіледі. Бұл қаражатқа екі сиыр, әлде он қой сатып аласың ба, өзің білесің. Қазірдің өзінде мұндай мүмкіндікті сегіз кісі пайдаланыпты. Бұған қоса, мұқтаж жандарға жем-шөп алу үшін жасалатын жиырма мың теңге жәрдем және бар. Аудандағы қарт адамдар үшін жасалған үш жылдық бағдарлама бөлек. Осы арқылы Ұлы Отан соғысының он үш ардагерінің пәтері жөндеуден өткізіліпті.

Сол секілді Тереңкөлде мұғалімдер мен дәрігерлер де айрықша қамқорлыққа алынған. Оларға жыл сайын екі тонна көмір үшін қаражат бөлінеді. Сол сияқты аудандағы медицина мамандарына едәуір ауқымды көлемде жәрдемақы қарастырылыпты. Биыл аудандық аурухана да күрделі жөндеуден өткізілген. Елдімекендердегі жолдарды асфальттау, спорт алаңдарын салу ісінің де ретімен жалғасып жатқанына көз жетті.

Нұрлан Мұқатайұлынан әкімдердің қарапайымдылығы төңірегінде сыр тарттық.

— Әдебиетке, өнерге жақын әрбір адам қандай қызметте жүрсе де кішіпейіл, ізетті келетін шығар, — дейді басшы. — Мәселен, Баянауыл баурайында туып-өскен бізге осы өлкеден түлеген ақын-жазушыларды білмеу мүмкін емес-ті. Зейін Шашкин, Қалижан Бекхожин, Аманжол Шамкенов, Нұтфолла Шәкенов, Қабдікәрім Ыдырысов, Қалмұқан Исабаев сияқты

есімдерді Баянның баласына шейін жатқа білді. Сол секілді, Рәбиға Есімжанова, Мәдениет Ешекеев, Болат Сыбанов, Жәнібек Кәрменов сынды көптеген өнерпаздар мен іргелес Қарағанды драма театрының артистері гастрольдік сапарларында ылғи біздің үйге түсетін еді. Сондықтан ондай кісілердің ағыл-тегіл әңгімелеріне жастайымыздан қанығып өстік. Халыққа жақын болу, елдің мұң-мұқтажына қарайласу түсінігі сол кезден-ақ қалыптасуы мүмкін.

Әрине, ел басқару дегеніңіз де тұтастай бір әлем, өзіндік институт. Кадр таңдау, оларды тәрбиелеу, елмен жұмыс істеу оңай нәрсе емес. Сондықтан тым қарапайымдылық деген де аса бір қисынды бола бермеуі мүмкін. Кішіпейілдіктен аспағанмен, ресми қалыпты сақтаймыз. Қатыгездік жоқ. Әйтсе де, қызмет бабында талап қойылады. Жас мамандарға көбірек сенім артып, олардың есейіп-жетілуіне мүмкіндік беруге тырысамыз...

— Ертеректе әкім орынтағына жайғассам, елге тұтқа болсам деген арман бар ма еді?

— Жоқ, тек біз де таңдаған кәсібімізді жақсы игеруге, әрбір істі биік деңгейде атқаруға ұмтылдықы қой. Баяғы екінші класта жүргендегі бір жағдай есіме түседі. Әкейге еріп шабындыққа барғанмын. О кісі агроном еді. Бізде де көбіне күнбағыс егілетін. Алқапқа жеткен әкем пістенің бір танабын орғызбай тастап кетті. Мұны кенеттен келіп қалған ауданның бірінші хатшысы мен шаруашылық директоры сырттан бақылап, көріп тұрыпты. «Мұның не? — деді директор әкеме бірден шүйлігіңкіреп. — Мынаны неге тастап кеттің?!». — «Ауылдың балалары шақсын деп әдейі қалдырдым!». Осы кезде аудан басшысы күлді: «Иә, дұрыс! Ештеңе етпейді. Балаларды да ойлаған жөн ғой!». Мен келіп сәлем бердім. — «О, батыр! Сен қайдан жүрсің? Атың кім? Нешіншіде оқисың? Оқу қалай?» — деп сұрап жатыр. Бәрін айттым. «Ә, сен әйбат бала екенсің. Сабақты жақсы оқы. Мә, мынау саған! Келешекте мен секілді хатшы бол!» деп төс қалтасынан қаламсабын алып берді. Сонда таң қалдым: «О-о! Хатшы

да адам екен-ау!» деп. Әйтпесе әулиедей көреміз ғой. Қанат Болатұлы деген ағай еді. Тағдырдың жазуына қараңызшы, арада отыз жылдай өткенде тура сол кісінің кабинетіне келіп, сол ағаның орынтағына отырдым! Осындай бір сәйкестік болған.

— Өкініш көп пе?

— Өмірде әртүрлі әттеген-айлар болып жатады ғой. Ең үлкен өкінішімнің бірі — әйгілі этнограф-ғалым, таңғажайып ғұмыр иесі Жағда Бабалықпен жолыға алмай қалғаным. О кезде Президент Әкімшілігінде қызмет атқаратынмын. Телефон арқылы танысып едім, тез тіл табыстық. Көбінесе халықтың тұрмыс-салтындағы ұмытылған жәйттер төңірегінде сағаттап сөйлесетінбіз. Кейін кездесуге ниеттеніп ек. Бірақ жүздесе алмадық. Жолығуға жазбапты. Өне-міне, деп жүргенде өмірден озды. Тағы бір опынатыным — соңғы сәтте ұлы Тұмағанмен, әйгілі лирик Тұманбай Молдағалиевпен ұшыраса алмай қалғаным. О кісімен де Кереку жерінде кездесуге келіскенбіз-ді. Қонаққа келмекші-тін. Бір күні Күлтай апай хабарласып, ағаның ауруханаға түсіп қалғанын айтты. Сөйтіп, дидактасудың сәті болмады...

Осы әңгімеде-ақ Нұрлан Күлжанның да елге деген ыстық ықыласы, халықтың әзіз ұлдарына деген қалтқысыз құрметі аңқып тұрды.

Алтын адам

Аттанарда көңіл қобалжитын әдеті ғой. Мені де Алматыны қайта бетке алар тұста әлдебір қимастық сезімі билегендей, кеудемде беймәлім ыстық толқын лықсиды. Дегенмен, «қашпақ болсаң зымырау керек», кең пейілмен қарсы алған ағайынмен тағы да құшақтаса қоштасып, келген жолмен кері зауладық. Әрбір сапардың өз бояуы бар. Сананда түрлі әсер сапырылысып, көз алдыңнан сан қилы суреттер жүйткіді. Ұшқыр автокөлік те жер апшысын қуырып, аршындай салды.

Керекуге жеткізетін Омбы – Майқапшағай күре жолының оң қапталындағы Байқоныс елдімекені жағында күйбеңдеп жүрген екі-үш адамның төбесі көрінген. Аралық – жарты шақырымдай. Жазбай танымын. Археологтер. Сәл қиыстау жатса да, бұрылып, соға кетуді ұйғарамыз. Жолдағы журналиске бәрі таңсық.

Жүздерін жел қағып, еріндері кеберсіген үш жігіт енжарлау есездеседі. Шаршаңқы. Тұтқиылдан киліккенімізді онша ұнатпай тұр.

– Іске сәт, жігіттер! Қалай, жұмыстың өнетін түрі ме?

– Жо-о-ға... Жай бір, темір іздеп жүр едік!

Дұрыс қой. Шынында да, алтын іздеп жүр едім деп кім айтады. Мен де айтпас едім. Бірақ іштей қателеспегенімді біліп тұрмын. Былтыр дәл осы тұстан алтын бұйымдар табылғанын естігенбіз. Нақтырағы – сақ немесе қимақ дәуіріне жататын жауынгер мүрдесі кездескен. Алдында ауыл адамдары алтын жалатылған дулыға тауып алыпты. Басқа да алтын бұйымдар бар. Мынау, әрине, сол істің жалғасы. Аяқтала қоймаған. Антропологтер, басқа да мамандар түрлі генетикалық зерттеулерін жүргізуі керек.

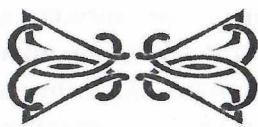
Жігіттерден кешірім сұрап, тас жолға қайта көтерілдік. Қиялым алып-ұшып, Жезқазған жаққа зырлатады. Тағы да сонау отызыншы жылдың басы. Жер-жерде аштық басталған тұс. Сонда Қарсақбай Мыс-қорыту комбинаты геологиялық барлау қызметінің жетекшісі Қаныш Сәтбаев осы Баянауылдың бес-алты жетім баласын өз қасына алдырыпты. Жер түбіне мойындары ырғайдай болып, арып-ашып, зорға жеткен сол кір-қожалақ балаларды жуындырып, киіндіріп, қатарға қосқан Қанекеннің зайыбы Таисия Алексеевнаға мың алғыс! Әрине, мұның бәрі ең алдымен, сүйген жарына және оның халқына деген зор құрметтің белгісі де. Қысталаң ауыр кезеңдердегі ағайынгершілік, елдік, адамгершілік қасиет деген де осы. Дәл сол сәт осы жеткіншектердің бірі қырық жылдан соң әлемге

әйгілі археолог атанады деп те ешкім ойлаған жоқ, әлбетте. Бұл – жеті жасынан Қанекеннің қолында оқып, адам болған атақты ғалым Кемал Ақышев еді. Алматы іргесіндегі Есік қорғанынан Алтын адам мүрдесін тапқан осы Кемал бастаған археологтер тобы-тын...

Сыр-сыр еткен дөңгелек дыбысы ойды өзге арнаға бұрады.

Кейін Мәскеуде, тура, Мұханды қараған дәрігер палатасында қайтыс болатын қайран Қаныш ағаның тағдыры туралы толғанамын. Көз алдыма сапарда ұшырасқан Керекудің ай маңдай арулары мен нар жігіттерінің кескіні келеді. Әкім едім деп кісімсуді білмейтін Нұрлан бауырдың келбетін елестеттім. Кездескенде ет-жүректері елжіреп, асты-үстіңе түскен дана қарттарды ойлаймын. Алтын адамдар! Тегінде, қарап отырсаң, расында да, қарапайым ғана ғұмыр кешіп, ардақты елдік мұраттар жолында жан аямайтын адал ниетті әрбір қазақтың ұлы мен қызын алтынға баласа артық емес-ау.

Құлтөлеу МҰҚАШ,
Баянауыл – Терекөл – Кереку – Алматы.
Республикалық «Қазақ әдебиеті» газеті

ЖАНЫ ЖАРҚЫН АҚСАҚАЛДЫҢ ЖАРАСЫМДЫ ӨНЕГЕСІ

Ата-бабалары және жақын-жекжаттары рухына арналған ас

Жасырып, жабатын несі бар, арамызда аракідік болса да баланың, не болмаса шаланың ісін жасап, көпшілік жинала қалған жерлерде көзге түсіп қалу үшін даурығып сөйлеп, жан-жағына жалмай қарап, оңды-солды есіп, мағынасыз бөсіп, жұртты ығыр қылып, қасында тұрғандардың көңілін пәс етіп, өзінен басқаны елеп, менсінбейтін, тіпті лауазымды адамдардың кеңсесіне барып, ұсақ-түйек бірдеңелерді айтып, былдырлап, өсек-аян жеткізіп, мезі қылып жүрген ата жасынан әлдеқашан асқан, бәтуасыз кейіптерін көргенде қатты қынжылып, іштей түңілгеннен басқа қайлаң болмай қажитының рас. Осындайда әйтеуір әдемі қартайып, ұзақ ғұмыр жасап келе жатқан ұлағатты көнекөздердің арамызда жүргеніне тәубешілік етесің. Олардың үлгілі өнегесінің кейінгі толқын ұрпаққа жұғысты болғанын тілейсің.

Басыма мұндай ойлар келгенде өзім көптен жақсы танып, білетін 95 жастағы Күлжанұлы Мұқатай ақсақалдың қаршыға іспетті тұрқы көз алдымда бірден тұра қалады.

Қазір жасы ұлғайып, біраз шөккендей көрінгенімен, кезінде суарылған болаттай шымыр тұлға иесі болғанына әсте күмәнданбайсың. Қашан, қанша әңгімелессең де, отырған жерінде қаққан қазықтай қалпын бір өзгертпей, бұрын айтқандарын екінші рет қайталамайтындығына тәнті боласың. Оның аузынан ертеректе құлағың шалғандарды пысықтағың келіп, қайта сұрасаңыз арада бірнеше жылдардың жүзі өтсе де, қаз-қалпында ештеңе қоспай қайталап беретініне көзің айқын жетіп,

зердесінде сақтау қабілетінің мықтылығына қайран қалмасқа амалың жоқ.

Жазықсыз «халық жауы» атанып, мойнына лағнет қамыты еріксіз ілініп, өлім жазасына кесілгенде, ешбір сағы сынбастан үкім шығарушыға қасқая қарап тұрып, еңсесін тік ұстап:

– Қайтейін енді, бұларыңды да көріп аламын, – деп өткір көзінен от паша қасқайып тұрғанда айыптаушылардың өзі ыңғайсыз күйге түскенін естігенінде төбе шашың тік тұрады.

Мұқаңның ұзақ ғұмырында басынан кешкен тағдырларының хикаясы қилы-қилы. Қолдан жасалған аштық зобалаңының сұмдық сұрқия нәубетін көзбен көрді. Талай аса ауыр қайғылардың кермек дәмін татты. Бірақ табиғатына туа біткен жасын жігер оты көмескі тартпады. Болашақтан әсте күдерін үзбей, үкілі үміт жетегінен айырылмауға тырысты.

Әу бастан-ақ пешенесіне қайтпас қайсарлық, жүрегіне, өз әрекетіне деген сенімді шырақ дарытқан. Жаратушының тағы мейірімі түсіп, өлім жазасы 25 жылға ауыстырылғанын естігенінде Мұқаңның сол сәттегі жан толқынысын қызыл тілдің қыруар өнерімен суреттеп жеткізу оңай емес.

Ақыры не керек, ешбір кінәсіз 10 жыл түрме тауқыметін тартып, елге аман-есен оралу бақытына жеткенін айтсаңызшы. Бұл 1956 жыл еді.

Қарап отырсаңыз, Мұқатай Күлжанұлының осыдан кейін де талай соқтықпалы соқпақсыз жолдардан өтуіне тура келді.

Ұзақ жылдар қол үзіп қалған азаматтық тіршілікке бейімделу, жадап-жүдеген отбасы қамын ойластырып, ел қатарына қосылу, тағы басқа толып жатқан тұрмыстың ауыр жүктерін арқалау, оның өзінің бұған дейін бастан кешкен күдікті жағдайларына үрке қарайтындардың кейпін күнделікті сезініп байқау, негізсіз тағылған жанға салған жарасының салмағы ет-жүрегін инемен шанышқандай ететінін қайтерсің.

Уақыт бәріне де емші емес пе?! Мұқаң тартқан тауқыметтері түбі естелік болып қалатынына мықтап сенетін. Солай болды да.

Сынаптай мезгіл сағымға айналдырған басқан ізін ұдайы саралап, екшеп отыратын Мұқаң қарияның бойына өзі туған әулеттің игі жақсыларын, олардың өмірін жалғастырып жатқан ұрпақтарының тыныс-тіршілігін, осынау кең дүниенің тетігінен өз орнын қалай тапқанын мазалап отыратын дағды әбден қалыптасқан. Оларды бір-бірімен жақындастырып, тамырын байланыстыруды ешқашан естен шығарған емес. Таяуда Баянауылдағы Мұса мырза мешітінде ата-бабаларын түгендеп, үлкен ас беруі осы ниетінен туса керек.

Мұқатай Күлжанұлы жамағатты асқа шақыру қағазына былай жазыпты:

Әкем Тоғандықұлы Күлжан, анам Әділқызы Баян және жолдасым Әден қызы Тұрмысқа арнап берілетін асқа шақырамыз!

Қанша жыл, қанша дәурен өткен еді,
Жалғанның бітпейді ғой ескі өлеңі.
Өмірден ерте кеткен асылдарын,
Еске алмақ, құран оқып, Баян жері.

Мұқатай ақсақалмын өмірге аян,
Қос пірім: әкем Күлжан, анам Баян,
Тұрмыстай жан-жарым да ол дүниелік,
Өтті ғой бұл өмірден небір ноян.

Тірлікте жан едіңдер қарапайым,
Барымды жақсылыққа жаратайын.
Еске алып, аруақтарға ас беремін,
Келіңіз алыс-жақын, бар ағайын.

Асқар тау сыйынарым, Күлжан әкем,
Бұл өмір шынымен де жалған екен.
Үйреттің тектілікті ұрпағыңа,
Мәңгілік ақ жолыңды жалғап өтем.

Ардақты алтын құрсақ анам Баян,
Артыңда қалды айтылар өмірбаян.
Жұмақта жатырсың ба, асыл анам,
Өзіңсіз жәннат бақтан оянған ән.

Бұйрықпен құдай қосқан Тұрмыс жарым,
Өзіңсіз күтіп алам жыл құстарын.
Сен маған «Әке» дейтін перзент сыйлап,
Шаруаны дөңгелетіп қолға ұстадың.

Сыйлы едің ел-жұртыңа, ағайынға,
Әніне сағыныптың салайын ба?
Тірлікте қол ұстасып бірге жүрдік,
Жалғанның қарсы тұрып талайына.

Тағдырдың ерте көріп жасындарын,
Асыққан мәңгілікке асылдарым.
Әкем, анам, жан жарым өздеріңе,
Жүректе сағыныш бар басылмаған.

Бір Алла бәрін-бәрін сұрыптайды,
Мынау ел өздеріңді ұмытпайды.
Біздерді желеп-жебеп жатыңыздар!
Жақсылар аруақты ұмытпайды.

Бұл өмір шыныменен көшкен аңыз,
Кей сәтте жақсылықтан кеш қаламыз.
Алла үйі Мұса баба мешітінде,
Жамағат үш асылды еске алыңыз!

Ас тарқату рәсімін есімі Ертіс өңіріне мағлұм арда ақсақал Зекебай Солтанбаев ашты.

Мұқаңның өкшесін басып келе жатқан Зекең елге білгір ділмарлығымен танылған адам.

Зекең ара-тұра ауылдасы Мұқаңның ел арасында беделі бекем, адами қасиетінің қай жағынан алсаңыз да қатарластарынан озықтығын тәптіштеп жеткізді. Ол осы асты өткізуге көптен әзірленіпті. Қарт жүректің қаруын қарымды жұмсапты. Қолға алған ісінің жүзеге асыруға жалғыз Алланың демеу болуын мінәжат етіп тілепті. Сөйтіп, сауапты істің салмағын екшепті.

Асқа келгендердің қарасы жеткілікті. Астана, Алматы қалаларынан ат сабылтып жеткендер өз алдына, Баянауыл ауданына қарасты барлық округтерден ағылғандар қаншама. Бұлардың бәрі де Мұқаңды жақсы танып, білетін, мейлінше сыйлап, құрметтейтін жамағат.

Сөйлеушілер аз болған жоқ. Әсіресе, Қ. Сәтбаев ауылдық округінің орталығы Қараашыдан келген Бекет Бекұлы Есмановтың сөзі жиналғандарға ерекше әсер етті.

Бекет Бекұлы Қараашыдан келе жатып, Егіндібұлақтағы зират жанынан көпшілікті көреді. Аттың басын соларға бұрады.

Сәлемдескеннен кейін жан-жақтан келген Тоғандықұлы Күлжан әулетінің әуелі Мұқаңа сәлем беріп, енді аруақтарға дұға жасауға бірге келгендер екенін біледі. Осы арада бір жамағайыны Мұқаңа қалжыңдап:

– Біз Тұрмыс апамыздың басына орнатылған құлпытасын жайлап сипап, оның жан жылуын сезгендей болдық, Сізден ондай ишараны байқамадық қой, – деді.

Мұқаң таяғына сүйеніп тұрып, айналасына көз жүгіртіп қарап, ауыр күрсінді. Сонан кейін сөйлеп кетті. Дауысы бұрын сезіле бермейтін біртүрлі дірілмен шықты, әп-сәтте әлденеге күйзелгені анық.

– Білесіңдер ме, осыдан 10 жыл бұрын Тұрмыстың о дүниеге бет бұрғанына көзім жеткеннен кейін оңаша бақұлдасып отырып айтқан сөзім бар еді.

Мен де кешікпей сенің соңыңнан барамын дегенмін. Енді сол уәдемнің орындалмағанына өкініп тұрмын.

– Біреуге ажал ерте, не кеш келеді. Ол Алланың қолындағы іс. Сіздің қандай кінәңіз бар? Олай деменіз, – деп жұрт бәйек болып жатты.

Былайша ойлап қарағанда, бұл Мұқаң сияқты жаны жарқын, айтқанына берік жақсы ақсақалдың ойы ғой. Екінші жағынан алғанда, балаларының анасы Тұрмысқа деген шыннайы сүйіспеншілігінің, қарт жүректің өмірлік серігін аңсауы. Мәңгілік ұмытпай келе жатқан жүрек түкпірінде жатқан жан сырын ақтарып салғаны емес пе?!

Бауырмал ақсақал Ұлы Отан соғысының ардагері. Бүгінде мәуелі алып бәйтерек сияқты. 8 баласы бар. Олар Сәуле, Төлеген, Серік, Нұрлан, Айтжан, Бауыржан, Салтанат, Бақытжан. Бәрі де жоғары білімді. Өмірден өздеріне лайықты орын тапқандар. 17 немере мен бір-екі шөбере өз алдына біртөбе шоқтығы іспетті. Перзенттерінің бәрі де ақылман ақсақалды пір тұтады. Қашан да бәйек болып, көңіліне кірбең түсіргілері келмей, шыр-пыр етеді. Олар бұған әкелерінің ырза екендігін іштей сезініп, көңілдері серпіліп, қуанып жүреді.

Аста айтылған тілектермен берілген ақ бата бауырмал ақсақалдың әулетіне дарығай.

Ш. ШАЛБАЙ,

**Қазақстан Республикасының құрметті журналисі,
Баянауыл ауданының құрметті азаматы**

МАЗМҰНЫ

Құрыш тұлға	
Алғы сөз орнына	
Зекебай Солтанбаев, Баянауыл ауданының құрметті азаматы.....	3
Бәйгеге шапқан балалық	9
Бұраланды жылдар	20
Алғашқы тергеу	27
Екі соғыс аралығында	39
«Халық жауларымен» Таймырда	48
Жерге тағзым	73
Әрқилы кезең	82
Ұрпақ қуанышы	86
Тұлғалы бабаларым	89
Жауғашты батыр	90
Дәулетбай батыр.....	96
Қопа шешен.....	99
Елімнің үш ұлы бар халқы сүйген	112
Қолыма қалам алдым ойлы шақта	118
Жырларым – көңіл шуағым	123
Әке көрген оқ жонар	183
Баянаула баяны	219
Құлтөлеу Мұқаш. Баянауыл – Тереңкөл – Кереку – Алматы. Республикалық «Қазақ әдебиеті» газеті	
Жаны жарқын ақсақалдың жарасымды өнегесі	238
Ш. Шалбай. Қазақстан Республикасының құрметті журналисі, Баянауыл ауданының құрметті азаматы	

Күлжанов Мұқатай

**ҒҰМЫР—
БЕЛЕҢ**

Редакторы: **Ғалымбек Жұматов**

21.04.2015 ж. басуға қол қойылды. Көлемі 60х84/16.
Офсеттік басылым. Қаріп түрі KZ Times.
Шартты баспа табағы 19,7. Есептік баспа табағы 15,4.
Таралымы 200 дана.

ЖШ «Сыгина Н.И.» баспаханасында басылған.
Қазақстан Республикасы, 140000, Павлодар қ.,
29 Ноябрь к., 2, Тел.: 8 (7182) 61-82-12, 61-80-81

2805

